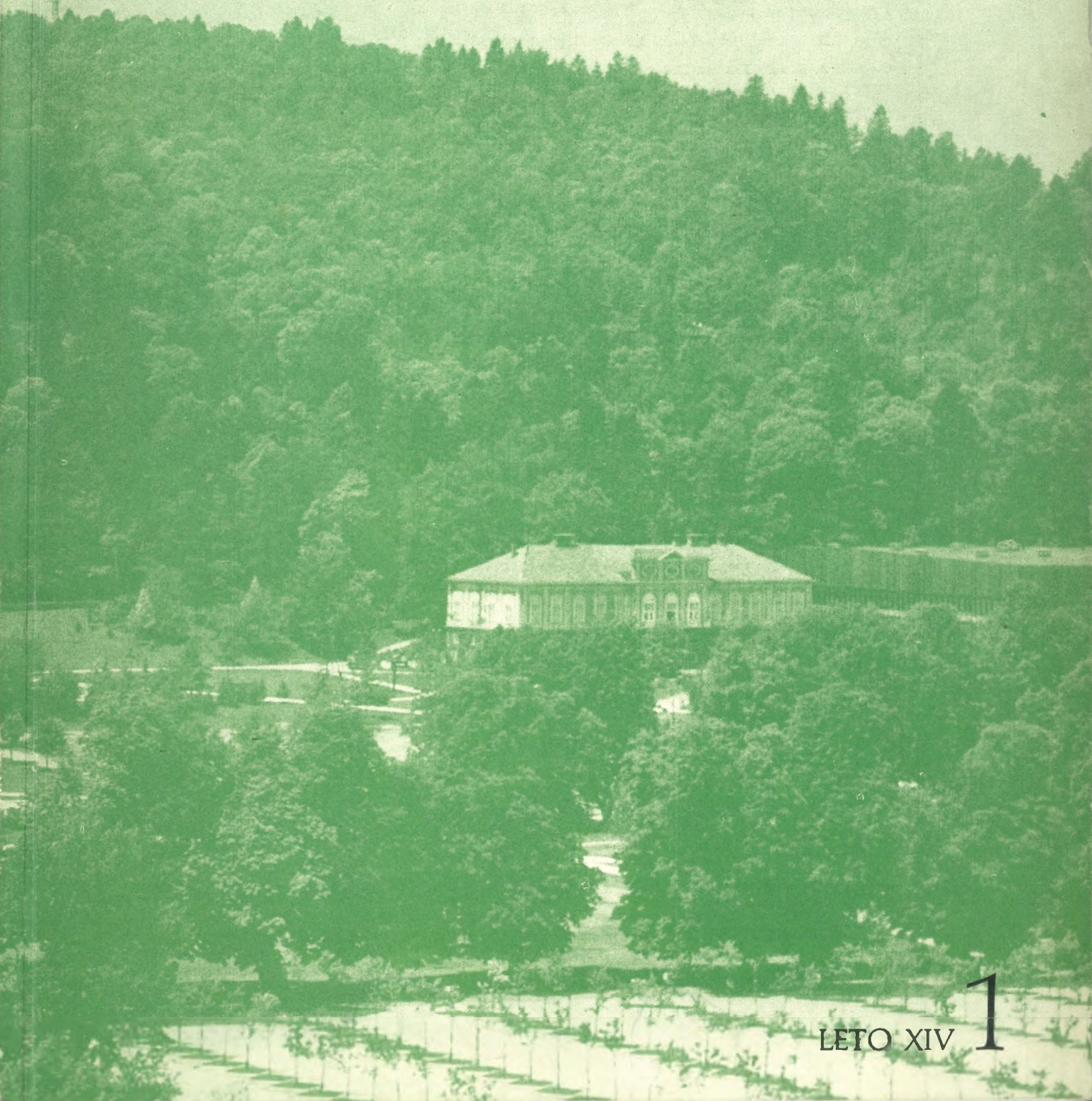

KRONIKA

ČASOPIS ZA SLOVENSKO KRAJEVNO ZGODOVINO

LETO XIV 1

KRONIKA
ČASOPIS ZA SLOVENSKO KRAJEVNO ZGODOVINO

XIV. letnik Ljubljana 1966 1. zvezek

Vsebina prvega zvezka

- F. Blaznik: Posebnosti starejše agrarne strukture na Dolenjskem — Stran 1
B. Marušič: Veliki tolminski punt v zgodovinski literaturi — Stran 8
J. Kos: Roman Gospodin Franjo in razpust Slovenske matice — Stran 11
T. Zorn: Nekaj aspektov vindišarske »teorije« po drugi svetovni vojni — Stran 15
B. Božič: Začetek in razvoj šole v Jelšanah — Stran 18
S. Pavlič: Ustanovno pismo trnovske šole — Stran 25
F. Tancik: Krasilni elementi na držajih spad in sabelj — Stran 28
J. Mušič: Obramba na Soči v letih 1915—1917 — Stran 36
K. Kobe-Arzenšek: Pregled zgodovine Rdečega križa na Kranjskem — Stran 53
N. Stanič: Nicolaus Perottus: Rudimenta grammatices — Stran 61
L. Plesničar-Gec: Nekaj zgodovinskih podatkov o Slovenskem Primorju v rimski dobi in antični situs Egide — Stran 68

Na ovitku:

Foto Mirko Kambič: Pogled na muzej NOB in na športno dvorano v parku inž. Stanka Bloudka v Ljubljani

Ureja uredniški odbor

Odgovorni urednik prof. Zvone Miklavič

Izdaja in zalaga Zgodovinsko društvo za Slovenijo, sekcija za krajevno zgodovino — Predstavnik Jože Jenko — Tiska tiskarna »Toneta Tomšiča« v Ljubljani — Uredništvo in uprava v Ljubljani, Mestni trg 27/III — Tekoči račun pri Narodni banki št. 503-8-85 (Ljubljana, Miklošičeva cesta 8) — Letna naročnina 12 N din posamezna številka 4 N din

POSEBNOSTI STAREJŠE AGRARNE STRUKTURE NA DOLENJSKEM

DR. PAVLE BLAZNIK

Z uveljavitvijo fevdalnega zemljiškega gospostva je začela zajemati slovensko ozemlje agrarna reorganizacija, ki je uvajala na splošno kot kmečke enote *hube*, katerih nasledniki so grunti. Huba kot enota kmečke zemljiške posesti je bil poljedelski gospodarski obrat na rodbinski podlagi s tolikšnim obsegom, da je ustrezal vzdrževanju poprečne kmečke družine v širšem razponu in je zmogel predpisane obveznosti. Praviloma so imeli posamezni kmečki podložniki v srednjem veku v užitku po eno hubo. Sicer naletimo že tedaj ponekod na pojav kopičenja hub, toda važnejši problem je bilo *drobljenje* gospodarskih enot, ki je vse bolj zajemalo naše podeželje.

Vzporedno z delitvijo hub se je od XIV., zlasti pa od XV. stoletja dalje pojavljalo v naši vasi podružništvo, ki je stvarjalo kot nov sloj v podeželju drobna kmečka gospodarstva. Iz tega sloja so potekali *kajžarji*, ki so segali s svojimi začetki sicer še v srednji vek, a so prav zaživeli šele v XVI. stoletju. Kajžarski živelj se je deloma preživiljal z neagrarnimi gospodarskimi panogami, deloma pa je znal poiskati gospodarske temelje v zemlji. Na srenjskem svetu je urejal laze in to v taki meri, da je šlo ponekod za pravcato rovtarsko kolonizacijo, ki je bila značilna za XVI. in deloma za XVII. stoletje.

Na gospodarsko strukturo kmečke posesti so močno vplivale *delitve skupne zemlje*, katere so bili deležni tako gruntarji kot kajžarji. Na posameznike so odpadli deleži, ki so bili sorazmerni z obsegom njihovih gospodarskih enot oziroma s stopnjo upravičenosti na izrabi kolektivne posesti. Z dodatno urbarizacijo so se kajžarji marsikje gospodarsko tako dvignili, da verjetno že zgodaj niso mnogo zaostajali za poprečnim gruntarskim življenjem.¹

Opisani razvoj je seveda le shematski in ga ni mogoče v enaki meri posploševati za vse slovensko ozemlje. Kako se je ta proces — upoštevajoč predvsem drobitve — uveljavljal na Dolenjskem? Nekaj vpogleda v specifični položaj na dolenskih tleh nam daje že primerjava podrobno preučenih razmer na tleh

freisinške posesti, ki je zajemala obsežno loško gospostvo na Gorenjskem in klevevsko gospostvo na Dolenjskem.

Ceprav je *loško gospostvo* tvorilo veliko celoto, ki je štela 1318 vsega 1192 hub, je zaznati glede agrarne strukture v posameznih območjih določene razlike. V izjemnem položaju so bili že 1291 podložniki v *koroškem uradu*, ki so imeli v razliko z drugimi loškimi podložniki že 1291 pravico, da so smeli hube prodajati, prav tako so jih pa lahko delili na polovične oziroma četrtinske dele. Posledice te pravice so razvidne iz urbarja 1291. Tod je tedaj uživalo le polovico podložnikov po eno hubo, približno četrtnina njih je imela po pol hube, sicer pa naletimo na razpon od četrte hube do štirih hub. Podatki iz naslednjih stoletij kažejo, da se tako temeljito zdrobljene hube niso več dalje drobile. Nasprotno. Do srede XVIII. stoletja so se drobci dvignili na stopnjo celih hub. Podoben pojav srečamo tudi na ozemlju bližnjega *hlevnovrškega urada*, kjer je šlo za nadaljevanje koroške kolonizacije, ki je bila zaključena do srede XIV. stoletja.

Na omembo polovičnih hub naletimo 1501 tudi na *soriškem ozemlju*, ki so ga kolonizirali Tirolci. Rekonstrukcija kaže, da so bile te hube le navidezno drobne. V resnici je šlo za cele hube, ki so bile pa glede na težavno delo pri urbarizaciji ocenjene le za polovične. Kasneje je zemljiški gospod na te ugodnosti »pozabil« in so bile vse te kmetije uvrščene med cele hube.

Vse ostalo do začetka XIV. stoletja kolonizirano ozemlje po *Poljanski* in *Selški dolini* pa tudi po *Sorškem polju* predstavlja glede na agrarno strukturo trdno celoto. O drobljenju hub vse do srede XVIII. stoletja skoraj ni sledu. Kolikor srečamo sredi XVIII. stoletja podatke o drobljenih hubah, gre v resnici za zemljišča kajžarskega življa, ki je z novo urbarizacijo v prvih stoletjih novega veka dvignil kajžarsko posest do te stopnje.²

Analiza starejše agrarne strukture na tleh *klevevškega gospostva* na Dolenjskem izkazuje bistveno drugačne razmere. V razliko s

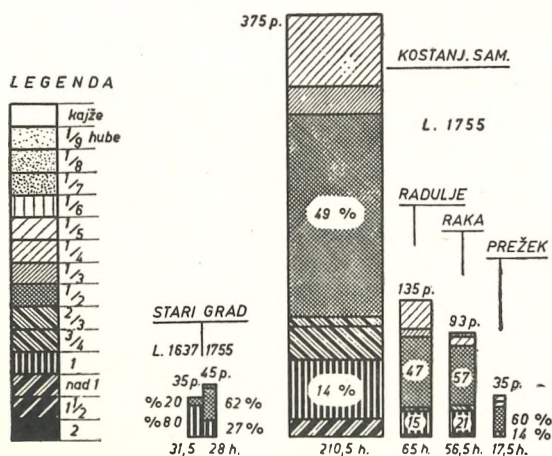
teritorialno sklenjenim loškim gospostvom freisinška dolenska posest teritorialno ni bila enotna. Zajemala je le ozek pas od Telč na severu do Dolnjega Suhadola in Vrhpolja na jugu z mnogimi vrzelmi, ki so pripadale drugim gospostvom. Freisinška dolenska posest pa tudi sicer ni bila trdna, saj je ležala v območju, kjer so bili krepko zasidrani tako Spanheimi kot Višnjegorci. Iz postojank njihovih ministerialov so se sčasoma razvijali gradovi kot jedra novih zemljiških gospostev, ki so se skušala okoriščati s freisinško posestjo. Težave klevevškega gospodstva so se še stopnjevale spričo vojnih viher; klevevško gospodstvo je bilo izpostavljeno tako Turkom kot Ogrom, ki so tod vpadali v drugi polovici XV. stoletja.³ Vse te razmere so odločilno vplivale na posestno strukturo ondotnih podložnikov.

Medtem ko je bilo loško gospodstvo v splošnem trdno v freisinških rokah, se je posestno stanje v mejah klevevškega gospodstva spreminjalo v najkrajšem času. V obsegu gospodstva nastopajo nove naselbine, še več jih odpade. Zlasti vzbuja pozornost visok odstotek pustot. Urbar iz ca. 1306 označuje kot opustele kar 38 % vseh hub. Le v devetih naseljih urbar ne omenja pustot. Nasprotno pa srečamo vrsto naselij, ki so bila večji del ali celo povsem pusta. V naslednjih letih je gospodstvo sicer obnovilo lepo število kmetij, toda istočasno je prišlo marsikje še do novih pustot. Ker so bile istočasno odtujene nekatere naselbine s povsem obdelano zemljo, je delež pustot glede na obdelane hube do 1318 celo narasel na preko 40 %.⁴

Bistvena razlika nasproti razmeram na tleh loškega gospodstva se pa kaže tudi glede drobljenja kmetij. Na dolenskih posestvih je bilo drobljenje hub že v začetku XIV. sto-

letja povsem navaden pojav. Tako omenja urbar iz ca. 1306 vsega 39 naselij, med katerimi je v 12 primerih omenjena polovična huba. Ker je v vseh teh primerih vsakokrat vedno označeno celo število in samo ena polovica, menim, da je pravo število razdrobljenih hub večje, vendar jih je zapisovalec sproti sešteval. V tej razlagi me potrjuje primer iz Gorenje vasi pri Šmarjeti, kjer je omenjeno, da imajo dve in pol hube štirje viničarji, kar tolmačim tako, da je en viničar obdeloval celo hubo, trije pa vsak po pol hube. Ob tej razlagi lahko računamo na polovične hube tudi tam, kjer le-te niso izrecno omenjene. V podobnem položaju je bila freisinška dolenska posest tudi 1318, ko se v 31 naseljih na enak način pojavi polovična huba v osmih primerih. V računski knjigi iz 1395 dobimo naštetih 34 naselij, pri katerih je izrecno omenjena prisotnost polovične hube v 12 primerih. Freisinške hube so bile torej na Dolenskem že v XIV. stol. temeljito razdrobljene.⁵

Razdrobljenost se je v naslednjih stoletjih še stopnjevala. Zaradi pomanjkanja ustreznih urbarjev je sicer otežkočena analiza klevevškega ozemlja, ki je 1622 prešlo v druge roke in iz katerega se je odcepilo samostojno zburško gospodstvo. Vendar je mogoče priti do določenih rezultatov, če vzamemo v poštev primerjavo z letom 1755 in pritegnemo k primerjavi v glavnem tista naselja, ki so bila nekoč del klevevškega gospodstva. Pritegnjenih 34 naselij je štel ca. 1306 vsega 221 agrarnih obdelovalnih enot, med katerimi je bilo tedaj izrecno omenjenih devet polovičnih hub. Istočasno je bilo tedaj v teh naseljih 121 pustot, od katerih je bilo vsaj sedem njihovih štetih k polovičnim hubam. Do 1755 se je položaj v teh naseljih dodobra spremenil, pa čeprav upoštevamo, da je bilo v XIV. stoletju precej več polovičnih hub, kot jih urbar izrecno navaja. Število obdelovalnih enot se je dvignilo od 221 na 522. Med temi je bilo tedaj le 124 posestev, ki so imela obseg ene hube, deset jih je premoglo več kot eno hubo, a daleč najštevilnejše so bile polovične hube, ki so dosegale število 251, tj. skoraj polovico vseh domačij sploh. Med temi naselji stopajo v ospredje zlasti tista na severnem obrobju Krške ravnine, kot Draga, Bela cerkev, Gorenja vas, Dolenja vas, Zavinek, Škocjan, Zloganje, Goriška vas, Zagrad. V teh devetih naselbinah je bilo ca. 1306 vsega 86 obdelanih agrarnih enot, med katerimi so bile izrecno omenjene štiri polovične hube. Do 1755 je število kmečkih enot naraslo od 86 na 175, od katerih je le 27 premoglo po eno oziroma več hub, kar 110 jih je imelo stopnjo polo-

Opomba: Legenda, ki jo obravnavamo tu, velja tudi za vse naslednje grafikone!

vične hube, 20 je bilo pa četrtnskih hub. Tako razdrobljenost je vsekakor omogočalo vinogradništvo, saj so prav v tem predelu vinogradi, ki spadajo med najboljše na vsem Dolenjskem.⁶

Za kajžarske novince v starih poljedelskih jedrih skoraj ni bilo prostora. Pač pa naletimo na močnejši razmah kajžarskega življa na območju gorskopравnih zemljišč. Iz razpoložljivih virov ni razvidno, koliko je bilo tod razvito kajžarstvo v prvi polovici XVI. stoletja, ko so na Dolenjskem po Vilfanovih ugotovitvah mnogi podložniki zapuščali kmetije, si kupovali v deželno knežjih in deželnjskih goricaх vinograde in se s tem znebili bremen osebne podložnosti. Takrat še niso bile v veljavi gorske bukve, ki so dopuščale naselitev na gorskopравnem ozemlju le v primeru, da se je to prevedlo v pravdno, s čimer se je užitni lastnik osebno podvrget gorskemu gospodu. Na razpolago so nam viri šele iz tiste dobe, ko naseljevanje v lastnih vinogradih ni imelo več tistega pomena kot v XVI. stoletju.⁷

Sredi XVIII. stoletja naletimo na drobno kajžarsko posest zlasti v severnem vinogradniškem območju (Gabrnik, Strmec-Otavnik, Bojnik, Stare vina, Segonje, Zagradска gora, Goriška gora, Hrastnik, Lep stan), deloma tudi na zahodni strani (Mevce, Čužnja vas). Nekatere teh enot, ki jih viri deloma označujejo z $\frac{1}{4}$ hube, so se v teku časa drobile celo na četrtnine. Razvoj kajžarstva je tod vsekakor pospešilo vinogradništvo, ki je že z ondotnimi stavbami ustvarilo podlago za naselitev. Obenem je kajžar našel tod zaposlitev kot dninar, ker so oddaljeni lastniki tod rabili delovno silo. — Drugo jedro drobne posesti je bilo na freisinških tleh ob Krki na Dobravi in v Hrvaškem brodu. Večji razvoj kajžarstva je dovoljevala okoliščina, da tod ni bilo starejših gruntarskih naselnikov, s čimer je bilo omogočeno znatnejše kultiviranje dotlej neobdelane zemlje. Posest je bila zdobljena zlasti na Dobravi, kjer so si posamezniki poskušali izboljšati svoj položaj z novimi krčevinami, s čimer so v glavnem dvignili svojo posest na stopnjo tretjine grunta in tako po gospodarski moči niso bistveno zastajali za mnogimi nasledniki starih gruntarskih enot.⁸

Primerjava freisinške posesti na Gorenjskem kaže torej bistvene razlike. Na loških tleh izrazita tendenca po ohranitvi starih agrarnih enot, na tleh nekdanjega klevevskega gospodstva vse večja razdrobljenost!

Tak pojav je značilen v splošnem tudi drugje po Dolenjskem, čeprav ne povsod v

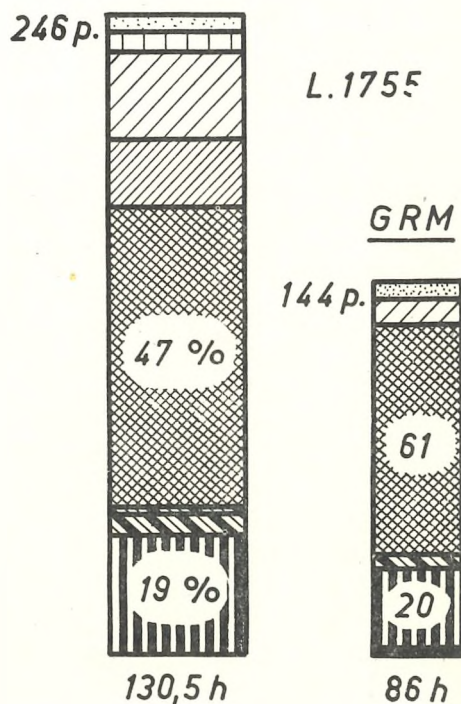
isti meri, kot kažejo primeri, ki jih pritegujem iz raznih delov tega ozemlja.⁹

Pojav razdrobljenih hub je značilen zlasti za vinorodno ozemlje. Gospodstvo *Stari grad* je imelo npr. posest predvsem v območju Trške gore. Primerjava agrarne strukture na posesti, ki jo omenjata urbarja 1637 in 1755,¹⁰ kaže, da je bilo tod 1637 med 35 podložniki še 28 njih s celo hubo in le 7 s polovično, medtem ko je do 1755 število celih gruntov zdrknilo na 12 (tj. 27 %) in je kar 28 kmetov (tj. 62 %) premoglo le polovično hubo.¹¹

V podobnem položaju je bilo npr. dokaj vinorodno ozemlje, ki je pripadalo *kostanjeviškemu samostanu*. Tod omenja urbar proti sredi XIV. stoletja hube sumarno po naseljih. Po Kosovem mnenju je imel vsak kmet po eno hubo, izjemoma tudi po dve.¹² Podrobne podatke lahko črpamo šele za leto 1755, ko najdemo v mejah kostanjeviškega gospodstva med 375 domačijami le 64 celih gruntov, med katerimi je nekaj dvojnih, vse druge obsegajo posest od $\frac{5}{6}$ do $\frac{1}{4}$ grunta; med njimi so bile tedaj daleč najbolj številne polovične hube (tj. 181).¹³

Kot kaže naslednja vrsta primerov, je vinogradno ozemlje tudi sicer pospeševalo drobitev kmetij spričo možnosti intenzivnejše obdelave zemlje. Gospodstvo *Radulje* je imelo posest v območju Bučke na izrazito vinorod-

KAPITELJ NOVO M.

nem ozemlju. Leta 1755 je premoglo 135 podložnikov, od katerih je imelo le 15 % cele hube, vsem drugim so pripadali le deli hub, med njimi so bili daleč najštevilnejši kmetje na polovičnih hubah (47 %).¹⁴

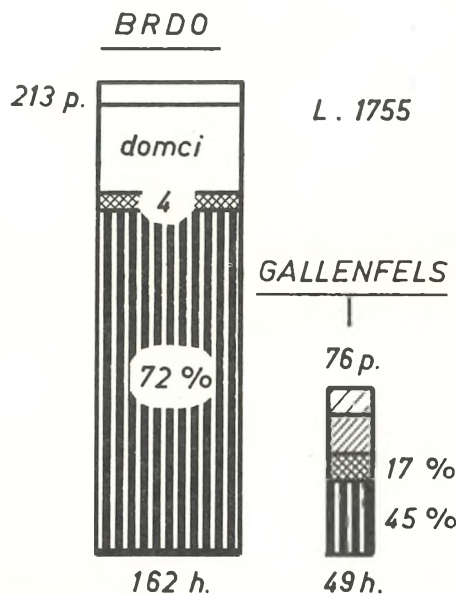
Iste razmere najdemo na posesti gospostva *Raka*, ki je zajemala v glavnem izrazito vinogradniško ozemlje. Od 93 podložnikov jih je sedelo na celih hubah manj kot četrtnina, medtem ko so bili najštevilnejši tisti s polovično hubo (57 %).¹⁵

Povsem podoben primer najdemo pri sicer slabotnejšem gospostvu *Prežek*. V petih prežeških naseljih je bilo 35 prežeških domačij, katerih posestniki so obdelovali številne vinograde. Le pet njih je premoglo po eno hubo, 21 je obdelovalo polovične hube, drugi so imeli v posesti še manjše enote.¹⁶

V podobnem položaju je bila tudi posest, ki je pripadala kapitlju v *Novem mestu* in gospostvu *Grm*. Kmetije teh dveh gospostev so bile vsaj deloma na vinorodnem ozemlju, tako v območju Škocjana, Šmihela, Bršljina, Mirne peči. Celih hub je bilo v enem kot drugem gospostvu le nekako po eno petino, med razdrobljenimi hubami so daleč prevladovale polovične; medtem ko je bilo v okviru kapiteljskega gospostva 47 % vseh domačij na stopnji polovičnih hub, se je pri Grmu delež polovičnih hub povzpел celo na 61 %.¹⁷

Vpliv vinogradništva na drobljenje kažejo še bolj nazorno naslednji primeri. Gospostvo *Otočec* je imelo 1755 na vinogradniškem ozemlju Št. Petra mimo enega celega grunta kar 12 manjših enot, med katerimi je bilo deset polovičnih hub. Nasprotno so bile v na-

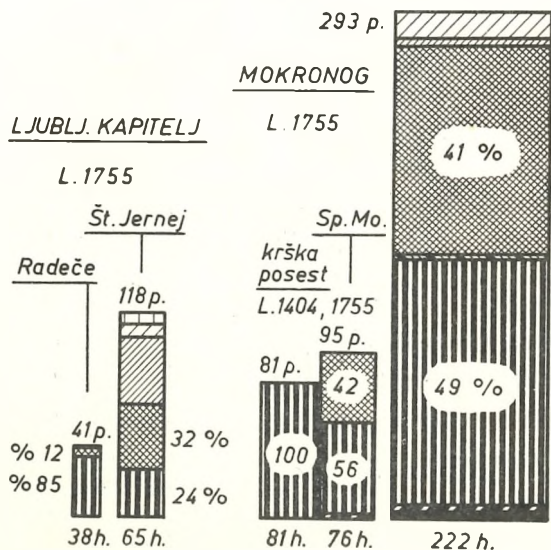
selju *Gumbreg*, ki je premoglo dosti gozda in malo vinogradov, istočasno štiri cele otoške hube, v pretežno živinorejskem Mokrem polju ne naletimo tedaj na nobeno otoško drobljeno enoto, v *Polhovici*, ki premore le malo poljskih pridelkov, je imel tedaj *Otočec*

le eno polovično hubo poleg štirih celih in enega poldruega grunta.¹⁸

Kako je vplival geografski položaj naselij na drobljenje kmetij, nam pokaže primerjava razmer na posesti *ljubljskemu kapitlju in korporiranih župnij*. Župnija v Radečah je imela npr. posest v naseljih v območju Polšnika in Radeč, torej na hribovitem, gozdnem ozemlju, v majhnih hribovskih vasicah, kjer je prebivalstvo živelo v neugodnih življenjskih razmerah. Leta 1755 je bila posest te župnije urejena takole: med 41 kmetijskimi enotami je bilo kar 35 celih hub in le 5 polovičnih ter ena dvotretjinska huba. Nasprotno sliko izkazuje posest šentjernejske župnije, ki je imela podložnike v območju Št. Jerneja in zahodno od tod do Brusnic na desni strani Krke. Od 118 domačij je šlo za cele hube samo v 29 primerih, sicer so prevladovale polovične (38) in tretjinske (39), izjema pa niso bile niti četrtninske, ne šestinske.¹⁹

Tudi razmere na *mokronoškem ozemlju* ne nasprotujejo tem ugotovitvam. Ta predel je ostal še do danes domala povsem kmetijski, zajema obsežne gozdove, pozna dokaj razvito živinorejo, vinogradništvo pa na splošno ne ustvarja mnogo preko domače potrošnje. Območje severozahodno od Mokronoga je bilo

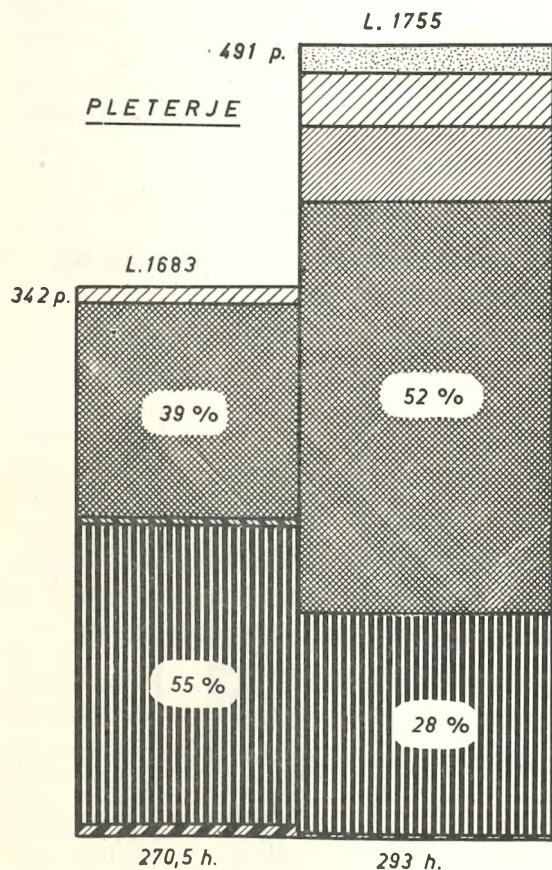
1404 v posesti krške škofije, ki je imela tod mimo štirih žup v 18 naseljih 81 hub, med katerimi ne najdemo niti enega primera razdrobljenosti.²⁰ To ozemlje je bilo kasneje v mejah zemljiškega gospostva Spodnji Mokronog. Do 1755 so se tod kmetije le zmerno delile, kajti tudi tedaj je število celih hub prevladovalo nad zdrobljenimi, med katerimi je šlo v glavnem za polovične hube. Pa tudi na ostalem svetu spodnjemokronoškega zemljiškega gospostva razdrobljenost tedaj ni bila pomembna. Tudi tam je število celih hub prevladovalo nad zdrobljenimi. Med 60 naselji tega gospostva jih je bilo 1755 kar 26, ki so imela samo cele hube.²¹

V določenih primerih pa drobljenosti ne moremo tolmačiti samo z geografskim položajem. Na Gorenjskem srečamo prav značilen primer v okolici Kranja, kjer sta imeli gospostvi *Brdo* in *Golnik* posest v bistvu v istem območju, tj. predvsem na ozemlju med Kokro in Tržiško Bistrico in vendar naletimo na bistvene razlike v agrarni strukturi. Po podatkih iz 1755 je imel Golnik vsega 76 domačij, od katerih je le slaba polovica premogla celo hubo, 13 je bilo polovičnih, 18 tretjinskih in 11 še manjših. Nasprotno je

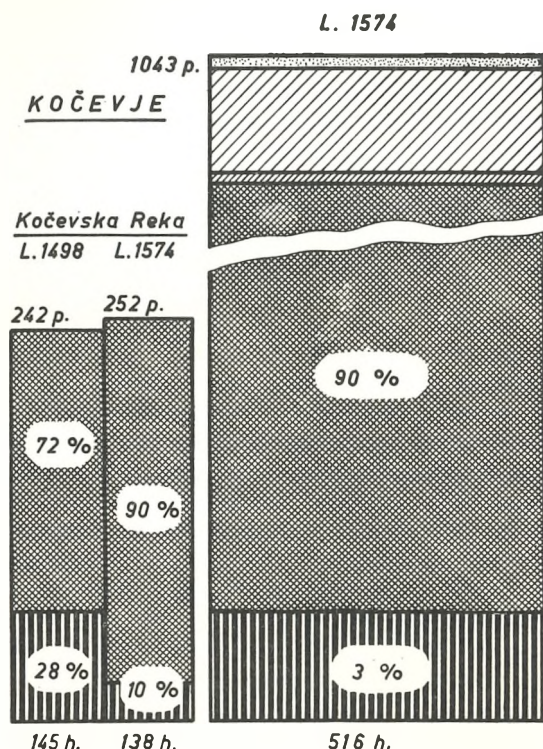
Brdo gospodovalo nad 213 podložniki, od katerih jih je kar 156 obdelovalo celo hubo.²²

Podobne pojave srečamo v mejah *pleterske* posesti na Dolenjskem. Iz podatkov v urbarju 1683 je razvidno, da je tedaj na celotni *pleterski* posesti še prevladoval sistem celih hub; mimo 186 celih hub je bilo *Pleterjem* podložnih 133 polovičnih. V letu 1755 so pa polovične daleč prevladovale nad celimi. Število celih je padlo na 138, polovičnih se je dvignilo na 254. Če še dalje analiziramo to posest, vidimo znotraj *pleterskega* ozemlja dokajšnje razlike. V območju *Št. Jerneja* je že 1683 prevladovala drobna posest. Nasproti 46 celim hubam izkazuje urbar iz 1683 že 64 polovičnih hub. Do 1755 je število celih hub še bolj kopnelo; od 46 so padle na 23, a polovične so se dvignile od 64 na 124, tem se pa priključuje še 25 tretjinskih in 7 četrtskih hub. Ne navaden je pa naslednji pojav. Naselja *Orešje*, *Osrečje* in *Tomažja vas* leže v izrazitem vinogradniškem ozemlju, pa vendar ne izkazujejo razdrobljenosti. Leta 1683 je štela ondotna *pleterska* posest same cele hube — vsega 32. Razmere se tudi do 1755 niso bistveno spremenile. Tedaj je bilo v tem kompleksu še vedno 32 celih *pleterskih* hub, mimo tega pa še 9 polovičnih, dve tretjinski in dve četrtski hubi. Drobljenja torej ni mogoče tolmačiti samo z ugodnejšim geografskim položajem.²³

Specifične razmere se kažejo na *kočevskem ozemlju*, kjer je bila kolonizacija z nemškimi kmeti proti koncu XIV. stoletja v glavnem končana, medtem ko je del *kočevarskih* vasi, zlasti v obrobju *kočevskega* jezikovnega otoka, nastal šele v času od XV. do XVII. stoletja. Po *Simoničevih* ugotovitvah je kazno, da marsikje že ob naselitvi podložniki niso prejeli celih hub, da so se v več naseljih že takoj po izkrčenju zemljišča razdelila na polovične ali še manjše dele hub.²⁴ Upoštevajoč podatke iz najstarejšega urbarja urada *Kočevska Reka* iz 1498 je bilo tedaj tod le 68 celih in kar 174 polovičnih hub. V marsikaterem naselju (npr. v *Kočevski Reki*, *Gotenici*, *Štalcerjih* itd.) že tedaj celih hub sploh niso poznali.²⁵ Še bolj so zgovorni podatki iz 1574, ko imamo na razpolago urbar za celotno *kočevsko* ozemlje, ki je bilo tedaj razdeljeno na tri urade: spodnji, zgornji in *kočevskoreški* urad. V *kočevskoreškem* uradu je od 1498 dalje število celih hub zdrknilo od 68 na 24, medtem ko so polovične hube narastle od 174 na 227. Še večjo zdrobljenost najdemo v ostalih dveh uradih. Gornji *kočevski* urad je tedaj v celoti premogel le tri cele hube, pa kar 260 polo-

vičnih mimo posameznih tričetrtinskih, triosminskih in osminskih hub. V spodnjem kočevskem uradu najdemo celo le eno celo hubo in mimo 42 manjših enot kar 447 polovičnih hub. V celoti je kočevsko ozemlje torej tedaj premoglo le 28 celih in kar 933 polovičnih

hub.²⁶ Zelo zanimiva je primerjava položaja iz 1574 s tistim iz 1755, ki kaže nadaljnjo drobitev. Tako so npr. Štalcerji 1498 šteli 12 polovičnih hub. Do 1755 je število domačij narastlo na 19, ki so imele v posesti najrazličnejše dele hub od 5/8, 9/16, 1/2, 3/8, 1/4 do 1/8. Vsota teh delov je vrgla šest celih hub, kar ustreza 12 polovičnim iz 1498. Drobljenje je zajelo tudi naselja, ki so 1498 izkazovala še samo cele hube. Tako je Gornji Vecenibah 1498 premogel dve celi hubi, ki sta se do 1755 zdrobili na dve polovični in štiri četrtinske hube. Podoben primer srečamo v Inlaufu, ki je štel 1498 vsega štiri cele hube, medtem ko najdemo tod 1755 eno tričetrtinsko, dve polovični in devet četrtinskih hub, kar znaša v celoti točno štiri hube.²⁷

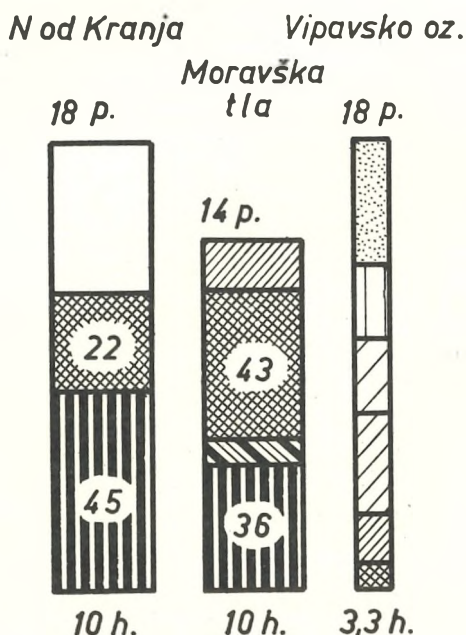
Izredna razdrobljenost na kočevskem ozemlju vsekakor ni bila pogojena z večjo možnostjo intenzivnejšega kultiviranja zemlje. Zgodnje navajanje polovičnih hub v urbarju iz 1498 bi bilo morebiti možno vsaj deloma primerjati s položajem na soriškem ozemlju, kjer je zemljiški gospod sicer cele hube oce-

njeval spočetka za polovične upoštevajoč težave pri koloniziranju. Brez odmeva tudi niso bili turški pohodi, ki so gospodarsko uničevali kočevsko ozemlje. Poglavitni vzrok drobljenja pa je iskati v krošnjarstvu, ki je Kočevanje odtujevalo rodnim tlom, zaradi česar so bili kaj slabo povezani z zemljo.

Agrarna struktura se je torej v teku stoletij na Dolenjskem dokaj spreminjala. Na te spremembe so vplivali različni faktorji, med katerimi je pač najvažnejši geografski. Možnost intenzivnejše izrabe zemlje je vsekakor pospeševala večje drobljenje. Zelo pomemben faktor pri tem procesu pa predstavlja možnost stranskih zaslužkov (tovorjenje, drvarjenje, domača obrt, krošnjarstvo itd.), ki so omogočali življenje tudi na drobni posesti. Drobljenje je dalje pospeševala delitev zemlje med otroke, dodeljevanje delov zemlje za doto, odprodaja posameznih parcel zaradi prezadolžitve itd. Mimo splošnih vzrokov imamo pa opraviti tudi s specifičnimi, ki so povzročali, da naletimo na področjih s podobnim geografskim in gospodarskim položajem na izrazite razlike. Marsikje so npr. zemljiška gospodarstva različno gledala na drobljenje. Če gospodarstva na splošno niso bila drobljenjem naklonjena, so ponekod ta proces pozdravljala v želji, da dosežejo večji dohodek, ker niso vedno v istem razmerju delila tudi obveznosti.

Spričo najrazličnejših pogojev je bil proces pri razvoju agrarne strukture na Slovenskem

G. G O R Č E

kaj različen. Tako naletimo na slovenskem ozemlju na dve skrajnosti. En ekstrem predstavlja alpski svet tako na Koroškem kot po goratem Gorenjskem, kjer so ostali gruntni kot nasledniki hub skozi stoletja v veliki meri povsem neokrnjeni; marsikje je ostalo skozi

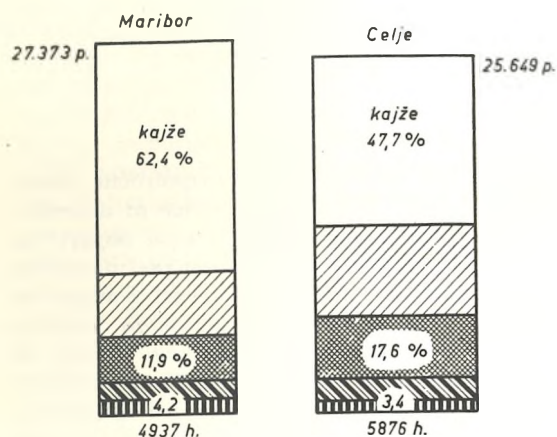
malenkosten odstotek celotnega prebivalstva, v mariborskem okrožju 4,2 ‰, v celjskem celo le 3,4 ‰. Polovične hube so nekako 3 do 5-krat številnejše, povsem pa prevladuje kajžarski živelj.²⁰

Za Dolenjsko kot celoto take analize pogrešamo. Do sintetične slike glede spreminjanja agrarne strukture na obravnavanem ozemlju se je mogoče dokopati šele s podrobnimi razpravami, ki morajo sloneti predvsem na analizi ustreznih urbarjev. Iz podatkov, ki sem jih našel v članku, bi kazalo, da Štajerska glede drobljenosti hub prednjači pred Dolenjsko.

OPOMBE

1. P. Blaznik, Enote kmetskih gospodarstev na Slovenskem, Kronika IX, 1961, str. 129—134.
2. P. Blaznik, Struktura agrarne posesti na tleh loškega gospostva do srede 18. stoletja, Loški razgledi XII, 1965, str. 25—29.
3. P. Blaznik, Zemljiška gospostva v območju freisinške dolenske posesti, SAZU I., Razprave IV/6, 1958, str. 5—15; P. Blaznik, Urbarji freisinške škofije, Srednjeveški urbarji za Slovenijo IV, SAZU, 1963, str. 50—52.
4. P. Blaznik, Urbarji, o. d., str. 55.
5. P. Blaznik, Zemljiška gospostva, o. d., str. 31—38; P. Blaznik, Urbarji, o. d., str. 169.
6. P. Blaznik, Zemljiška gospostva, o. d., str. 31—38.
7. S. Vilfan, Od vinskega hrama do bajte, Slovenski etnograf V, 1952, str. 109—113.
8. P. Blaznik, Zemljiška gospostva, o. d., str. 79—80.
9. Situacijo naj skušajo bolje ponazoriti diagrami. Višina vsakega diagrama predstavlja število podložnikov, širina upošteva število hub. Temnejši znaki zajemajo cele hube oziroma njih kopičenja, svetlejši ponazarjajo drobljenje hub. Poudarjena sta zlasti znaka, ki se nanašata na cele in polovične hube in sta opremljena z odstotki; cele hube predstavljajo navpične črte (izmenično črna in bela), polovične hube so označene z mrežo. S pritegnitvijo obeh označenih podatkov v vertikalni in horizontalni smeri je žal izkrivljena podoba celotnega obsega posameznih gospostev, ki narašča s kvadratom. Tako so ploskve večjih gospostev v diagramih pretirano obsežne.
10. Terezijanski urbarji potekajo iz petdesetih let XVIII. stoletja. Zaradi poenostavljenja upoštevam v vseh primerih letnico 1755.
11. RDA-D (kratica za Rektifikacijske dominikalne akte, D = Dolenjska, G = Gorenjska), fasc. 119, št. 17.
12. M. Kos, S kmetskih domačij okoli Kostanjevice pred šest sto leti, Kostanjevica na Krki 1252—1952, Kostanjevica 1953, str. 54.
13. RDA-D, fasc. 3, št. 9.
14. RDA-D, fasc. 167, št. 15.
15. RDA-D, fasc. 120, št. 9.
16. RDA-D, fasc. 163, št. 4.
17. RDA-D, fasc. 188, št. 9; RDA-D, fasc. 11, št. 7.
18. RDA-D, fasc. 210, št. 5.
19. RDA-G, fasc. 6, št. 19.
20. H. Wiessner, Gurker Urbare

ŠTAJERSKA sredi 18. stol.

stoletja tudi število domačij povsem nespremenjeno. Drugo skrajnost predstavlja primorsko ozemlje in to zlasti v bližini mest, kjer je bila dana možnost cele vrste stranskih zaslužkov. Prenaseljenost je narekovala intenzivnejšo izrabo zemljišč, kar je vodilo do močnega drobljenja starih kmečkih enot. Kolikor so imela gospostva posest v različnih področjih, je mogoče ponekod opaziti omenjene razlike tudi v mejah istega gospostva. Kot primer naj navedem posest dvorca Hrib na Gorenjskem iz 1755. Na ozemlju severno od Kranja je imelo gospostvo osem celih hub in le štiri polovične, na moravskih tleh je bilo od 14 enot pet celih hub, na vinorodnem vipavskem ozemlju je pripadalo gospostvu 18 domačij, med katerimi ni bilo niti enega cellega grunta, mimo ene polovične hube pa naletimo kar na pet osminskih hub.²⁸

Med tema skrajnostima zavzema Dolenjska skupno s Štajersko vmesni položaj. Situacijo na Štajerskem je za dobo sredi XVIII. stoletja rekonstruiral Manfred Straka. Medtem ko označujejo urbarji za Kranjsko sredi XVIII. stoletja kot kajže le razmeroma maloštevilne domačije, ki niso premerogle zemlje, vse druge kajžarske enote pa prištevajo v ustrezno vrsto zdrobljenih hub, temelji Straka na štetju duš, ki priteguje v to skupino vse prave kajžarje. Tabela je zelo nazorna. Kmetje na celih hubah predstavljajo

1285—1502, Österreichische Urbare III, Wien 1951, str. 324—333. — 21. RDA-D, fasc. 156. — 22. RDA-G, fasc. 238, št. 35; RDA-G, fasc. 243, št. 7. — 23. RDA-G, fasc. 10, št. 72. — 24. I. Simonič, Geografski pregled kočevskega jezikovno mešanega ozemlja, Kočevski zbornik 1939, str. 38. — 25. I. Simonič, Zgodovina kočevskega

ozemlja, Kočevski zbornik, 1939, str. 71. — 26. I. Simonič, Zgodovina, o. d., str. 98—100. — 27. RDA-D, fasc. 135. — 28. RDA-G, fasc. 273, št. 7. — 29. M. Straka, Beiträge zur Bevölkerungs- und Sozialgeschichte der Steiermark im 18. Jahrhundert, Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark LV, 1964, str. 43.

VELIKI TOLMINSKI PUNT V ZGODOVINSKI LITERATURI

BRANKO MARUŠIČ

Ob dvestopetdesetletnici velikega tolminskega punta je ciklostirana periodična publikacija »Goriški knjižničar«¹ priobčila prispevek »Doneski k bibliografiji o tolminskem puntu 1713. leta (Ob 250-letnici).« V njem sem poskušal podati kar najbolj izčrpno komentiran seznam historiografskih obdelav tolminskega punta ter vseh važnejših poljudnejših člankov. Ker so bili mnogi takrat objavljeni podatki nepopolni, je potrebno, da članek z dopolnitvami in pojasnili ponovno izide na tem mestu. Prikazani so viri in zgodovinski članki, ni pa obdelav punta v leposlovju.

Najprej o izdajah virov. Prvi objavljeni vir je delo anonimnega sodobnega pisca pod naslovom »Succinta Relazione dell'insulto novamente seguito in Gorizia«, ki je bilo z nekaterimi jezikovnimi korekturami objavljeno v članku »Sollevazione di villici del Goriziano nell'anno 1713«.² To je skromno poročilo o dogodkih, prav tako kakor so skromne priče dogodkov tri pesmi iz istega časa v furlanščini, ki jih je C(arlo) S(eppenhofer), publicist in zgodovinar iz Gorice, skupaj z nekaj podatki o puntu objavil prvič v videmski reviji »Pagine friulane«³ pod naslovom »Il tumulto dei Tolminotti«. Pesmi, izmed katerih je ena sonet, pojejo o razmerah, nastalih po zadušitvi punta, ko je ljudstvo (vse pesmi so anonimne) trpelo zaradi prisotnosti uskokov (»Croatov«) ter nato z veseljem slavilo njihov odhod iz dežele. Iste pesmi je Seppenhofer izdal skupaj še s tremi zgodovinskimi viri leta 1901 v posebni brošuri.⁴ Prvi dokument je poročilo sodobnega pisca, zelo sumaričen pregled dogodkov; druga dva sta prošnji goriških deželnih stanov na cesarja 5. in 12. junija 1713, naj upošteva osiromašenje dežele pri dajtevah za oskrbovanje uskoške vojske. Očitno ima Seppenhoferjeva brošurica političen, protislovenski značaj, saj izbrani dokumenti govore le o nasilju uskoške vojske — »Croatov«, medtem ko druge epizode iz dogajanja punta

zanemarijo. Glede na piščevo politično orientacijo o takih namenih brošurice ni dvomiti.⁵

Leta 1912 je Edoardo Traversa objavil izbor virov iz dunajskih arhivov pod naslovom »La sommossa dei contadini nel contado di Gorizia« kot podlistek v goriškem časniku »L'Eco del Litorale«.⁶ Iz kratkega uvoda, ki mu sledi objava virov, je razvidno, da je pišec pripravljval knjigo o uporih (tu se imenuje »furlansko-slovensko gibanje«); iz uvoda tudi razberemo, da je bilo obglavljenih 72 kmetov, med njimi poimensko navaja Furlana Crusiza iz Villanove (pri Fari), slede mu Slovenci Maraž, Bratuž (imenovan Gobzner) iz Čepovana, Gradnik, Kragl, Kobal, Munih, Podgornik, Laharner in Lapanja. Na prvem mestu je objavljeno poročilo kanalskega mitničarja z dne 29. marca 1713, sledi poročilo mitničarja iz Ročinja z dne 4. aprila, poročilo mitničarja s pevmskega mosta 3. aprila, poročilo kapešana goriške trdnjave 3. aprila, namestnika goriškega deželnega glavarja Strassolda cesarski komori o stanju goriške trdnjave 8. aprila in mitničarja iz Št. Mavra 20. aprila. Mitničar iz Kanala je 26. aprila prosil cesarsko komoro za povračilo škode, ki so jo povzročili kmečki nemiri, objavljena je nato kopija poročila goriškega namestnika Strassolda o nemirih v Tribuši z dne 28. aprila, 27. aprila je bilo zapisano poročilo Tomaža Renka iz Tribuše o tamkajšnjih kmečkih nemirih. Prvega maja je poročal o novih nemirih mitničar iz Ročinja, mitničar iz Zagraja (Sagrado) je 22. maja tožil, da mu kmetje nočejo plačevati mitnin, slede poročila mitničarja iz Ročinja 4. maja in iz Kanala 2. maja, medtem ko je 4. maja tolminski glavar Corolini poročal o nemirih na Čepovanskem. Sedmega maja je mitničarju Berzattu njegov namestnik odsvetoval vrnitev v Ročinj, čeravno je njegova navzočnost nujna, poročilo naslednjega dne iz Ročinja govori o novih nemirih, istega dne so mitničarji iz vasi San

Giovanni pri Zagraju sporočili o nemirih, eksekutor Marinelli pa je 14. maja prosil za pomoč, ker uporniki po napadu na Devin ogrožajo Zagraj. Goriška občina je 15. maja prosila vlado za pomoč 200 forintov, da utrdi mesto, namestnik Strassoldo pa dvorno komoro za privoljenje, da se utrde dohodi v mesto 15. maja, 7. maja so poročali iz Trsta o pohodu kmetov na Trst in proti Istri, istega dne je Strassoldo poročal vojnemu svetu v Gradcu o pohodu upornikov na Devin, prvega maja pa je poročilo iz Krmina govorilo o kmečkih nemirih v Brdih. 28. maja je eksekutor Marinelli prosil dvorno komoro za žito, ki naj se pošlje v Gorico, 29. maja se je goriški namestnik zahvalil za pomoč 200 forintov, 5. junija so goriški stanovi prosili cesarja, da se opusti dajanje obroka uskoški vojski,⁷ prav isto je istega dne potrdil v svojem pismu namestnik Strassoldo, cesarska eksekutorja z Reke sta 14. junija obljubila poslati v Ljubljano živež za vzdrževanje uskoške vojske, 18. junija sta eksekutorja iz Trsta poročala dvorni komori, da sta poslala sredstva za vzdrževanje uskoške vojske, namestnik iz Gorice je 20. junija poročal o nemirih po prihodu uskoških čet, kmetje s Tolminskega so 20. junija prosili cesarja, naj zakupniki pravično pobirajo davke, eksekutorja Marinelli in Kupfersani sta prosila dvorno komoro 2. julija za moko, ki naj bi jo dobila Gorica, grof Coronini, čuvar državnih gozdov, je prosil 10. julija dvorno komoro za les; tega naj dobi nemška vojska, ki je prišla v deželo po odhodu uskokov. 15. julija je posadka goriške trdnjave zahtevala enako količino kruha, kot ga je prejemala nemška vojska, namestnik Strassoldo je prosil za zmanjšanje obrokov hrane uskoški vojski 24. julija. Zadnji objavljeni dokument je obveza slovenskih županov, da bodo plačevali davke na meso in druge nove davke; napisana je bila 1. oktobra 1713. leta.

Traversa je nato objavil še štiri dokumente v članku »La calata dei montanari a Gorizia il 27 marzo 1713«.⁸ Za uvod k objavi virov ima kratko razlago punta. Prva dva objavljena dokumenta sta izjavi sodnika goriškega mesta G. Brunettija in meščana G. Beltrameja pred komisijo, ki je v drugi polovici 1713. leta preiskovala vzroke in potek upora. Sledita zagovora G. P. Radieuciga in barona F. Formentinija; bila sta namreč obtožena, da sta pripeljala upornike v mesto.

Do zadnje objave virov je prišlo po prizadevanjih Slovenca Miroslava Premroua. V slovenskem tržaškem dnevniku »Edinosti«⁹ je iz goriškega pokrajinskega arhiva priobčil v slo-

venskem prevodu osem dokumentov (arhivska oznaka P 125) in sicer pismo namestnika deželnega glavarja Strassolda in goriških deželnih stanov cesarju 30. marca 1713 (folio 127), pismi istih cesarju 9. (folio 134) in 29. aprila (folio 142), pismo goriških deželnih odbornikov cesarju 17. aprila (folio 135), pismo goriških deželnih odbornikov regimentu in dvorni komori 24. aprila (folio 140), pismo deželnih odbornikov cesarju 6. maja (folio 146), pismo istih cesarju 15. maja (folio 151) in kot zadnje pismo deželnih stanov državnemu svetu, regimentu in dvorni komori z dne 22. maja 1713 (folio 152).

Prvi znani historiografski zapisek velikega tolminskega punta je v tretjem delu Morellijeve »Istoria della Contea di Gorizia«,¹⁰ podatki so zelo skromni in potrebo po njih dopolnitvi je spoznal tudi urednik te knjige Della Bona, ki je v svoji knjigi opazk in dopolnitev k Morellijevemu delu napisal vrsto dejstev, za kar mu je dala podatke družinska kronika goriške plemiške družine Dragogna »Memorabilia quaedam«.¹¹ Prav na podlagi te kronike je nastal članek »Il tumult dei Tulminoz nel 1713 (Estratt da un manuscritt di un contemporaneo)«;¹² dogajanje razlaga dovolj izčrpno. Članek je bil prvo obširno pisanje o velikem tolminskem puntu ter je doživel tudi slovenski prevod, ki ga je za goriški dnevnik »Domovino« pripravil Josip Kragelj;¹³ urednik lista je ob objavi članka dodal nekaj dopolnitev, ki jih je dobil pri Della Boni.

Med Slovenci je bil Simon Rutar¹⁴ prvi, ki je punt raziskoval. Bil je dolgo časa vir, h kateremu so se zatekali zgodovinarji kot tudi vsi tisti, ki so o puntu pisali priložnostno brez večjih raziskovalnih ambicij. Tako je o puntu po Rutarju veliko pisal Gruden v svoji »Zgodovini slovenskega naroda«.¹⁵ Po Grudnu oziroma Rutarju so prirejeni opisi upora za mladino, izdani v zgodovinskih berilih »Naši kraji v preteklosti. Zgodovinske črtice«¹⁶ in »Iz starih časov«.¹⁷

Rado Bednařik je bil po Rutarju prvi, ki je na podlagi dotakratnega gradiva ter virov iz goriškega pokrajinskega arhiva obširno pisal o uporih.¹⁸ Prikazal je vrsto ugotovitev, čeravno ni izkoristil v celoti vsega tistega, kar bi mu nudili že takrat objavljeni dokumenti. Osnove svojih ugotovitev je kasneje ponovno ponazoril v članku »Obletnica „stare pravde“ (1713—1953)«¹⁹ ter tam omenil kot verjeten bogat vir podatkov mrliško knjigo goriške stolnice.

Bogo Grafenauer je doslej najobsežnejše raziskoval veliki tolminski punt, rezultate je že večkrat objavil. Pričel je s skromnim za-

piskom v knjigi »Boj za staro pravdo«,²⁰ podatke je dobil pri Rutarju in Franu Kosu.²¹ Deset let nato je objavil članek »Veliki tolminski punt«,²² o katerem je sodil, da je večinoma povsem nov prikaz, ker se je opiral na vire iz dunajskega državnega arhiva; poleg tega pa je poznal Rutarjev opis, ki je bil do takrat najboljše. Zanimivost članka je gotovo v tem, da se je pisec opiral tudi na leposlovno delo, na Pregljeve »Tolmince«. Grafenauer je še menil, da njegova podoba punta ne more veljati za dokončno, ker bi bilo treba pregledati še goriški in graški arhiv, čeravno je bil prvi že preiskan (Rutar, Pregelj). Očitno takrat Grafenauer ni poznal Bednařikovega članka v Družini in tam za beležene literature ter nekaterih virov.²³ Članek je bil nato brez znanstvenega aparata v celoti ponatisnjen v »Primorskem dnevniku«. ²⁴ Isto leto je Grafenauer napisal tudi krajši članek »Ob 240-letnici tolminskega punta«. ²⁵ Kasneje je posvetil veliko pozornost puntu v četrtem zvezku svoje »Zgodovine slovenskega naroda«, ²⁶ tekst posebnega poglavja »Veliki tolminski punt« je z nekaterimi spremembami ponatisnjen iz »Kronike«. To poglavje je pisec nato v vključitvijo v slovenščini napisane tiralice za Mihaelom Čudrom ter podložniško prisego zvestobe (oboje je prinesel v članku v »Kroniki«) dobesedno ponatisnil v knjigi »Kmečki upori na Slovenskem«. ²⁷

Med članki poljudnejšega značaja, grajenih na obstoječi literaturi, omenimo na prvem mestu Mira Kaplja »Kmečki punti. Ob 240-letnici usmrtitve voditeljev velikega punta na Tolminskem«, ²⁸ ki je bil napisan po piščevih besedah na podlagi poglavitnih del (Rutar, Seppenhofer, Bednařik, Della Bona, Premrou, viri iz pokrajinskega arhiva v Gorici). Za isti jubilej je napisal Rado Bordon prigoden članek. ²⁹ Enakega pomena in namena sta tudi članka Franceta Bevka »Veliki tolminski punt« ³⁰ in Marije Rutarjeve »Veliki tolminski kmečki punt«. ³¹

Tehtnejše so vsekakor razprave, ki so jih napisali zgodovinarji. Jože Šorn je v razpravi »Donesek h kmečkim uporom v letih 1705 do 1713« ³² navedel nekaj podatkov za tolminski upor iz ljubljanskega državnega arhiva (v spisih merkantilista Franca Raigersfeldta). Gaetano Perusini je v razpravi »Note per la storia del Goriziano nel sec. XVI« ³³ objavil iz lastne rokopisne zbirke zapisnik cesarskih komisarjev ob tožbah tolminskih kmetov proti njih glavarju Orzoneju (preiskava je potekala med leti 1556—1560), se ob tem spomnil kmečkega vrenja iz leta 1713 in navedel nekaj poglavitnejše zgodovinske literature. Indirektno se

tolminskega punta dotika tudi Pavla Blaznika članek »Odmev velikega tolminskega punta na tleh loškega gospostva« ³⁴ ter Srečka Vilharja »Posebnosti kmečkih uporov na Primorskem in v Istri (Razmišljanja ob 250-letnici tolminskega punta)«, ³⁵ nepopoln pregled literature o uporih pa sta podala dr. France Koblar v opombah k objavi Pregljevega romana »Tolminci« ³⁶ in prof. Ezio Martin v razpravi »Ivan Pregelj e l'epopea dei contadini di Tolmino«. ³⁷

OPOMBE

1. I/1963, št. 3-4, str. 32—39. — 2. L'Isonzo (Gorica), VIII/29. III. 1878, št. 2. — 3. IX/1896, št. 2, str. 25—26. — 4. Il tumulto dei Tolminotti nell'anno 1713. Poesie di quell'epoca. Documenti. Gorizia 1901, 19 str. — 5. E. Mulitsch, Due patrioti goriziani dimenticati: Carlo e Antonio Seppenhofer. Studi Goriziani, XXII/1957, str. 55—67. — 6. 13., 15., 16., 17., 18., 20., 23., 24., 25., 27., 29., 30. in 31. I. ter 1., 5. in 6. II. 1913, št. 8-13, 15-24. — 7. Dokument je objavil tudi Seppenhofer v svoji brošuri. — 8. Forum Julii (Gorica), III/1913, št. 3, str. 129—137; št. 4, str. 232—239; št. 5, str. 289—293. Članek je bil ponatisnjen v posebni brošuri, ki je izšla v Gorici isto leto na 23 straneh. — 9. Dokumenti kmečke pobune na Goriškem leta 1713 (tako imenovani Tolminski punt). Edinost, 18. II. 1926, št. 42; 2. III. 1926, št. 52; 4. III. 1926, št. 54; 25. III. 1926, št. 72; 6. V. 1926, št. 76; 15. V. 1926, št. 81. — 10. Gorizia 1855, str. 187—188. — 11. Osservazioni ed aggiunte di G. D. Della Bona sopra alcuni passi dell'Istoria della Contea di Gorizia di Carlo Morelli di Schönfeld. Vol. IV, Gorizia 1856, str. 210—211. — 12. Lunari di Gurizza per l'an comun 1858. Gurizza, str. 58—70. — 13. Tolminski punt leta 1713. Domovina, 1867, št. 17, 19, 20, 21, 22; str. 71—72, 78, 82—83, 86—87, 89. — 14. Zgodovina Tolminskega. Gorica 1882, str. 113—119. Le bežno je dogodka omenil v svojem zgodovinskem opisu Goriško-Gradiščanske (Ljubljana 1893, str. 81). — 15. Zv. 6, 1916, str. 890—894. — 16. Gorica 1926; prispevek »Veliki tolminski punt« je na straneh 76—81. — 17. Trst 1928; prispevek nosi naslov »Tolminski kmečki punt« (str. 83—85). — 18. Družina (Gorica) II/1930, št. 6, str. 189—191; št. 7, str. 221—223. Bednařik je omenil, da je uporabljal dokumente z oznakami S 24/122 (listi 108—127) in P 125 (listi 127—174). — 19. Jadranski koledar 1954, str. 75—76. — 20. Ljubljana 1944, str. 129—130. — 21. Doneski iz zgodovine Škofje Loke. Ljubljana 1894, str. 285 do 286, regest št. 569: listina, s katero je deželni glavar opozarjal loškega glavarja pred kmečkimi nemiri, zaskrbljenost je povzročilo gibanje kmetov na Tolminskem in Goriškem. — 22. Kronika, II/1954, št. 2, str. 81—89. — 23. Omeniti je, da so tolminski punt poleg Preglja literarno obdelovali tudi Alojz Remec, France Bevk in Alojz Gradnik. — 24. 6.—11. I. 1955, št. 5-9. — 25. Tovariš, 30. IV. 1954, št. 18, str. 384—385. — 26. Ljub-

ljana 1960, str. 94—100. — 27. Ljubljana 1962, str. 315—327. V opombah na straneh 466—467 je z upoštevanjem Bednarikovega članka v »Jadranskem koledarju« 1954 navedel nekaj novih podatkov o dotakrat obstoječi literaturi. Ob tem se je vrinila tiskovna napaka, ki je goriški mesečnik »Družina« spremenila v »Domovino«. Recenzent knjige dr. Marjan Britovšek je obžaloval, da za upor ni avtor v večji meri upošteval virov iz ljubljanskega državnega arhiva (Naši razgledi, št. 21, str. 414—415. — 28. Delo (Trst), 15. V. do 3. VII. 1954, št. 20—27. — 29. TT, 22. IV. 1954,

št. 16. — 30. Jadranski koledar 1955, str. 178—180; Koledar Prešernove družbe 1955, str. 40—42; Koledar Slovenske Koroške 1955, str. 78—81. — 31. Zbornik tolminskega gledališča za 40-letnico KPJ in 250. predstavo. Tolmin, april 1959, str. XX—XXIV. — 32. Zgodovinski časopis, IV/1950, str. 169—183. — 33. Memorie storiche forogiuliesi, XLII/1956—1957, str. 199—208. — 34. Loški razgledi, X/1963, str. 84—96. — 35. Jadranski koledar 1963, str. 189—194. — 36. I. Pregelj, Izbrana dela I, Celje 1962, str. 368—377. — 37. Studi Goriziani, XXXVIII/1965, str. 109—124.

ROMAN GOSPODIN FRANJO IN RAZPUST SLOVENSKE MATICE

JANEZ KOS

Slovenska matica je decembra 1913. leta izdala in založila kot XXV. zvezek Zabavne knjižnice roman Frana Maslja - Podlimbarskega Gospodin Franjo;¹ natisnil ga je v okoli 4500 izvodih Anton Slatner iz Kamnika. Roman, ki ga je pisatelj napisal po svojih doživetjih in spoznanjih v anektirani Bosni in Hercegovini, kjer je služil kot avstrijski oficir,² je pomemben predvsem zaradi svoje tendence, s katero ta roman prvi stopa v slovensko slovstvo.³ Tendenca romana je takoj opazna, očiščena pisateljske fabule pa še posebno vidna v piščevem dnevniku v sestavku Kako se narod podjarmi.⁴ Romanova tendenca se avstrijskim oblastem sprva ni zdela nevarna ali škodljiva. Taka se je zazdela šele po začetku vojne, ko je prišel na oblast režim grofa Stürgkha: »Po celi državi, posebno pa na Kranjskem, se je sumilo in vohalo veleizdajništvo v najbrezpomembnejših izrekih in dejanjih in so se vršili veleizdajniški procesi na vseh koncih in krajih.«⁵ Simpatija s tlačenimi in kritika razmer v novo pridobljenih deželah se je avstrijskim oblastem v Ljubljani zazdela nevarna in veleizdajniška šele po začetku vojne s Srbijo. Takrat so cenzorji v romanu, v katerem je »naukov, zabavljanja, svetov... na pole«, odkrili »izrečno politično tendenco«.

Deželno kot tiskovno sodišče v Ljubljani je 5. septembra 1914. leta razsodilo, da je Masljev roman »dejansko stanje hudodelstva« in tako potrdilo po državnem pravdnictvu v Ljubljani odrejeno zaplenbo tega romana, zapovedalo uničenje zaplenjenih knjig in razdor tiskovnega stavka celotnega tiska. Priziva sodišče ni dovolilo. Knjigovezec Ivan Bonač, pri katerem so bile knjige uskladiščene, je rešil nekaj sto izvodov tako, da jih je skrivaj zazidal.⁶

Po zaplembi je ljubljanski policijski ravnatelj postavil deželnemu predsedništvu za

Kranjsko vprašanje, »ali Matica Slovenska sploh še ustreza pogojem svojega obstanka«. Deželno predsedništvo je takoj drugi dan (to je 12. septembra) sestavilo, izdalo pa 16. septembra odlok o razpustu Slovenske matice. Ta odlok je Matica ukinil ravno v času njenih priprav na proslavitev petdesetletnice njenega delovanja. Peter Graselli, ki je kot podpredsednik opravljal dolžnost prijetega predsednika Slovenske matice Frana Ilešiča (ta je bil zaradi zvez s Skerličem, Džoničem, Novakovičem in Pavičevićem ter zaradi »fantične zavzetosti za jugoslovansko idejo« obtožen izdajstva in že 19. avgusta 1914. leta predan deželnemu pravdnictvu v Ljubljani), je dobil tole sporočilo:

»Cesarsko kraljevo deželno predsedništvo razpušča na podlagi § 24 zakona o društvenem pravu z dne 15. novembra 1867, št. 134 drž. zak. društvo 'Slovenska Matica' v Ljubljani zaradi prekoračenja njegovega štatutarnega delokroga in ker pogojem svojega pravnega obstanka več ne ustreza. S tem se tudi ustavi vsako nadaljno delovanje društva...

Razlogi:

Društvo 'Slovenska Matica' se je leta 1863 osnovalo z namenom slovenskemu narodu pripomoči do omike, (širiti) na vse strani znanstveno izobraževanje, (gojiti) slovenski jezik in slovstvo, toda brez vsake politične dejavnosti. Leta 1868, 1893 in konečno leta 1906 se je društvo preosnovalo, toda namen mu je bil vedno, kot nepolitično društvo, pripomoči slovenskemu narodu do prave omike s tem, da izdaja primerne knjige ali podpira pisatelje in založnike, da izdajajo take knjige.

Leta 1913 je izdala in založila 'Matica Slovenska' roman 'Gospodin Franjo', ki ga je napisal slovenski pisatelj pod psevdonimom 'Podlimbarski'. Ta roman ima izrečno politično tendenco.

Obširno se v njem opisuje, da okupacija Bosne in Hercegovine po Monarhiji nikakor ni bila v blagor deželi, marveč je spravila prebivalstvo v še večjo bedo. Nazorno slika z očitno lažnjivimi in izmišljenimi dejstvi korupcijo in samovoljnost

civilnih in vojaških oblastev ter se poskuša nahajskati domače prebivalstvo proti tem oblastem. Zlasti se povdarja tlačenje srbskega dela prebivalstva.

Srbsko revolucionarno gibanje v Bosni in Hercegovini se odobrava in celo z vrsto simpatičnih opazk, kar je jasno vidno iz konca pripovedi. S tem pa se deluje na odtrganje anektiranih dežel od enotne državne zveze... S tem pa, da je izdala in založila 'Matica Slovenska' to knjigo s politično in veleizdajniško tendenco, prestopila je svoj statutarčni delokrog in se podala na politično polje ter poskusila zastrupiti lojalnost in patrijotično čutje prebivalstva.

Da je društvo svoj po pravilih določeni namen opustilo in pričelo veleizdajniško delovanje, je razvidno tudi iz dejstva, da je njegov tačasni načelnik prof. dr. Franc Ilešič zaradi suma veleizdaje zaprt.

Društvo 'Slovenska Matica' torej nikakor ne ustreza več svojemu statutarčnemu namenu, oziroma pogojem svojega pravnega obstanka, vsled česar je njegova razpustitev po zakonu tudi popolnoma utemeljena.

C. kr. policijsko ravnateljstvo v Ljubljani dobi ob enem ukaz, da mora vsako nadaljno društveno delovanje 'Slovenske Matice' takoj ustaviti.

Takoj naslednji dan je ljubljansko policijsko ravnateljstvo izpolnilo prejeti ukaz: ustavilo je delovanje Slovenske matice, popisalo njeno denarno, premično in nepremično premoženje, zapečatilo njene prostore na takratnem Kongresnem trgu št. 7 in zaseglo njene vrednostne papirje ter jih izročilo 19. septembra finančni prokuraturi v Ljubljani. Ljubljansko okrajno sodišče je na predlog finančne prokurature postavilo za prokuratorja nad Matičnim premoženjem Nemca Antona Galleta, notarja v Ljubljani.

Slovenska matica je bila s temi akti likvidirana. Njeni odborniki pa niso klonili takoj pod prvim dobro namerjenim udarcem. Dne 2. novembra 1914. leta so preko deželnega predsedstva naslovili na dunajsko notranje ministrstvo pritožbo (podpisali so jo Graselli, Tavčar, Trstenjak, Koder, Turk, Grošelj, Govekar, Maselj, Senekovič, Pleteršnik, Lokar, Zupančič, Šlebingar, Žmavc), v kateri pravijo med izrazi avstrijskega domoljublja in zvestobe: »Za slovenski jezik in slovensko slovo pridobila si je 'Matica Slovenska' velikih zaslug tako, da je služilo vsakomur v čast, če je bil poklican v glavni odbor tega odličnega društva... 'Matica Slovenska' je v pravem pomenu kulturni steber slovenskega naroda in obdajajo jo globoke simpatije ne samo prebivalstva na Kranjskem, temveč tudi po drugih kronovinah, kjer prebivajo Slovenci. Zategadelj bi bila morala državna uprava prej nego se je odločila za tak usodepoln korak, celo zadevo temeljito preiskati ter dognati, ali je delovanje celotnega društva in predvsem njegovih odbornikov bilo v resnici tako graje-

vredno, kakor bi se dalo sklepati iz v pritožbo vzetega odloka... Ali de facto se je društvo razpustilo brez vsake preiskave, brez vsakega zasliševanja odbornikov in drugih funkcionarjev... pri razpustu 'Matice Slovenske' (gre) za najvažnejša kulturna vprašanja.« Vsega tega so se verjetno zavedali tudi r.a. deželnem predsedstvu. Z romanom Gospodin Franjo jim je bila dana možnost spodnesti »kulturni steber slovenskega naroda« in spodnesli so ga. Dalje podpisniki v tej precej nebojevitvi pritožbi dokazujejo, da je bila odločitev deželnega predsedstva nepremišljena, preuranjena in da pretirana strogost ni sredstvo, ki naj pomnožuje v vojnem času »tisto brezmejno navdušenost, katero neobhodno potrebujemo« ter zavračajo vsako krivdo v zvezi z Ilešičevo zadevo. Prav posebej se v pritožbi zavzemajo za vprašanje Matičnega premoženja (123.350,35 K depozitov in 22.268,40 K, 80.868,43 K oskrbovanega premoženja), ki ni bilo rešeno v skladu z društvenimi pravili (§ 19), ki določajo, da občni zbor ali društveni odbor določita, v kakšne namene za slovenski narod naj se obrne društveno premoženje. Zaseženo premoženje je deželno predsedništvo mimo tega izročilo dragi kurateli, čeprav so bili Graselli, Tavčar in drugi slovenski odvetniki pripravljeni brezplačno skrbeti zanj.

Odborniki so lahko kmalu doumeli — v pritožbi namreč vzklikajo: »Kako, da se je kurator vzel ravno iz nemških krogov, tega razumeti ne moremo!« — zakaj je bil postavljen nemški Galle. Galle je, še preden je notranje ministrstvo rešilo Matično pritožbo, zapisal ves društveni denar v vojno posojilo. Tavčar je v novi pritožbi leta 1917 upravičeno pisal: »Imeli smo lepo premoženje v vrednosti nad 220.000 K in faktum je, da smo danes, ko se nam je zopet dalo premoženje v prosto porabo, gospodarsko uničeni. Kurator je namreč s privolenjem deželne vlade prav vse naše premoženje spremenil v vojno posojilo, zadovoljil se ni samo z razpoložljivo vsoto, ampak je nasprotno obremenil še hišo za 40.000 K, kakor je tudi lombardiral kupone podpisanega vojnega posojila za ogromne vsote, tako da društvo danes, ko naj prične zopet z rednim delovanjem, nima vinarja, ki naj ga v roke vzame. Na ta način podpisano vojno posojilo znaša namreč nad 300.000 K.«

Matica je bila po triletnem premoru, ko so se porazgubili mnogi njeni člani in ko se ni dalo nič storiti za pomnožitev društvenega premoženja, tako oslABLJENA, da je morala leta 1917 znova začeti zbirati člane in darila, če se je hotela zopet uspešno poprijeti kulturnega dela.⁷

Nekaj dni po društveni pritožbi je deželno predsedstvo v Ljubljani sprejelo spomenico, ki lepo kaže, da tudi Matici niso bili prihranjeni strankarski spori. Podpisniki spomenice (A. Breznik, Fr. Finžgar, dr. J. Debevec, dr. M. Opeka, dr. A. Ušeničnik, dr. Fr. Detela, Iv. Grafenauer in dr. J. Gruden) skušajo v njej prikazati, kako je bilo z Matico vse v najlepšem redu, dokler je bila skoraj polovica njenega članstva iz duhovniških vrst, dokler je bila trdno v rokah mož »konservativne smeri in katoliškega duha« in dokler se je ravнала po geslu: Vse za vero, dom, cesarja. Po letu 1870 pa so začeli Matico in njen odbor pograbljati nasprotniki tedanje konservativne stranke, ki so zlasti v času predsednikovanja dr. Frana Ilešiča pozabili, da je namen društva kulturno in ne politično delovanje. Ilešič je mnogim odbornikom, članom Slovenske ljudske stranke, priskutil sodelovanje v odboru, zlasti pa so mu zamerili trditev, da je vse, kar je katoliško, kulturi nasprotno. V spomenici je očita misel, da so liberalci krivi položaja, v katerem se je Matica znašla septembra leta 1914. Njeno bistvo pa je bilo v predlogu, naj bi deželna vlada sporazumno z deželnim odborom premoženje razpuščenega društva, o katerem ne moreta več odločati ne odbor ne občni zbor in je torej odločitev, kaj bo z njim, le v vladnih rokah, namenila za ustanovitev znanstvene ustanove za pospeševanje kulture slovenskega naroda (tako ustanovo je leta 1906 predlagal na III. katoliškem shodu v Ljubljani dr. Josip Mantuani), oziroma izročila premoženje literarnemu društvu, ki bi bilo ustanovljeno z enakimi nameni in ki bi se držalo tiste smeri, kot jo je imela Slovenska matica ob svojem začetku.⁸ Klerikalce je vsekakor bolelo, da je bil zadnji društveni odbor liberalne barve in da je čas njihove premoči v društvu minil. Očitno zato se podpisniki spomenice niso zavzeli za obnove Maticе; ljubša jim je bila misel na novo ustanovo, v kateri seveda liberalci ne bi imeli prostora.

Pritožba na notranje ministrstvo Slovenski matici ni prinesla odreditve. Ministrstvo s svojim odlokom 22. junija 1917. leta sicer odloka deželnega predsedstva ni potrdilo, pač pa je društvo, ki skozi petdeset let svojega obstoja ni imelo niti najmanjšega konflikta z oblastjo, le posvarilo in zapretilo s hujšimi posledicami v primeru ponovnega protizakonitega delovanja. Ministrstvo je torej s svojo salomonsko rešitvijo pritožbe, kljub temu da se je s cenzuro romana, ki so jo opravili njegovi uradniki, ter z izčrpnim poročilom dr. Ivana Žolgerja lahko prepričalo, da v knjigi Gospo-

din Franjo ni nič nevarnega, tako rekoč potrdilo sklep deželnega predsedstva o razpustu Slovenske maticе. S tem, da odloka deželnega predsedstva ni razveljavilo, je postala odločba prve stopnje pravomočna. Celo samo je s formulacijo svarila tudi obdolžilo društvo izdajniškega delovanja. Edino, kar je naredilo društvu dobrega, je bilo naročilo deželnemu predsedstvu, naj to ukrene vse potrebno, da bi društvo zopet dobilo v neovirano last odvzeto premoženje — seveda zdaj, ko ga je Galle že spravil na varno!

Društveni odborniki se niso sprijaznili z odločbo notranjega ministrstva in so stvar gnali dalje: 23. julija 1917. leta je Ivan Tavčar v imenu Slovenske maticе vložil pri državnem sodišču na Dunaju novo pritožbo, s katero se je pritožil zoper odloka deželnega predsedstva in notranjega ministrstva, zahteval zadoščenje in povrnitev škode, ki jo je društvo utrpelo zaradi neupravičenega odvzema premoženja, ter v njej vztrajal, da Matica z izdajo in založbo romana Gospodin Franjo ni prekoračila svojih pravil. »Glasom svojih štatutov je Matica slovenska upravičena izdajati knjige različne vsebine. More izdajati in zalagati tudi romane in nikakega dvoma ne more biti o tem, da tudi romane tendenčne vsebine. V vseh literaturah celega sveta nahajamo romane s tendenčno vsebino in jih tudi slovensko slovstvo pogrešati ne more. In ravno tak tendenčni roman in prav nič drugega je tudi Gospodin Franjo... Avtor... kritizira način vladanja z manjšino proti večini, katerega so do zadnjega časa pri nas v Avstriji smatrali naši državniki za višek modrega vladanja. Opisuje kakšne sadove je rodil ta način vlade v Bosni in Hercegovini, ko se je večina prebivalstva, to je Srbe pritiskalo k tlom. In tako ravnanje ni bilo baš v korist niti ne dotičnima deželama, kakor tudi ne državi kot taki, o tem bi bilo vsako prerekanje brezplodno. Cela vsebina knjige je tedaj le kritika nezdravih razmer v upravi Bosne in Hercegovine in to povsem dopustna kritika. Avtor se v knjigi poteguje za Srbe v Bosni in Hercegovini, tedaj za državljane naše države in ne morebiti za podanike srbskega kraljevstva.«

Tudi vse zgovorno in odločno Tavčarjevo dokazovanje in sklicevanje na zakone, po katerih da je Matica po krivici sojena, ni zaleglo. Državno sodišče na Dunaju je 12. decembra 1917. leta pod predsedstvom dr. Emila Otta — Maticne koristi je pred sodiščem branil Vladimir Ravnihar — razsodilo, da deželno predsedstvo in notranje ministrstvo s svojim odlokom nista kršila veljavnih zako-

nov. Na Tavčarjevo trditev, da so romanu ob izidu cenzorji mirno podelili svoj exequatur pa tudi cenzorji notranjega ministrstva da niso našli v njem nič spotakljivega, je sodišče odgovorilo s sporočilom notranjega ministrstva, ki pravi, da cenzorji knjige ob izidu sploh niso dobili v roke, cenzorsko poročilo uradnikov notranjega ministrstva pa da nikoli ni bilo izdelano. Zadnja trditev je čista laž: notranje ministrstvo je Wenedikterjevo in Žolgerjevo poročilo o romanu očitno z nedobrimi nameni zatajilo.

Sele na pritisk slovenskih poslancev v dunajski poslanski zbornici je moralo notranje ministrstvo razveljaviti odlok deželnega predsedstva.⁹

Zopet dovoljena, oživiljena Slovenska matica je imela 28. februarja 1918. leta svoj prvi občni zbor. Pred zborom je ljubljansko policijsko ravnateljstvo posvarilo Grasellija, naj zborovalci ne govore o politiki niti naj ne uprizarjajo demonstracij. Zboru je bila tako po Hribarjevih besedah vzeta pravica govoriti o Matični preteklosti; zbrani niso bili toliko pogumni, da bi dali zadoščenje svoji Matici ne njenemu predsedniku Ilešiču. Policijski komisar je baje zagrozil, da bo Matico ponovno razpustil, če bo zbor izvolil za predsednika Frana Ilešiča. Zborovalci so se odločili za Ivana Tavčarja,¹⁰ kar je vsekakor znamenje, da so si zaslugo za obnovitev Matice lastili njegovi politični somišljeniki, kakor tudi, da je v Slovenski matici zopet prevladal njihov vpliv. Pod Tavčarjevim vodstvom se je začela počasna, neenakomerna, a vztrajna obnova društva. Slovenska matica, danes že stoletnica, je bila Slovencem potrebna kulturna ustanova, ki je niso mogli pogrešati; prav zato so slovenski kulturni vrhovi bili v boju za njeno obnovo neustavljivi.

Pisec romana Gospodin Franjo je bil od vojaških oblasti degradiran in 5. junija 1916. leta interniran v Pulkavi, kjer je 19. septembra 1917. leta umrl.¹¹ Njegov roman, ki je bil povod za razpust Slovenske matice, je bil pravno rehabilitiran po razpadu avstro-ogrske monarhije. Narodna vlada SHS v Ljubljani, oziroma njen oddelek za notranje zadeve je 7. januarja 1919. leta naročil policijskemu ravnateljstvu v Ljubljani, naj Matici vrne vse zaplenjene izvode romana. Sledil je še epilog na sodišču. Deželno sodišče v Ljubljani je prav s tistimi zakoni, s katerimi je bil leta 1914 roman obsojen in zaplenjen, zaplenitev razveljavilo ter ugotovilo, da je bila razsodba iz leta 1914 nezakonita. V svojem pojasnilu je sodišče zapisalo: roman je »le iskrena kri-

tika razmer in ljudi in trpka ironija, pomešana z ostro satiro na njih nevzdržnost. Kritika, pa naj je še tako ostra, pa ni še ščuvanje ali hujskanje ali celo veleizdaja... O kakem veleizdajniškem podjetju ni najti v knjigi niti sence. Nikjer ni niti s senco namignjeno na kak punt, na kako vstajo, na kako verolomstvo, ali celo na odcepljenje komaj prisvojene Bosne in Hercegovine od monarhije.¹² Okorela sodnijska oblast, ki jo je narodna vlada SHS podedovala skupaj z drugimi oblastmi in zakoni po razpadli avstrijski monarhiji, si je morala pač dokazati, da roman Gospodin Franjo Avstriji ni bil nevaren, da je lahko odbila predlog državnega pravdnštva o potrditvi zaplembe romana ter zaplembo razveljavila.

OPOMBE

1. Podatke, ki niso posebej citirani, sem dobil v DAS, Narodna vlada SHS — Oddelek za notranje zadeve, 1919, fasc. 1., št. akta 89/pr. — 2. Fran Maselj-Podlimbarski: Gospodin Franjo, 2. del, Zbrani spisi, uredil dr. Janko Šlebinger, Ljubljana 1931, str. 873 (Masljev zagovor pred vojaškimi oblastmi). — 3. Franjo Lokar, poročilo o romanu, Ljubljanski Zvon, XXXIV, 1914, str. 244—245. — Izidor Cankar, ocena v Domu in svetu, XXVII, 1914, str. 126—127. — Oton Župančič, Slovan, 1914, str. 123. — Boris Orel: Trudni oficir in demonični diletant Franjo Maselj-Podlimbarski, Dom in svet, XLIV, 1931, str. 393—400. — 4. z. c. Zbrani spisi str. 833—936. — 5. Tavčarjeva pritožba, glej opombo 1. — 6. Slovenski narod, LV, št. 139, str. 2, Gospodin Franjo se vrača v domovino. — 7. DAS Deželno predsedstvo v Ljubljani, 1917, fasc. 5, št. spisa 3071/pr (konvolut Slovenska Matica). Pred razpustom je Matica dobivala državno podporo (od leta 1901 dalje) po 1000 K na leto, za leto 1913. 1600 K, za prvo polovico leta 1914 pa 500 K (DAS, Dež. vlada za Kranjsko, konvolut Slovenska matica v Ljubljani št. 799). — 8. kot pod opombo 7. — 9. France Bernik: Slovenska matica med obema vojnama, Delo, V., št. 337, str. 7; isti: Sto let kulturnega poslanstva, Slovenska matica 1864 do 1964, Ljubljana 1964, str. 26. — 10. Laibacher Zeitung, št. 50 (1. marec 1918), str. 326—327; Domovina, I., št. 6 (8. marec 1918), str. 3; Mariborski delavec, III., št. 105 (12. maj 1920), str. 1—2. — 11. z. c. Zbrani spisi, str. 897, 904. — Fran Ilešič: Podlimbarski, Ljubljanski Zvon, XXXVII, 1917, str. 600—603; France Koblar: Maselj Fran-Podlimbarski, Slovenski biografski leksikon, zv. 5, str. 66. — 12. O razsodbi deželnega sodišča z. c. Zbrani spisi, str. 898—903; Slovenski pravnik, leto XXXIV. št. 1-4, Ljubljana 1920, str. 98—101.

NEKAJ ASPEKTOV VINDIŠARSKE »TEORIJE« PO DRUGI SVETOVNI VOJNI

TONE ZORN

Sicer je ponovno spuščanje v vprašanje vindišarske »teorije« po izčrpnem prikazu njenega političnega ozadja v delu Lojzeta Udeta »Teorija o Vindišarjih — Windische«, Celovec — Borovlje 1956 nepotrebno, razen kolikor ni v ozadju želja pokazati slovenskemu bralcu tiste njene inačice, ki se danes pojavljajo v delu avstrijske publicistike. In prav to je namen tega članka.

Kratek ekskurz v preteklost pokaže, da so označevali Nemci v zgodovini Slovence in Slovane z izrazom Winden in podobno; od tod je prišla tudi historična označba za Slovence — Windische.¹ Vsekakor pa se je proti temu poznamenovanju ob koncu XVIII. in v prvih desetletjih XIX. stoletja — opozarja dr. Fr. Zwitter — začel pojavljati odpor, oziroma kulturni in politični razvoj na Slovenskem sta privedla do tega, da je postalo poznamenovanje slovenskega narodnega jezika z windisch, windische Sprache žaljivo. V ohranjenem prepisu pramateriala Czörnigove etnografske statistike na Koroškem najdemo v jezikovni rubriki za Celovec zapisano »wind. (isch) deutsch krain. (erisch)«. Fran Zwitter ob tem piše, da celovškemu magistratu leta 1846 pač še ni bil jasen pojem slovenskega jezika in naroda, njegova oznaka tedaj še ni imela zlobne tendence, hoteli so le poudariti, da je bilo v Celovcu tega leta največ koroških Slovencev, tem so sledili Nemci ter doseljenci iz Kranjske; nemški izraz »slovenisch« je bil takrat že v rabi v znanstveni literaturi, a ga celovski magistrat še ni poznal.² Po letu 1848 in slovenskem političnem gibanju v tem času pa je začela avstrijska država priznavati vsaj eksistenco enotnega slovenskega naroda in jezika, čemur so se uprli nemški nacionalci v slovenskih deželah: »Nemška stranka v politični borbi XIX. stoletja zaman obuja misel nemških humanistov o ,enotnem ljudstvu' vsake naših dežel brez ozira na jezik. Izrazi »Windische«, »windisch« itd. pa žive še dalje pri preprostem ljudstvu sosednjih nemških krajev, v političnem jeziku pa dobe pejorativen značaj, dokler politični znanstveniki XX. stoletja v svojem prizadevanju, da bi ohranili pod nemško nadoblastjo vsaj še del Slovencev zlasti na Koroškem, ne ustvarijo »teorije« o posebnem »vindišarskem« narodu in jeziku.«³ Opozorimo naj, da je zapisal pisec znane knjige o koroških Slovencih »Die Slovenen in Kärnten«, 1936, dr. Theodor Veiter v dunajskem tedniku »Die Furche«, 20. maja

1961, da so »še ljubljanski titokomunisti... po drugi svetovni vojni začeli trditi, da je označba »Windische« žaljivka...« Dr. Veitru je v istem listu 8. julija 1961 odgovoril Janko Pleterski ter pokazal zgrešenost te trditve. V celoti pa je vlogo vindišarske »teorije« po drugi svetovni vojni jasno orisal anonimni Stefan Klagenfurter v osrednji avstrijski socialistični reviji »Die Zukunft« 1957. leta. Po opisu prizadevanj nemških nacionalcev v preteklosti, da bi germanizirali južno Koroško, namreč piše: »V svojem bedastem boju proti manjšini in njenim zdaj še posebej zapisanim pravicam (pri tem misli Stefan Klagenfurter na odredbo o dvojezičnem šolstvu na Koroškem iz leta 1945 ter na manjšinske določbe avstrijske državne pogodbe z dne 15. maja 1955 — op.)... (so) pred nekaj leti iznašli tako imenovano »teorijo o vindišarjih«, s katero se tako imenovani »domovini zvesti Slovenci« postavljajo nasproti »nacionalnim Slovincem«... To umetno razdvajanje uporabljajo pri vseh vprašanjih spodnje Koroške, čeprav je odlok deželnega šolskega sveta za Koroško že aprila 1946 v vsem uradnem obče-
vanju prepovedal uporabo izraza »Windisch« oziroma »vindišarski jezik« za označbo avstrijskih državljanov slovenske narodnostne pripadnosti in slovenskega jezika.«⁴

Na Koroškem se je vindišarska »teorija« prvič pojavila v spisu neimenovanega avtorja »Die Wahrheit über Kärnten«, Klagenfurt 1914. Ta prva »teorija«, po kateri so postali koroški Slovenci v zgodovinskem razvoju samostojna jezikovna skupina, se še danes uporablja, mešajo pa jo z mlajšo Bernharda Scheichelbauerja⁵ in dr. Martina Wutteja.⁶ Po teh gledanjih ni jezikovnih razlik med Slovenci in »Windische«, razlika je le v drugotnih »objektivnih znakih«, v subjektivnih znakih zavesti in v javni izjavi: zato so »Windische« po mnenju enih slovensko govoreči Korošci z avstrijsko državno zavestjo, po drugih so čisto posebno pleme, po tretjih pa so pač v skladu z nazorom poznega nemškega humanizma XVI. stoletja, ki je iskal izvor Slovanov v germanstvu,⁷ potomci starih Vendov in jih zato ni mogoče prištevati k slovenski narodnosti in podobno.⁸ Najlepše pa pokaže zmešnjavo okrog tega »vprašanja« uradna razlaga avstrijskega zunanjega ministrstva evropski komisiji za človekove pravice 1962. leta. Sestavljalec poročila je namreč pojasnil, da se z izrazom Wenden na Koro-

škem ne poznamenjuje koroških Slovencev, pač pa tako imenovane Sorben — torej Lužiške Srbe!⁹

Zanimivo je primerjati koroško inačico »vindišarske teorije« z ono za južno Štajersko po prvi svetovni vojni. Še konec XIX. stoletja je bil štajerskemu predsedniku protislovenskega društva Südmark historični izraz »windisch« sinonim za slowenisch.¹⁰ Po prvi svetovni vojni pa takega enačenja ne najdemo več, pač pa zasledimo v delih Helmutha Carstanjena,¹¹ Doris Kraftove,¹² Manfreda Strake¹³ in drugih, trditve o podrejeni vlogi slovenstva na južnem Štajerskem.¹⁴ Podlago za take trditve naj bi dalo prav historično poznavanje štajerskih Slovencev z Wendi, Windische. Podobno kot na Koroškem najdemo tako tudi za Štajersko trditve o spodnještajerskem življu, ki ga sestavljajo tri narodnosti: Nemci, z jezikom povezani Wendi in Slovenci, od katerih Wendi spadajo po svojih duhovnih in rasnih osnovah k Nemcem, Slovenci pa k Jugoslovanom.¹⁵ Razumljivo je bilo ob tem poudarjanje nezgodovinske vloge slovenstva, ki ga je stalno kvasila nemška kri. Po tem mnenju naj bi bili spodnještajerski »Windische« posebna inačica poljskih Mazurov in Kašubov, ter so se po prvi svetovni vojni postavili na stran štajerskih Nemcev. Zanimivo je, da vindišarski teoretiki niso raztegnili svoje teorije še na prekmurske Slovence, za katere so bili iz političnih motivov ustvarili Madžari svojo vrsto »vindišarstva«.¹⁶

Po drugi svetovni vojni zasledimo vindišarsko »teorijo« predvsem na Koroškem. Dejstvo je, da so neupravičenost take teorije po zlomu nacizma uvidele tudi koroške deželne oblasti in ni naključje, da je deželni šolski svet z odlokom št. Zl. 3825 dne 10. aprila 1946 prepovedal uporabo izraza windisch v šolskem uradnem poslovanju. Pač pa je bila po letu 1939¹⁷ znova uvedena jezikovna kategorija windisch pri ljudskem štetju 1951.¹⁸ To pot se je namreč spraševalo po devetih jezikovnih kombinacijah treh jezikovnih kategorij: deutsch, slowenisch in windisch. Pri ljudskem štetju 1961 sta odpadli dve taki jezikovni kombinaciji, slowenisch-windisch in windisch-slowenisch. Dne 28. maja 1952 je uvodnik celovškega lista »Die Neue Zeit« opozoril, da so 1951. leta »določeni krogi... silili prebivalstvo, da navede (v popisnice) termin windisch namesto slowenisch«.

Vzporedno s tem pa moremo, predvsem po letu 1955, slediti živahni publicistični dejavnosti, povezani z imeni dr. Valentina Einspielerja,¹⁹ dr. Viktorja Miltschinskega,²⁰ Hel-

frieda Pfeiferja,²¹ Wilhelma Mucherja²² in drugih piscev. Po nazorih teh publicistov je podobno kot na Štajerskem tudi na Koroškem nastalo jezikovno mešano prebivalstvo, popolnoma vključeno v nemški kulturni krog. Po Miltschinskem govori to prebivalstvo tako samosvojo govorico, da jo je moči le fonetično zapisati; za vsakdanjo rabo bi bil tak zapissek pretežak in preobširen, zato se vindišarska govorica tudi ni razvila do pismenosti. Kot na Štajerskem tudi na Koroškem prizadevanja Slovencev niso rodila sadov, obratno, prav njihovo vznemirjanje stoletne simbioze obeh jezikovnih elementov na Koroškem je doživelo zavestno reakcijo južnokoroškega življa, ki se je zaradi deželnega miru oprijel tudi za domačo rabo nemškega jezika. Hermagoras Schribar pa trdi, da »Windische« prispevajo nemštvu žrtve, kadarkoli jih to potrebuje. To pripravljenost so posebej okrepili koroški obrambni boji po prvi in po drugi (?) svetovni vojni (da so se prav koroški Slovenci z orožjem uprli nacizmu, W. Mucherja prav nič ne moti!). Slovenstva na Koroškem pravzaprav ni nikoli bilo, kolikor pa je obstajalo, je životarilo le pri posameznikih. Za Hermagorasa Schribarja je slovensko vprašanje na Koroškem »čisto politično vprašanje«; zanj sta na južnem Koroškem dva tabora: avstrijski, ki zajema Nemce in »Windische«, in slovenski; prvi je nemški, domovini zvest in avstrijski, drugi pa irendentističen, komunističen, jugoslovanski in balkanski! 1962. leta je objavilo glasilo federalne unije evropskih manjšin Europa Ethnica obsežen članek Valentina Einspielerja.²³ Članek skuša na navidezno znanstven način z obilnim citiranjem in raznimi statistikami dokazati obstoj posebnega vindišarskega etničnega prebivalstva na Koroškem, kakor tudi, da je slovenska manjšina na Koroškem omejena le na neznatno število ljudi, ki so vrhu tega raztreseno naseljeni in ne sestavljajo teritorialne enote. V svojem članku dr. Einspieler trdi, da Ljubljana slovensko manjšino na Koroškem vedno znova zlorablja za to, da jo ob ugodnih priložnostih jemlje kot pretvezo za napad na integriteto koroške dežele. Članek je opremljen s francoskim povzetkom in pomeni prvi poskus utemeljiti tako imenovano vindišarsko »teorijo« tudi v mednarodni javnosti.²⁴ Taka in podobna naziranja o jezikovni in etnični individualnosti koroških vindišarjev je 1965. leta končno zavrnil dr. Theodor Veiter. V obsežni, mestoma ne dovolj dognani razpravi, je podčrtal, da so pričeli na Koroškem šele po prvi svetovni vojni deliti koroško slovenstvo na »nacionalne« (pač narodno

zavedne) in na nemštvu vdane Slovence. Rojstvo poznamovanja slednjih z »Windische« stavlja dr. Veiter v desetletje po koroškem plebiscitu, meni pa, da se je del koroških Slovencev prišel k nemškemu kulturnemu krogu ter sprejel označbo »Windisch« kot antitezo do narodno zavednih, »nacionalnih Slovencev«. Za dr. Veitra so »Windische« — v nasprotju s situacijo pred 35 leti — danes politična realnost. Ko zaključuje razpravljanje o »vindišarstvu« dr. Veiter pove, da so zanj »Windische« tisti Korošci slovenskega jezika, ki prehajajo v nemštvo.²⁵

OPOMBE

1. Novo razlago izraza »Wenden« je podal univ. prof. Walter Steller v knjigi »Name und Begriff der Wenden (Slavi)«, Kiel. Po Stellerju izraz Wenden ali Slawi v srednjeveških listinah ne označuje Slovanov, pač pa germansko pogansko prebivalstvo na ozemlju vzhodno od Labe. (Povz. po »Die Österreichische Nation«, Salzburg, 1961, str. 184.) — 2. Fran Zwitter, Prebivalstvo Celovca pred sto leti, Kol. Slov. Koroške 1952, Celovec, str. 112—114 in cit. lit. — 3. Isti, Anton Tomaž Linhart in njegovo zgodovinsko delo, Naša sodobnost, 1957, str. 5—13. — 4. Stefan Klagenfurter, Der Landeshauptmann von Kärnten — ein »Landesverräter«, Die Zukunft, Dunaj, 1957, str. 73—77; Janko Pleterški, Socialistični glas o koroškem vprašanju, Naši razgledi, 1957, str. 171—172. — 5. Bernhard Scheichelbauer je bil dopisnik vodilnega graškega nemškoliberalnega lista Tagespost. Pozneje je postal deželni tiskovni šef koroške deželne vlade in voditelj takratnega, v fašizem vodečega Heimwehra na Koroškem. Svoje prispevke o slovenskem vprašanju je 1932 zbral v knjigi »Aufrichtigkeit, Klarheit, Verständigung«. Temu so sledile polemike v dunajski reviji za manjšinska vprašanja »Nation und Staat«. Oglasil se je tudi po drugi svetovni vojni, tako v anonimni brošuri o upravičenosti priključitve dela Štajerske Avstriji (knjižico je založila avstrijska državna tiskarna). — 6. Za dr. M. Wutteja prim. Lojze Ude, Dr. Martina Wutteja duhovna podoba, Kol. Slov. Koroške 1958, Celovec, str. 45—50. — 7. Prim. Fran Zwitter, Prva koncepcija slovenske zgodovine, GDMS, 1939, str. 355—372; Bogo Grafenauer, Zgodovina slovenskega naroda IV, str. 133. — 8. Prim. Lojze Ude, Teorija o Vindišarjih — Windische, Celovec — Borovlje 1956. — 9. Theodor Veiter, Das Sprachenrecht der Minderheiten in Österreich, Dolomiten, Tagblatt der Südtiroler, 10. III. 1962, str. 3; isti, Wer kennt die Sorben? Die Furche, 13. III. 1965, št. 11; t., Napačno obveščanje evropskega foruma, Naši razgledi, 24. III. 1962. — 10. Dr. P. Hofmann von Wellenhof, Steiermark, Kärnten, Krain und Küstenland, München, 1899. — 11.

Dr. Gerhard Werner (H. Carstanjen), Sprache und Volkstum in der Untersteiermark, Stuttgart, 1935. — 12. Doris Kraft, Das untersteirische Drauland, München, 1935. — 13. Gl. Franjo Baš, Okupatorska historiografija o slovenskem Štajerskem, Zgodovinski časopis, 1947, str. 222 sl. — 14. Prim. Lojze Serajnik (Bogo Grafenauer), Slovenska zemlja in nemška publicistika, Ljubljana 1939; Jurij Glavič, Podravje v luči nemške iredente, Misel in delo, 1936, str. 171—182; Fran Zwitter, Nemci na Slovenskem, Sodobnost, 1938, str. 483—497; Metod Mikuž, Pregled zgodovine NOB v Sloveniji I, Ljubljana 1960, str. 64—67. — 15. Prim. tipkopis Franja Baša Doneski k problematiki slovenještajerskega nemštva med in pred okupacijo 1941—1945 v arhivu Inštituta za narodnostna vprašanja v Ljubljani. — 16. Vanek Šiftar, Še enkrat o Vendih, Svet ob Muri, 1957, str. 118—119; Miroslav Kokalj, Prekmursko šolstvo v času okupacije, prav tam, 1958, str. 271 do 307. — 17. Kärntner Grenzruf, 13/14. 5., 1939. — 18. Podrobneje za ljudsko štetje 1951 prim. razpravo dr. Vladimirja Klemenčiča, Kritični pretres avstrijskega popisa 1951 z ozirom na jezikovno strukturo na Koroškem, Razprave in gradivo INV, št. 2, str. 101—182; za ljudsko štetje 1961 pa članek (kš), Popis prebivalstva in občevalni jezik v Avstriji, Naši razgledi 2. IV. 1962 (avtorja članka sta Vladimir Klemenčič in Franci Štrus). — 19. Prim. dr. Josef Tischler, Die Sprachenfrage in Kärnten vor 100 Jahren und heute, Klagenfurt, 1956, str. 68—71. — 20. Tu omenjamo njegovo knjižico Kärnten ein Jahrhundert Grenzlandschicksal, Wien 1959. »Popravljen« in dopolnjen izdaja knjižice je pod naslovom Kärnten wehrt sich. Südkärntens Grenzlandkampf izšla na Dunaju 1962. — 21. Gl. članek Helfrieda Pfeiferja, Das Recht der nationalen Minderheiten in Kärnten, Ostdeutsche Wissenschaft, 1961, str. 285—318; Zgodovinski časopis, 1961, str. 230. — 22. Wilhelm Mucher je 1961. leta nastopil pod psevdonimom Hermagoras Schribar (prim. pojasnilo dr. Theodorja Veiterja v Europi Ethnici, 1962, št. 1, str. 45) z brošuro Minderheit ohne Maske. Brošura je bila natisnjena v dveh verzijah, ki se na zunaj ne ločita. Iz druge verzije je bilo namreč izpuščeno poglavje proti slovenski duhovščini. — 23. Das Nationalitätenproblem Kärntens in Vergangenheit und Gegenwart, Europa Ethnica, 1962, št. 2/3, str. 89—116. — 24. Gl. oceno Janka Pleterškega v Bibliografiji o koroškem vprašanju v letih 1961 do 1963, št. 4/5 Razprav in gradiva Inštituta za narodnostna vprašanja, zap. št. 13. — 25. Theodor Veiter, Völker und Volke Österreichs. Volksgruppen und Sprachminderheiten in der Republik Österreich. Die Furche, 3. VII. 1965, št. 27 — 2. X. 1965, št. 40. Ko odklanja dr. Veiter teorije o samostojni in etnični individualnosti koroškega »vindišarstva«, opozarja: »Ko bi obstajalo samostojno vindišarsko ljudstvo, bi ta argumentacija igrala v letih 1945 do 1947 spet (?) odločilno vlogo pri obrambi pred jugoslovanskimi zahtevami...«

ZACETEK IN RAZVOJ ŠOLE V JELŠANAH

BOŽIDAR BOŽIČ

I

Zgodovina župnije v Jelšanah sega v X. stoletje. Tod je bilo župnijsko središče, ki je v teku stoletij zajemalo vedno večji obseg in v XVIII. stoletju obsegalo naslednje kraje: Jelšane, Trnovo, Hrušico, Klano, Knežak, Zagorje, Prem, Mune, Vodice, Golac, Brgud, Harije, Podgrad, Pregarje, Starad in Podgraje. Tak obseg je imela dekanija tudi v začetku XIX. stoletja, ko je postala sedež šolskega okraja.

Sicer je pa bil že po šolski odredbi iz leta 1774 v Jelšanah sedež šolskega okraja. Kdaj so Jelšane prejele to odločbo, ni mogoče dognati, ker je z župniščem vred zgorel tudi arhiv okoli leta 1820. Šolski dopisi v jelšanskem župnijskem arhivu segajo v leto 1816. Jelšane so takrat obsegale vasi: Jelšane, Dolenje, Veliko Brdo, Male Brce, Pasjak, Šapjane, Rupo, Lipo, Lisac, Skalnico, Sušak, Novokračine in Novo vas. Za vse te vasi se je ustanovila le ena šola v Jelšanah. Edino šoloobvezni otroci iz Skalnice in Lisca so bili navezani na šolo v Klani, ko se je tam ustanovila.

Okrajni šolski nadzorniki so bili župniki in dekani v Jelšanah. Od leta 1800 do 1885 so to bili: Valentin Mazzarolli, Jurij Marčelja, Mihael Batistik, Andrej Marčelja, Peter Aleš, Spiridion Radišič in Valentin Puščavec.

O pravni ustanovitvi šole v Jelšanah v letih po 1805 ni nobenih zapiskov. Iz takratnega šolstva se more sklepati, da se je zasebna šola ustanovila že zelo zgodaj. Po ustnem izročilu je potekal šolski pouk v Paderovi hiši, Jelšane št. 40 (Johan Hrabar). Ker je bila to le zasebna šola, so se zelo pogosto pošiljale prošnje, naj se ustanovi v Jelšanah redna šola. Prva taka šola v jelšanskem šolskem okraju je bila v Trnovem. Leta 1818 je bil tamkaj šolski nadzornik župnik Josip Benigar, za učitelja-organista je bil Ivan Slavik. Šoloobveznih otrok je bilo 522. Druga redna šola v okraju je bila na Premu (1826), tretja v Hrušici (1819); tu so imeli privatno šolo vsaj že od leta 1800 dalje.

Še najbolj vpeljana šola je bila v Trnovem (1814), čeprav so bile razmere v tedanjih časih slabe; ljudje so bili revni in okorni. To dvoje je bilo krivo, da so se šole le počasi ustanovljale. Žalostno stanje v letih okrog 1827 dokazujejo zapiski; tako je na primer iz Brguda sporočil tamkajšnji duhovnik Bogovič v Jelšane: »Od 65 šoloobveznih otrok ni nobeden sposoben za šolo, pač pa za pašo.« Iz Mun je

pisal duhovnik Martin Rude naslednje: »Šoloobveznih otrok je 277. Za šolo so nesposobni, so neotesani, surovi in divjaški, skoraj vsi pa revni.« Iz Vodice so sporočili: »Šoloobveznih otrok je 87, toda zaradi ubožstva niso sposobni za šolo.« Tudi iz Klane je prišlo podobno sporočilo: »Če je v katerem kraju potrebna šola, je to gotovo Klana. Že število šoloobveznih otrok, za nedeljsko šolo 58, za dnevno šolo 105, je dovolj veliko. Vsi so zelo neotesani.« Duhovnik Gregor Sušič je sporočil iz Vodice, ki so imele takrat 100 šoloobveznih otrok, da ti ne hodijo v šolo (privatno), kajti njihovi starši so revni in nimajo sredstev za njihovo vzdrževanje. Tudi v Brgudu so bile zelo hude razmere glede prihajanja v šolo; otroci so morali pasti živino in niso hodili niti k maši. Iz Muna so pisali leta 1829: »Šoloobveznih otrok je 159; nekateri od njih so sposobni za šolo, a je ne morejo obiskovati, ker so njihovi starši ubožni. Rajši jih pošiljajo na pašo kot v šolo.«

Tudi Jelšane niso bile nič na boljšem. Dne 24. marca 1823 so iz Podgrada, kjer je bil okrajni urad in takratno višje šolsko nadzorništvo, poslali okrajnemu šolskemu nadzorniku dekanu Andreju Marčelji naslednji dopis: »Prepričani smo o neumorni delavnosti in hvalevredni gorečnosti gospoda okrajnega šolskega nadzornika in konzistorialnega svetovalca za pospeševanje osnovnih šol. Zato vas pozivamo, da poiščete v kraju samem dotacijske vire za ustanovitev osnovne šole v Jelšanah, kjer je sedež dekanata.«

Pa tudi zdaj ni bilo nobenega uspeha, zato je škofijski konzistorij v Trstu zapovedal dne 28. maja 1824 okrajnemu šolskemu nadzorstvu v Jelšanah, naj se glede na vladni odlok z dne 17. aprila t. l. ustanovljajo podružnične šole za verski pouk v vseh župnijah, kjer še ni šol. Duhovniki naj zaradi preobilnega dela prihajajo na te podružnične šole ali z vozom ali s konjem dvakrat tedensko. Ob nedeljah naj bolj odrasla šolska mladina prihaja k fari v šolo.

Ker tudi to ni imelo nobenega učinka, je škofijski konzistorij v Trstu dne 18. oktobra 1825 ponovno pisal v Jelšane: »Šolska postava § 1 odstavek 17 določa, naj bo v vsakem kraju, ki ima rednega dušnega pastirja, tudi redna farna šola. Župnija in sedež dekanata Jelšane ima 319 šoloobveznih otrok, a je brez šole. Otroci so oropani šolskega pouka in rastejo v veliki nevednosti. Zato škofijski konzistorij ukazuje, naj se tamkajšnji urad glede ustano-

vitve šole obrne na c. kr. komisariat in naj odločitev o tem sporoči do 15. novembra 1825 semkaj, da bomo v tem smislu nadalje uradovali.«

Do 15. novembra še ni bilo nobene prave rešitve; tri dni pozneje je škofijski ordinariat spet pisal jelšanskemu šolskemu nadzorstvu: »Reševanje dopisa z dne 14. novembra št. 120. Naročamo, da v smislu tukajšnjega dekreta z dne 18. oktobra 1825, št. 2257 in 17. odstavka šolske postave vse uredite glede prošnje za ustanovitev trivialne šole v Jelšanah.«

Vprašanje se nikakor ni moglo urediti. Razmere, že same po sebi težavne, je še bolj zapletala in slabšala vlada, ki ni dopustila slovenskemu jeziku polne pravne veljavnosti v šolah. Narobe; z odlokom z dne 22. junija 1820 je prepovedala uporabljati šolske učne knjige v slovenskem jeziku. Dovoljene so bile le s pogojem, da je zraven nemški tekst. Podobnih odredb je bilo kasneje še več.

Zato se naše ljudstvo za šolo nikakor ni moglo navdušiti, čeprav so morali duhovniki po vladnem odloku, izdanem 21. septembra 1781, vsako leto v nedeljo pred začetkom šole pridigati o potrebi šol. Toda ta cesarski odlok je imel v mislih le šole z nemškim učnim jezikom.

Leto 1825 je minilo brez uspeha za jelšansko šolo. Dne 10. februarja 1826 pa so iz Podgrada sporočili Andreju Marčelji v Jelšane: »Slavni c. kr. komisariat v Pazinu je z odredbo z dne 24. novembra 1825 imenoval komisijo za ustanovitev nove šole v Jelšanah. Sporočamo Vam, da bo komisija prišla v Jelšane 16. marca 1826.« Komisija je res prišla. Direktnih zapiskov o tej seji ni v arhivu, pač pa lahko v nekem drugem dopisu beremo tole: »O komisiji, ki se je nedavno zadrževala v Jelšanah zaradi ustanovitve nove šole, je slavni c. kr. okrožni urad odločil naslednje: Občina in cerkev v Jelšanah naj prispevata za učiteljsko plačo, pristojna gosposka, ki ji tudi pritiče nekaj prispevati za ta namen, pa bo vprašanje glede šole v Jelšanah dokončno rešila.«

Vprašanje jelšanske šole se je razgibalo šele v šolskem letu 1827/28. Škofijski konzistorij je 14. februarja 1828 odločno zahteval, da se mora ustanoviti v Jelšanah šola. Takole piše: »Šole naj se ustanovijo ne samo v tistih krajih, kjer vodijo duhovniki matične knjige, ampak tudi v tistih, kjer matic nimajo, da je le v takih krajih v območju do pol ure daljave 100 šoloobveznih otrok. Župnija Jelšane ima po zadnjem tabelnem pregledu 170 šoloobveznih otrok, ki so vsi prepuščeni najbolj surovi podivjanosti in veliki nevednosti. Zato

ukazujemo okrajnemu šolskemu nadzorstvu, naj se sestane z župani in jim razloži potrebo po ustanovitvi šole ter njene blagodejne učinke na mladino v moralnem, ekonomskem in verskem pogledu. Obenem naj se z njimi posvetuje in poišče vire za vzdrževanje učitelja in za nujno potrebno pomoč za šolarje. Poročilo o uspehu tega medsebojnega posvetovanja naj pošlje nam v nadaljnje uradovanje.«

Na ta dopis ni bilo nobenega odgovora. Zato so 23. februarja poslali iz Trsta strog opomin: »V čim krajšem času pričakujemo Vaše sporočilo o izidu zgoraj citiranega odloka, da se lahko obrnemo na okrajni komisariat.« To je nekoliko zaleglo. Jelšanski župani so se začeli med seboj posvetovati, a dokončno se niso mogli odločiti. Zato je konzistorij še naprej dramil zaspane, neodločne može v jelšanski župniji: »V najkrajšem času pošljite semkaj poročilo o ustanovitvi tamkajšnje šole, da bomo lahko vse potrebno ukrenili, da se bo z začetkom šolskega leta odprla nova šola.«

V septembru 1828 so bile po šolah jelškega šolskega okraja inšpekcije z ustaljenimi izkušnjami. Poročilo o tej inšpekciji je prejel tudi škofijski konzistorij; škof Anton je to priliko uporabil in je na koncu dopisa o reviziji inšpekcije dodal: »Opomnili bi še radi na ustanavljanje novih šol v okraju. Škofijski konzistorij pričakuje, da bo okrajno šolsko nadzorstvo v tem pogledu pokazalo novo gorečnost, upoštevajoč 17. odstavek šolske uredbe, ki zahteva, da se povsod, kjer se more ustanoviti nova šola in je dovolj šoloobveznih otrok, poiščejo sredstva za učiteljsko plačo, za sam prostor pa naj se poišče kakšna hiša v župniji, ki bi mogla služiti temu namenu. Za obleko ubožnim učencem naj se šolski inšpektorat obrne na druge dušne pastirje; v smislu § 260 šolskega kodeksa priporočam nabiranje za ubožne učence.« To pismo je prišlo v Jelšane 4. novembra 1828 in zaradi

Šola v Jelšanah (kaže jo puščica!)

tega je bil sestanek med župani. Toda ti se niso mogli zediniti o ničemer. Zato je škof Anton pisal: »Glede na to, da nič ne zvemo o snovanju nove šole v Jelšanah, kjer je sedež dekanata, želimo nemudoma zvedeti, kako so napredovale priprave za novo šolo in če še obstaja kakšen pomislek, bi radi zvedeli zanj, da ga odpravimo bodisi s pomočjo deželne vlade ali pa s pomočjo okrožnega urada.«

II

Leto 1829 se je začelo z odločnejšimi ukrepi za ustanovitev šole v Jelšanah. Pazinski okrožni komisariat je 5. marca 1829 za to zadevo pooblastil okrajnega komisarja v Lipo Antona Miloševiča. Zaradi ustanovitve šole je ta prišel v Jelšane 26. marca. Sestanek je bil pri dekanu Andreju Marčelji. Poleg teh dveh so bili prisotni vsi župani jelšanske fare. Za šolo so namenili hišo s številko 34 v Jelšanah (sedaj hišna št. 49, po domače Škabar Gornji). Lastnik te hiše je bil Anton Šlosar, ki se je rodil v Novokračinah št. 2, po domače pri Mihljevih (ti imajo zdaj hišo št. 46). Okoli leta 1827, ko je bil star 27 let, si je Anton kupil hišo št. 49 v Jelšanah in se poročil z Marijo Sosič iz Hrpelj.

Njegovo hišo so nameravali vzeti v najem, da bi služila kot zasilni prostor za šolo; obenem so se na sestanku tudi dogovarjali, da bodo morale vse vasi jelšanske fare poskrbeti za učiteljsko plačo. Da bi bile zadeve glede šole, stanovanja in učiteljske plače dodobra urejene, so na ukaz kresije v Postojni sklicali sestanek 6. junija 1829 v jelšanski župnijski pisarni. Tja je prišel tudi komisar s Prema. Sklenili so, da bodo najeli zasilni prostor za šolo za 10 let, družini Šlosar pa izročili 150 gld za ureditev šolskega prostora; letna najemnina naj bi znašala 65 gld. Sklepe tega sestanka naj bi oznanil dekan Andrej Marčelja s prižnice in pohvalil naj bi prizadevanje komisarja Miloševiča in jelšanskih županov pri ustanavljanju šole.

Toda prav v tem času je bil dekan prestavljen v Trnovo pri Ilirski Bistrici; na njegovo mesto v Jelšanah je prišel za dekana in okrajnega šolskega nadzornika Peter Aleš. Službeno mesto je zasedel šele julija 1830, do takrat pa je upravljal dekanijo in šolski okraj Jelšane kaplan Jožef Bratošević. Ta pa ni bil tako spreten kot bivši dekan; ustanovitev šole se je spet zavlekla. Zato je škofijski konzistorij v Trstu, kjer je bil sedež višjega šolskega nadzorstva, zahteval 1. decembra 1829, naj mu iz Jelšan takoj pošljejo podrobna pojasnila o uvodnih pogajanjih glede ustanovitve šole v

tem kraju. Toda od tod ni prišlo nobeno sporočilo vse do nastopa okrajnega šolskega nadzornika in dekana Petra Aleša.

Aleš je bil rojen leta 1786 v Vodica (nad Lj.). Pozneje je služboval na Premu; ko je od tod prišel v Jelšane, je bil star 44 let. Bil je izvrsten šolski nadzornik, priznan narodno-gospodarski pisatelj in tudi vesten duhovnik. V Jelšanah je služboval 8 let, potem pa je 1838. leta odšel na novo službeno mesto v Trst, kjer je kot višji šolski inšpektor in stolni kanonik umrl leta 1868.

Ko je prišel julija 1830 v Jelšane, se je takoj lotil ustanovitve šole. Že sredi tega meseca je sporočil tržaškemu višjemu šolskemu nadzorniku, da je predlagal pazinskemu okrožnemu uradu, naj šola prične s poukom v oktobru ali novembru 1830 v najetem prostoru. Pisal je, da je našel za to dve primerni hiši. Najemninska pogodba naj bi veljala leto dni, potem pa naj bi višje šolsko nadzorstvo dobilo pri pazinskem okrožnem uradu končno dovoljenje za ustanovitev šole. Še istega dne je Aleš sporočil tudi komisariatu v Lipo, da se bo šolski pouk začel oktobra ali novembra 1830. Prosil ga je, naj mu takoj pošlje pogodbo o učiteljski plači, da se bo lahko razpisalo mesto za novega učitelja jelšanske šole.

Vozla pa s tem še ni razvozlal. Aleš je zvedel iz Lipe, da je predvsem potrebno misliti na prostor za novo šolo, ki bi naj bila uporabna že v prihodnjem letu. Zaradi tega naj se takoj obrne na gubernij. Aleš je storil tako in prošnjo utemeljeval s tem, da se v jelšan-skem šolskem okraju vedno bolj čuti potreba vsaj po eni šoli v vsej Čičariji. Sicer pa je želja vseh vaških županov podobna. Ti so pripravljeni močno pomagati in jim je veliko do tega, da bi se zelo nevedno in praznoverno ter k lenobi nagnjeno ljudstvo polagoma moralno in ekonomsko dvignilo. Na novo šolo — je pisal Aleš — ne moremo računati že prihodnje leto, zato prosimo, naj nam gubernij dovoli začetek pouka oktobra ali novembra 1830 v zasebni hiši.

Istega dne, to je 8. avgusta 1830, je poslal Aleš pismo s podobno vsebino tudi v Trst na višje šolsko nadzorstvo. Ta energični postopek je uspel. Dne 27. avgusta so v Jelšanah zvedeli, da bo smel biti šolski pouk v eni izmed predlaganih hiš, torej v Šlosarjevi ali pa Hrabarjevi hiši. Toda upoštevati pa se morajo § 1, 3 in 4 »Šolske postave za nemške šole« iz leta 1821, ki govore o tem, da mora biti šolski pouk v prostorni, svetli učilnici, namenjeni samo šolskemu pouku. Učilnica mora imeti v zimskem času tudi peč. To pismo je prinesel kurir iz Lipe 27. avgusta. Z obratno

pošto je Aleš sporočil tamkajšnjemu komisarju Ostrogoviću, da so se odločili najeti učilnico pri Johanu Hrabarju v Jelšanah št. 40 (op.: danes št. 25), češ da je primernejša, prostornejša in svetlejša kot učilnica pri Šlosarju. Gospodar Hrabar (po domače Bader; bil je dober kmet, rojen 1790 v Jelšanah; leta 1816 se je poročil z Margareto Škrl iz župnije Trnovo; umrl je 2. februarja 1832) da daje dve prostorni sobi, eno za šolski pouk, drugo za učiteljevo stanovanje, ki bo opremljeno tudi s kuhinjo in kletjo. Odobritev šole je prišla z dopisom z dne 31. avgusta 1830 prek okraja v Lipi s citiranjem vladnega odloka z dne 28. julija 1830: »Izkazalo se je, da je v Jelšanah nujno potrebna trivialna šola in da je preskrbljeno za učiteljevo plačo; zato je visoka c. kr. vlada dovolila to šolo. Šolski pouk naj se začne najpozneje konec septembra 1830. Šolski pouk naj bo v hiši Johana Hrabarja, kjer naj bo tudi učiteljevo stanovanje za letno najemnino 70 goldinarjev. Pričetek šole naj bo 16. septembra 1830.«

Da bi se do tega datuma uredilo vse potrebno za pričetek šole, je Aleš takoj drugi dan po prejemu dovoljenja, to je 5. septembra, zahteval od gubernija, naj mu nemudoma pošlje prepise tistih dopisov, ki se tičejo šole v Jelšanah in učiteljeve plače.

Leta 1830 je bilo v župniji Jelšane 540 šoloobveznih otrok v starosti od 6 do 12 let in sicer v Novokračini 80, v Brdu 50, v Pasjaku 34, v Lisacu 30, v Novi vasi 9, v Dolenjem 73, v Jelšanah 47, v Rupci 31, v Sušaku 24, v Lipi 68, v Šapjanah 44, v Skalnici 31, v Brcah pa 19 otrok.

Toda že 3. avgusta 1830 se je okoliš šolskega okraja zmanjšal. Papež Pij VIII. je namreč z bulo tega dne priključil ljubljanski škofiji župnije iz postojnske kresije, ki so spadale pod tržaško ali goriško škofijo. Na ta način so Jelšane kot dekanat in šolski okraj zgubile naslednje župnije in kaplanije: Trnovo, Harije, Podstenje, Knežak in Prem. Bula je pričela veljati z 29. junijem 1831. Takrat je bil tržaški škof Anton Leonardis, do konca habsburške monarhije poslednji Italijan. Leta 1831 je prišel na škofijski sedež v Trst Matevž Ravnikar, ki je tu ostal do leta 1845. V teh letih so se šole v jelšanskem okraju lepo razvijale; posebno hvalo si je zaslužila šola v Jelšanah.

III

Z ustanovitvijo uradne šole v Jelšanah kljub Aleševi dobri volji ni šlo po sreči. Res je, da je prispel vladni odlok o ustanovitvi šole

4. septembra 1830, toda le-te še dolgo ni bilo. Uradni začetek je bil določen za 16. september 1830, do tedaj pa naj bi se uredila učiteljeva plača, priredili naj bi se zasilni prostori in predložil naj bi se popis šoloobveznih otrok; šolski pouk naj bi se začel v oktobru 1830. Toda do tega ni prišlo, ker se ni mogla urediti nobena izmed teh zadev. Dne 31. oktobra je Aleš poslal škofijskemu ordinariatu v Trst dopis, ki se končuje takole: »... Obenem pošiljam popis šoloobveznih otrok v starosti od 6 do 12 let iz župnije Jelšane; 540 jih je. V tej župniji je še napol divje ljudstvo, zato ni mogoče začeti s šolo.« Tako stanje mladine je bilo tudi drugod. Aleš, ki se je mnogo trudil za šolo, je bil tudi navdušen praktični sadjar z lastnim sadovnjakom. Skrbel je za to, da so se šole v jelšanskem okolišu zavemale za napredek sadjarstva in v nemale ljudi zanj. Šole Trnovo, Prem in Hrušica so imele sadjarstvo kot obvezen predmet. Aleš je v začetku leta 1831 pisal guberniju, »... naj bi se vendarle začel šolski pouk v tej Čičariji vsaj v jeseni 1831, da bi mogli že to leto uvesti v šolo tako koristen predmet, kot je sadjarstvo.« Morda je tudi to delno zaleгло. Okrajni komisiariat v Lipi je sklical sejo v Jelšane. Tu so imenovali komisijo, ki naj bi skrbela za zidanje nove šole in uredila učiteljevo plačo. Ker vprašanja plače niso mogli urediti, je komisar Schellander iz Lipe odredil, da v tem letu še ne bo šole. Aleš je neutrudno poudarjal nujnost šole in je 14. marca 1832 pisal škofijskemu ordinariatu, da je ob prihodu v to župnijo čutil »nujno potrebo šole za te kraje, kjer so ljudje neotesani in kot podivjani. K maši in krščanskemu nauku ne prihajajo. Šolo bi jim bilo treba vsiliti in mladini, ki bi je ne hotela obiskovati, predpisati najmanj dvojno šolnino. Šola bi se morala začeti vsaj v začetku 1832. leta, toda — nadaljuje Aleš — zaradi odločbe, da mora biti šolski pouk v lastni stavbi, je zadeva glede šole obtičala na mrtvi točki. Z gradnjo šolske stavbe niso niti začeli, Čič pa postaja z leti še bolj neotesan. Zato podpisani ponižno prosim, naj bi začasno bil šolski pouk v hiši, ki jo daje v najem Pavel Frol iz Jelšan za ceno 50 gld. V hiši bo poleg učilnice imel svoje stanovanje tudi učitelj; potemtakem bi se mogla šola začeti v maju 1832.«

Poleg Frola sta ponudila prostore za šolo še vedno tudi Anton Šlosar in Johan Hrabar. Vendar se pouk ni začel zaradi neurejene učiteljske dotacije. Komisar iz Lipe je menil, da je prav to dovolj tehten razlog za zavlačenje uradnega začetka šole v Jelšanah, kjer je sicer bilo tega leta 944 šoloobveznih otrok

v starosti od 6. do 18. leta. Tako so brezplodno minila leta 1832, 1833 in 1834!

Leta 1834 je prišel v Lipo nov komisar Ostrogovič. Aleš se je obrnil nanj, naj se zavzame za odobritev učiteljeve plače. Toda minila so brez koristi še nadaljnja tri leta. Šele 4. aprila 1837 jo je odobrila deželna vlada in določila, da bo učitelj prejemal 266 gld 20 kr plače ter bo imel prosto bero. Ta zapisnik je bil sicer sestavljen že leta 1829, ko je bil v Jelšanah za dekana Marčelja in je bilo vseh hišnih številk 456. Zbrati so morali 278 gld 20 kr, od tega bi odpadlo 12 gld na čiščenje šole.

Leta 1837 je bil za komisarja v Lipi Milošević. Šole še vedno ni bilo, ker je deželna vlada zahtevala, da mora biti pouk v lastni stavbi, za katero pa naj poskrbi okrajni inženir. Tako sta spet neplodno minili dve leti. Ko je leta 1839 Aleš odšel v Trst za kanonika in višjega šolskega nadzornika, je na njegovo mesto prišel dekan Spiridion Radišić, doma iz Zadra. Takoj je ponudil gradbeni prostor za šolo, ki naj bi stala za župniščem, in svojega drugega kaplana za učitelja. Nujnost šole je podprl z naslednjimi ugotovitvami: »... šoloobveznih otrok je okoli 800. Mladino uporabljajo za pašo vaške živine, namesto da bi to delo opravljali vaški pastirji. Tako mladina trati čas in se med letom predaja lenarjenju, v dolgih zimskih mesecih pa se poleg tega izživlja v mnogih napakah; posebno dečki se prepuščajo lenuharjenju. Zato prosimo, da bi nam uradno potrdili dovoljenje za zidanje šole v tej župniji, ki ima 13 vasi. Čudno se nam zdi, da še zdaj ni šole, ko je vendar preteklo že 30 let.« Kljub vsemu pa šole v tem letu še ni bilo; vlada je razveljavila učiteljsko dotacijo, škofija pa ni dovolila, da bi kaplan stanoval v šoli. V letih 1840 do 1843 so izdelali več osnutkov za novo šolo in ureditev učiteljske dotacije, večkrat se je sklicala posebna komisija. Posebno važna je bila tista, ki je bila 13. maja 1843 v jelšanskem župnišču, ko so uredili učiteljsko plačo. Teden dni pozneje so vložili prošnjo za ustanovitev šole v Jelšanah. Kako nestrpno so pričakovali šolo, se vidi iz pripombe na pregledni šolski tabeli leta 1841: »Weil comunidades et parvuli petierunt panem et non frangeret eis, circulares sind darüber ausgegeben worden.« Končno je le prišla uradna odločba o ustanovitvi šole — 21. oktobra 1843. Po tej odločbi naj bi učitelj prejemal plačo 300 gld, 6 klafter drv, bero bo imel prosto. Dne 14. novembra 1843 se je razpisalo mesto učitelja-organista v Jelšanah. Z odlokom z dne 9. aprila 1844 se je imenoval na to mesto Kristijan Martel-

lanc. Ob njegovem prihodu v Jelšane so fasijo dopolnili z naslednjim dodatkom: učitelj-organist bo prejemal tudi prispevke od 20 petih maš na leto, v jelšansko šolo pa bodo hodili otroci iz vseh vasi v župniji razen iz vasi Lisac in Skalnica. Ti dve vasi se bosta priključili šolskemu okolišu Klana, kjer se bo v kratkem ustanovila nova šola.

Šoloobveznih otrok v Jelšanah je bilo v letu 1843/44 kar 721 v starosti 6—12 let, 362 pa v starosti 12—18 let, skupaj torej 1083 otrok. Dejansko jih je v šolo hodilo 171, polovica dopoldne, polovica popoldne. Pri šolski vizitaciji dne 18. septembra 1844 je komisija ugotovila, da je šolo obiskovalo 23 % otrok, ki so zaslužili splošno pohvalo, posebno glede na to, da so pričeli s poukom šele 20. maja 1844.

Šolski ogleda (Ortschulaufseher) v Jelšanah je bil Jožef Iskra vulgo Hrabar iz Jelšan št. 34. Dalje vemo še, da je bila učilnica zelo temna, tesna in nizka, tudi učiteljevo stanovanje je bilo takšno. Za šolske rekvizite niso imeli nobenega posebnega prostora. Klopi so bile predolge in previsoke, dekan Radišić jih je dal popraviti. Rad bi dal popraviti tudi učilnico, a mu lastnik hiše tega ni dovolil. Dvanajst pridnih učencev je prejelo za nagrado lepo vezane mašne bukvice.

Dodam naj še, da iz Šapjan ni prihajal v šolo niti en otrok, iz Pasjaka le štirje, iz Novokračin triindvajset, iz drugih vasi še manj. Šele ko so zagrozili s kaznimi, so nekateri starši pozneje vpisali svoje otroke v šolo.

IV

Leta 1844—1845 je bila ostra zima. Zaradi tega je padel šolski obisk na 19 % ali 127 otrok od skupnega števila 815, toda ugled šole je le porastel. Šola v Jelšanah se je dvignila celo med najboljše! Kar 75 % učencev je prejelo oceno prav dobro, najboljši med njimi so prejeli nagrade. Ker je užival veliko spoštovanje tudi učitelj, je delo za gradnjo nove šole hitro napredovalo. Komisija je odobrila gradbeni prostor, ki ga je ponudil dekan (za župnijskimi hlevi). Dalje vemo za to leto še, da so kot učni pripomoček uporabljali tudi v Jelšanah Slomškovo knjigo »Blaže in Nežica«.

Novo šolo so zidali v letih 1845—1850. K temu jih je priganjalo dejstvo, da so izmed šol Jelšane, Hrušica in Klana imeli najslabšo učilnico ravno v Jelšanah; največje število šoloobveznih otrok so tudi imele Jelšane. Radišić je predlagal vladi, naj bi se ustanovila v Jelšanah tudi dekliška šola, učiteljica pa naj bi imela stanovanje kar v šoli. Dopis je

odpotoval na Dunaj 11. junija 1850; v njem se poudarja, da je število deklic v tem okolišju zelo visoko in bi ustanovitev te šole pomenila že drugo stopnjo kultiviranja. Šola bi pripomogla k izboljšanju gospodarskega in moralnega stanja ne samo v tej župniji, ampak tudi v vsej širni zapuščeni okolici. Slabo je le to, da v župniji nimajo fonda ne za vzdrževanje učiteljice ne za vzdrževanje šole; ljudje so namreč zelo siromašni. Zato prosijo ministrstvo, naj se zavzame za to ubogo, stoletja zanemarjeno Čičarijo.

Dekliške šole Jelšane niso dobile; v novi šolski stavbi so vseeno pripravljali dve učiteljski stanovanji in dve veliki učilnici. Šola je bila dograjena jeseni 1850. Zaradi pomanjkljive notranje opreme so se učenci vselili v nove prostore šele 3. julija 1851.

S tem letom je tudi pričel naraščati šolski obisk. Najslabši obisk in uspeh je bil v letih 1847—1849 ne samo v Jelšanah, ampak tudi v drugih šolah. Jelšanska šolska uprava je morala večkrat prijavljati zanikrne otroke žandarmeriji v Lipi. Leta 1849 je po imenih prijavila 32 otrok. Globa je bila 30 krajcarjev. V teh letih tudi učiteljska plača ni prihajala redno.

Z letom 1850 so se razmere ustalile. Obisk v šoli se je povečal in šolski uspeh izboljšal. Jelšane so to leto dobile novega učitelja. Pisal se je Anton Bitenc. Rojen je bil v Košani. Bil je bolj slabotnega zdravja, star pa 23 let. Ko je leta 1851 odšel energični Radišič v Zadar za semeniškega spiritala, je prišel v Jelšane odlični vzgojitelj dekan Valentin Puščavec, velik rodoljub. Ob prihodu je bil star 43 let; tu je ostal celih 34 let. Po njegovi zaslugi se je že to leto po končani letni skušnji šolar Jožef Iskra v slovenskem jeziku v imenu šolarjev z govorom in deklamacijo zahvalil vzgojiteljem. Petnajst učencev so vpisali v »zlate bukve«; zelo verjetno jih je vpeljal Puščavec. Zraven zlatih so bile pri skušnji na mizi tudi »črne bukve«.

Zaradi slabega obiska v šoli je Puščavec iskal vzroke izostajanja. Ugotovil je naslednje: ljudje so zelo ubožni, mnogi otroci nimajo dostojne obleke ne za šolo ne za cerkev. Nekateri otroci so imeli zelo daleč do šole, na primer z Brda, z Brc, Pasjaka in Šapjan; iz teh vasi so hodili v šolo po eden, dva učenca. Zelo zavzeti za šolo so bili le otroci vasi Jelšane, ki so jo obiskovali osemdesetodstotno, kar je bilo za takratne razmere zelo veliko. Srednji odstotek se je v prvih desetih letih šole sukal okoli 34 %.

Puščavec je videl, da otroci nimajo v zimskih mesecih dovolj obleke in da so v šol-

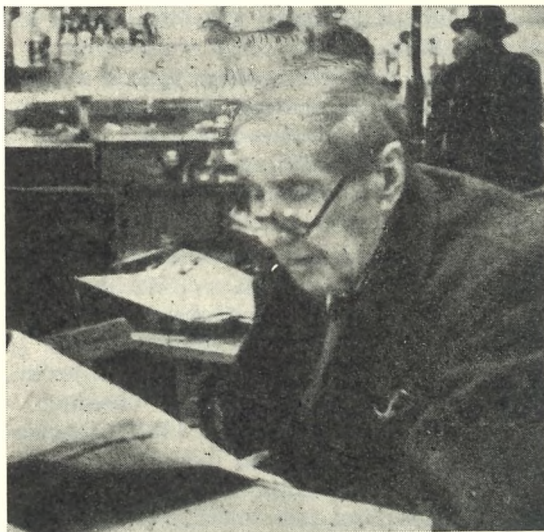
skem letu 1851/52 precej zmrzovali v šoli, ker so bile peči slabe (v začetku je bila šola celo brez njih). Puščavec jih je oskrbel, precej pa je skrbel tudi za to, da so učitelji prejeli svojo plačo v redu.

V drugem desetletju se je število hišnih števil v fari dvignilo na 472, to je, za 16 števil. Puščavec je šel za tem, da bi se učiteljeva plača zvišala. Vendar je šele v šolskem letu 1863/64 res dosegel, da je učitelj prejemal 331 gld. Zato pa mu je bilo mnogo do tega, da bi bil šolski pouk reden in nepretrgan. Njegov drugi kaplan je moral biti eno leto za učitelja na jelšanski šoli, ker je bil Bitenc na bolniškem dopustu.

V drugem desetletju so na šoli poučevali naslednji učitelji: Jakob Stvarnik, ki je prišel iz Povirja, je poučeval v Jelšanah od 1854 do 1857. — Franc Grosman je poučeval od 1857 do 1860. V tem času je bil Grosman edini poklicni učitelj v okolišju jelšanskih šol. Povsod drugod, v Klani, v Podgradu, na Munah, v Vodica, so poučevali v šoli duhovniki. — Leopold Kančnik je poučeval od 1860 do 1861. Srečko Pirc je učiteljeval v letih 1862—1868.

Puščavec je skrbel, da so se redno opravljale učiteljske konference, ki jih prej sploh ni bilo. Prva učiteljska konferenca je bila leta 1855. Dekan je imel prvi ali uvodni referat.

V drugem desetletju jelšanske šole je bil obisk šoloobveznih otrok naslednji: leta 1855 je bil obisk 38-odstoten, leta 1856 le 34-odstoten, leta 1857 celo 31-odstoten, leta 1858 — 23 %, leta 1859 — 29 %, leta 1860 neznano, leta 1861 — 31 %, leta 1862 neznano, leta

Ivan Makarovič, ki je učil v Jelšanah 40 let (rojen 30. IV. 1861, umrl 1. IV. 1957; fotografiran v Gorici decembra 1952)

1863 — 44 %, leta 1864 — 47 %. Obisk šole je včasih padel tudi zaradi slabih vremenskih razmer in *dela na polju*.

Kasneje se je šolski obisk zboljšal. Tako je bil leta 1865 kar 56 %, leta 1867 celo 84 %, leta 1868 pa 80 %. Ob koncu drugega desetletja jelšanske šole je bilo leta 1864 na področju jelšanskega okoliša in dekanata deset šol: Jelšane, Hrušica, Podgrad, Klana, Mune, Vodice, Brgud, Podgraje, Golac, Starad.

Najboljši obisk šoloobveznih otrok ni bil v Jelšanah, pač pa na Golcu in na Staradu. Leta 1865 so hodili na Golcu v šolo stoddotno, na Staradu okoli 90 %. Na Golcu je bil več let za učitelja duhovnik Eržen, ki je dal trdno podlago za slovensko šolo na Golcu. Leta 1864 je pisal svojemu prijatelju Puščavcu: »S prvo pošto pošlji oster ukaz soseski v pravem *kranjskem* jeziku, ne v istrskem, ker mi imamo vse *kranjsko* tukaj in to najlaže zastopjo.«

Obisk v nedeljski šoli ni bil enak obisku delavniške šole. Nihal je. Včasih je bil večji včasih manjši od obiska v delavniški šoli. To je bilo odvisno tudi od učitelja. Učitelj Srečko Pirc je bolj privabljal šolarje v nedeljsko šolo, kot so jih drugi učitelji. Leta 1863 je obiskovalo nedeljsko šolo 48 % otrok, naslednje leto pa 57 %; leta 1867 je obisk narasel celo na 77 %. Pirc je bil navdušen sadjerec, svilorejec in poljedelec. Za vse to je znal navdušiti tudi otroke, prav posebno hvalo pa je žel zaradi cerkvenega in narodnega petja v šoli; poučeval je tudi igranje na gosli.

Število otrok v delavniški ali nedeljski šoli v Jelšanah se je sukalo med 150 in 180 v vsaki izmed teh šol. Zato je bil nujno potreben še en učitelj. Ta je prišel leta 1867 in se je pisal Ivan Rade.

Z uradno rabo slovenskega jezika v šolah so pa le počasi napredovali. K uspehu je mnogo pripomogel Puščavec. Učni jezik v šoli je bil res samo slovenski, zato pa šolski dopisi v nemščini. Pod vplivom narodnozavednega dekana so postali tudi učitelji bolj pogumni.

Leta 1852 je dal Puščavec objaviti razpis za službeno mesto učitelja v Jelšanah tudi v »Novicah«. Referati na učiteljskih konferencah so bili v slovenskem jeziku, čeprav je moralo biti poročilo o njih v nemškem jeziku. Referat o vzgoji iz leta 1862 je ohranjen v arhivu; razpredelnica šol leta 1863 je napisana v slovenskem oziroma hrvaškem jeziku. Za Jelšane je tak popis izdelal učitelj Pirc. Ta je 1864 napisal tudi šolski inventar v slovenskem jeziku.

To so bila leta čitalnic in taborov. V Jelšanah se je čitalnica ustanovila 1867, a dru-

štveno življenje je bilo razvito že 1863 po zaslugi dekana, učitelja Pirca in domačih.

Za Pircem je služboval v Jelšanah Martin Košič, za njim pa Ivan Makarovič iz Gorenjega polja na Goriškem. Makarovič je poučeval v Jelšanah nekako 40 let. Ves čas svojega službovanja je bil tudi vnet prosvetni delavec in se je pogumno zavzemal za kulturne pravice Primorcev. Umrl je v Trstu 1. aprila 1957 v starosti 96 let.

Dne 14. maja 1869 se je uveljavil novi šolski zakon, s katerim so postale šole državne. Podlaga za nadaljnji razvoj šolstva je bila postavljena. Do prve svetovne vojne so v župniji ustanovili še dve šoli: Lipa in Pasjak. V Lipi so začeli s šolskim poukom 13. aprila 1885. Učni jezik je bil hrvaški, naslov šole tudi (»Pučka učiona Lipa«). Poučevala sta Ernest Jelušič (ta le nekaj let), kasneje pa Vinko Puharič, ki je poučeval v Lipi do leta 1925. V to šolo so hodili otroci iz Lipe. Na Pasjaku pa je bila slovenska šola, ki so jo ustanovili leta 1903. Priprave so trajale skoraj 10 let; šola je veljala za vasi Pasjak, Šapjane in Brce. Obe novi šoli sta bili nujno potrebni, kajti v 90. letih prejšnjega stoletja je bila v župniji velika revščina. Bila je nevarnost, da bi zaradi revščine šolo opuščali. Ljudje so se zelo izseljevali, a »djecja je večinom loše oskrbljena odjelom i obučom«, je pisal Puharič leta 1898. Dodam naj še, da je na Pasjaku poučeval Anton Maslo in to do leta 1924. Naslednjega leta mu je sledil Slavoj Makarovič.

Po prvi svetovni vojni se je ustanovila šola v Novokračinah za vasi Novokračine, Sušak, Novavas. Šoloobveznih otrok v starosti od 6 do 12 let je bilo 116. Pouk se je začel leta 1922. Poučevali so Stana Benčič, Anton Benčič, Ivana Kodelja, vsi do leta 1925. Potem so uvedli v šole le italijanski jezik, poučevali pa so italijanski učitelji in učiteljice. Pod italijansko okupacijo so ustanovili italijanske šole na Velikem Brdu, na Liscu, v Skalnici. V te šole so poslali 12 do 13 učnih moči. V vseh teh sedmih šolah so vsiljevali slovenskim otrokom tuji nerazumljivi učni jezik.

Toda temelj, ki so ga za slovensko šolo v Jelšanah postavili že leta 1843, je bil tako trden, da so po razpadu Italije leta 1943 pobegnili vsi njeni učitelji. Z neomajno gotovostjo so nadaljevali vzgojo in pouk v slovenski šoli nasledniki tistih, ki so se pred sto leti trudili za njeno ustanovitev.

Odgovornost in delo za slovensko šolo v Jelšanah po letu 1943 je prevzel jelšanski dekan Viktor Perkan, ki je sam ponudil učni

prostor v bivši prosvetni dvorani, ker je bila šolska stavba razdejana. Po razpadu Hitlerjeve Nemčije leta 1945 je zopet prevzela upravo šole civilna šolska oblast v novi Jugoslaviji.

Prvi učitelji po letu 1945 so bili Ludvik Žerjav iz Brezovice in Boža Lampretova iz Ljubljane, Zlata Kenda, Sartori, Jožica Čuč-

nikova, Rada Trtnikova. Po priključitvi Primorske Jugoslaviji so namesto porušene šole zgradili novo, ki nosi ime »Šola 4. julija«.

OPOMBA

Članek temelji na arhivskem gradivu, ki ga hrani župni urad v Jelšanah.

USTANOVNO PISMO TRNOVSKE ŠOLE

SLAVICA PAVLIČ

Iz dopisov cerkvenega arhiva v župnišču v Jelšanah je razvidno, da je bila v šolskem okrožju Jelšane v Istri ustanovljena prva redna šola v Trnovem (Ilirska Bistrica) 11. avgusta 1814.¹ Z rednim poukom pa so pričeli 3. novembra istega leta v neki zasebni hiši. Prvi učitelj in organist je bil Josip Slavič, ki je služboval do leta 1823 in je prejemal plačo 62 gld skupaj z bero. Iz poročila dne 8. marca 1823. leta zvemo, da je bil učitelj Slavič poslan na pedagoški tečaj v Gorico in nameščen v Hrušico za učitelja.² Sledil mu je Leopold Treven do leta 1825, nato Janez Klemenčič do 1849. leta, znan je bil kot dober in vzoren učitelj. Iz let njegovega službovanja so nam ohranjene popisovalne razpredelnice — Beschreibungstabelle 1829,³ v katerih beremo, da so hodili otroci v trnovsko šolo ne samo iz trnovske fare, ampak tudi iz Knežaka do leta 1859, ko so odprli enorazredno osnovno šolo, in iz Bače.

Ustanovno pismo trnovske šole nam je dokaz, s kakšno skrbjo in vestnostjo so se zavzemali nekateri takratni trnovski veljaki za šolo. Pismo navaja, kakšen mora biti učitelj, da se ne sme ukvarjati »s drugimi rezhem« kakor z vzgojo mladine. Sledi prisega veljakov, da bodo tudi gmotno skrbeli za šolo in nakup šolskih potrebščin.

Zaradi vsebinske zanimivosti pismo navajamo v celoti. Pisano je v slovenskem jeziku.⁴

U'Imenu Presvete Trojize

Mi sdolej podpisani se dones 11^{ti} dan Velkiga srpna v'leti 1814. ob 10^{ti} uri sjutraj sneshli v'hishi sedajnega Rihtarja ali Shupana Gregorija Severja v'Ternovim skerbni,

¹vizh Sa dopolniti volo nashiga presvetliga Zesarja Franza, katir sheli koker en skerbni ozha svojih ludstv; de se napravjo (kir she nifo) v'mestih ino po

desheli, shule, k'duhovni in pošvetni srezhi svojih podloshnih.

²gizh Sa dobro otrok tega kraja, kir letim bo narvezh k'pridu prishlo in k'narbolshi erbshni.

³tizh Sa ohranit v'Fari tolkajn denarjov, kateri od tukaj bi se imeli poshilat v'druge kraja sa podvuzhenje svojih otrok.

⁴tizh Sa pokasati ufim drugim pot prave skerbi, kir dosdaj (zhe ravn je blo dosti potrebno) se ni mogel snajti en svirk sa plazhat inu sdershat te tulkajn potrebne shule.

A. De skusi poterdenje visoku zhastitlivga Tershashkiga Ordinarjata, koker tudi ufih shul visharja in nashga sedajnega Jablanskiga Kantona na tretji dan prihodniga mesza Listognoja, bo tukaj v'Ternovim sazhela ena deshelska po zesarfki postavi ali Trivialschula, v'katiri otrozi, bi se mogli uzhit brati, pisati in rajtati, posebno nemshku in kolkajn bo mogozhe krainsko, de bi mogli enkrat prov svoje kristianske dolshnosti saštopiti in potem ratali nekateri bol sastopni kmetje, nekateri dobri antverharji, nekateri tudi zesarju bol koristni soldatji, koker leti, kateri zelu nizh nesnajo.

B. De se bo neshel sa leto shulo dershati en dober mojster, katirga edino opravilo bo sama shula, savolo obilnosti otrok, in da se ne bo pezhah s drugimi rezhem, katera ne slishi k'podvuzhenju otrok, de se otrozi ufelei ob gvishnih urah pres prenehanja vuzhejo.

C. De ufakateri od nas sdolej podpisanih more v'shulo poshilati otroke svoje ali ptuje, moshke ali shenske skusi tri lejta, in tisti otrozi kir bodo satu se morjo ob guishnih urah musko vuzhiti, zhe le sebo mogl eden sa tu dobri mojster snajti.

- D. De bodo mojstra vŕselej ob gvishnih zhasih plazhali, koker uŕe druge sa shulo potrebne rezhi bodo perpravili in v'potrebi preskrbeli. Gregor Sever inu Anton Valenzhizh, katere mi dons k'timo svolimo: To se pa zhe zaŕtopi, de bukve, papir, perese ect. in instrumente sa musko morejo ŕami starshi sa vŕsak svojga otroka perpraviti.
- E. De sa volo tega uŕi sdolaj podpisani, ŕe terdnu saveshemo tim sgoraj rezhenim dvem Gospudam Gregoriji Severi inu Antoni Valenzhizhi skusi tri lejta plazhvati, usaku lejtju 25 Goldinarjov, tu je uŕake tri mesze 6 Goldinarjov in 15 kraizarjov, kateri pervi se bodo mogli plazhati pervi dan mesza Ligtognoja, kadar bo hotla shola sazheti, in toku na prej pres prenehanja vŕjaku leitu pervi dan Ligtognoja, pervi dan Svizhana, pervi dan Velkigatrauna in pervi dan Velkserpana dokler v'lejtju 1817. na prvi dan Velkserpana bodo se plazhali sadni 6 fl. inu 15 kr. sa spolnit to ŕumo od 75 Goldinarjev dobrih sa tri lejta.
- F. De mi se terdnu saveshemo to sgoraj rezheni ŕhumo ŕkus tri lejta plazhati, zhe ravn ne bi hotli ali mogli otroke v'ŕholo poshilati, in zhe bi mi poprej vmerli, de leto nasho sedajno oblubo morjo popolnoma dopolniti nashi erbi.
- G. De vŕakateri od naŕ (kadar bi imel sa ŕvoje rezhi rajshati v'enu mestu) bi mogli bres dobizhka in plazhila pernesti narozhene rezhi sa ŕhulo potrebne, koker bukve, papir, instrumente sa musko ect. de taku vŕakateri ŕhular bi ŕe loshej mogli previditi s'potrebnim.
- H. De leta dua Gospuda, katirim mi bomo plazhvali inu katiri bodo so uŕe ŕhpennie Dobri stali morjo imeti ene bukve v'kati-rih sapishjo uŕe prejetu in ŕhpendanu, de kader tri sgoraj rezhene lejta preteko nam uŕim tovarscham morjo skasati zhisto rajtengo, de ali mi njim bomo plazhali, zhe bi oni kaj vezh ŕhpendali, al mi bomo nasaj prejeti, vŕakteri glih kolkajn bo vezh prejetga koker ŕhpendanega.
- I. Potler kir zhistu ŕhlifhali in prov od besede do besede sastopili, to krajnsko sapi-sano naŕho saveso, k'enmo vikshimu poterjenju taiste pred dvemi prizhami, katiri piŕŕat snamo ŕe ŕami svojo roko podpisemo, in katiri pisati nesnamo se svojo roko potkrisamo, inu katiro pismo ima precej nefeno biti u'Kanzlio ŕvetliga Jablanskiga Kantona kir bo po postavah poterjeno, katirmo svetlimo Kantonu se uŕi radovolno podvershemo, ŕa biti ruban

uŕakateri tiŕti, kateri od naŕ nebi hotel obdershati to sgoraj rezheni svojo oblubo.

- K. Mi ŕdolaj podpisani tudi damo oblast tim dvema sgoraj rezhenim Gospudam ect. (zhe bi mogli vezh otrok v'ŕhuli se vu-zhiti, koker je nashih) morejo tud druge u'ŕhulo vseti, in de usakateri drugi otrok plazha sa enu lejtju deset Goldinarjov dobrih, katiri bodo v'ŕhulsko Kafso vershe-ni, in katir otrok bo imel to pravizo v'ŕhuli, koker ti drugi.

Anton Vallentshitsh m.p.

Giorgio Samsa m.p.

Gregor Sever m.p.

Joseph Vallentshitsh m.p.

Marco Krainz m.p. Cooperator

Joseph Mikolich m.p.

Jacob Vallenschitsch m.p.

† Joseph Vizhich m.p.

Andre Benigar m.p.

† Blas Baŕha

† Joseph Snidershish

Paul Jellousheg m.p.

Andri Hodnik m.p.

Gregor Macibob m.p. Kaplan u Hariah stoji dober sa tri Leita zhe je u Fari

Joseph Jurcich m.p. kooperator } Prizhe

Anton Thomshizh m.p. } od usiga.

N. B. Joseph Jurcich je usel naŕe Dolshnusti

Josepha Mikolichia proti Shuli.

Dafs die Unterschriften der hier Gefertigten theils ganz eingenhändig, theils mit ihren eigenen Kreutzeichen freywillig bestättiget sind, wird von Seite diser Bezirks Obrichkeit bescheiniget.

Bezirks Herrschaft Jablanitz am 17. Oktober 1814

Bar. Lazarini m.p.

(L. S.)

Poleg redne šole je delovala tudi nedeljska šola, kar je razvidno iz dopisa z dne 13. avgusta 1823. leta.⁵ Po statističnih podatkih lahko ugotovimo, da je bilo veliko število šoloobveznih otrok. Koliko otrok pa je dejansko obiskovalo šolo, ne moremo ugotoviti. Poročilo iz leta 1818 izkazuje, da je bilo 422 šoloobveznih otrok, obiskovalo pa je šolo komaj 43 dečkov in 18 deklic. Za leto 1826, za časa službovanja učitelja Klemenčiča, navaja dopis št. 332, da je bilo v Trnovem 537 šoloobveznih otrok.⁶ Vzrok, da je bil obisk slab, je prav gotovo ta, da so na šoli poučevali v nemškem jeziku in ta je bil otrokom, ki so doma govorili slovensko, težak in nerazumljiv. Zato so zelo neradi hodili v šolo, kot

nam pripoveduje Bistričan Janez Bilc, duhovnik, pesnik in pisatelj, v svojem življenjepisu:⁷ »Dovršivši sedmo leto, torej 1846, sem začel obiskovati že takrat obstoječo šolo v bližnjem Trnovem. Huda je bila posebno zato, ker je bil ves pouk nemški.« Leta 1849, zlasti potem ko je prišel učitelj Leopold Belar, se je tudi slovenščina uveljavila v šoli, vendar ne za dolgo.⁸ Doba Bachovega absolutizma in stroga germanizacija je skušala popolnoma izpodrinuti slovenski jezik v šoli. Na njej so uradovali v nemščini, toda poučevali so v trnovski šoli v slovenskem jeziku.⁹ Iz učiteljevega poročila ob koncu šolskega leta 1866 je razvidno, da so na trnovski šoli krščanski nauk, branje, številčenje, slovnico in spise poučevali v lepi, čisti slovenščini, tako da so bili vsi navzoči pri skušnji zadovoljni.

Leto 1869 je pomenilo prelomnico v zgodovini osnovnega šolstva. Takrat je izšel splošni osnovnošolski zakon, s katerim je bilo določeno, da mora vsakdo obvezno osem let obiskovati šolo. Za Trnovo pa ne pomeni to leto razvoja samo na šolskem področju, ampak tudi napredek v gospodarstvu. Začeli so graditi železnico Šempeter na Krasu—Reka in prvi vlak je stekel skozi Trnovo 5. junija 1873. leta. Železniška postaja se je prvotno imenovala Dornegg-Feistritz (Trnovo-Bistrica), pod Italijo Torrenova-Bisterza, nato Villa del Nevoso, danes pa Ilirska Bistrica.¹⁰ Železnica je pomenila napredek na gospodarskem kakor tudi na prosvetnem področju. Pričela se je razvijati industrija, pokazala se je potreba po bolj izobraženem kadru, potrebovali so ljudi z več znanja in to jim je dala šola.

Da bi se določila omenjega šolskega zakona točno izvajala, so v Trnovem ustanovili krajevni šolski svet, ki naj bi skrbel za to, da bi vsi šoloobvezni otroci prihajali k pouku. Tedaj so pričeli razločevati med »novo« in »staro« šolo. Nova šola je bila namenjena vsem otrokom ne glede na premoženjske razlike staršev, medtem ko so obiskovali staro šolo le otroci premožnih in uglednih ljudi. Nastala je tudi razlika pri pouku: v stari šoli so učili le branje, pisanje in računanje, v novi šoli so dopolnili učni načrt s prirodoznanstvom, zemljepisom, zgodovino in petjem.

Kljub strogi odredbi je bilo še leta 1872 mnogo otrok brez pouka. Statistika tega leta nam daje naslednje podatke: šoloobveznih otrok je bilo 369 in sicer 181 dečkov in 188 deklic. Obiskovalo pa je pouk le 79 dečkov in 113 deklic, skupno torej 192 učencev. Zaradi prizadevanja krajevnega šolskega sveta je število šolo obiskujočih otrok iz leta v leto naraščalo.

Leta 1861 so šolo razširili v dvorazrednico. Tedaj je bil nastavljen prvi nadučitelj, znani glasbenik Fran Gerbič, in istega leta so pričeli graditi novo šolsko poslopje, ki so ga dokončali leta 1866. Šola je leta 1877 dobila tretji razred in naslednjega leta še četrti. Leta 1909 so s prizidkom povečali šolsko poslopje ter pripravili učilnico za peti razred.

Poleg osnovne šole, ki je bila deška in dekliška, so leta 1888 ustanovili dekliško osnovno šolo, ki naj bi dala ženski mladini nekoliko več splošne izobrazbe. V tem letu so se naselile v Trnovem sestre de Notre-Dame, ki so odprle dekliško šolo ter v naslednjih štirih letih prevzele iz dotedanje šole vse deklice. Tako sta bili v kraju deška in dekliška osnovna šola, v katero so hodili otroci iz krajev, ki sestavljajo trnovsko šolsko občino: Trnovo, trg Ilirska Bistrica in vasi Topolec, Koseze, Zarečje, Zarečica, Brdce in Velika Bukovica. Leta 1911 so v Veliki Bukovici ustanovili ekskurendno šolo, ki je bila podružnična šola trnovske deške šole.¹¹

Leta 1888, ko so prevzele dekliško osnovno šolo sestre de Notre-Dame, se je vpisalo v prvi razred 34 učenk. Leto kasneje je bil na šoli že drugi razred ter internat za gojenke. Okrajni šolski nadzornik Ivan Thuma je svetoval vodstvu dekliške šole, naj zaprosi za pravico javnosti, ki jo je šola dobila z ministrskim razglasom 31. decembra 1892 (št. 28.634). Redovnice so v letu 1901 postavile nov internat, ki je lahko sprejel gojenke treh oddelkov. Na šoli je bil učni jezik slovenski; ker pa so starši nekaterih gojenk želeli, da bi se njihove hčere naučile nemščine, so leta 1904 odprli zaseben nemški razred, ki je bil paralelka slovenskemu šestemu razredu. Gojenke so po končanem osnovnem razredu lahko obiskovale nadaljevalni tečaj, kjer so se pripravljale za sprejem na učiteljsiše, licej, trgovski tečaj ali za poklic poštne uradnice. Učile so se poleg nemščine tudi francoščine in italijanščine, da so lahko nadaljevale šolanje.

Po končani prvi svetovni vojni leta 1918 je Ilirska Bistrica po mirovni pogodbi prišla pod Italijo in s tem se je pričelo potujčevanje slovenskega ljudstva. Italijani so odprli osnovne šole na Topolovcu, Zarečju in Kosezah, toda slovenske učitelje so pustili le še do Gentilijeve šolske reforme leta 1923. V tem času sta poučevala učitelja Lampret in Josip Dolgan, ki sta potem odšla v Jugoslavijo. Po uvedbi italijanskega učnega jezika so se morali otroci vpisati v politično organizacijo »Piccoli Italiani« in »Ballila«. Cilj ital. šole je bil potujčevanje naše mladine. Polagoma so se priseljevali v Il. Bistrico Italijani s svojimi družinami.

25 let so italijanske fašistične oblasti uničevale našo domačo kulturo, prosveto in gospodarstvo. Z vsemi sredstvi je fašistični zaslužnjevalec dušil in preganjal slovensko besedo. Izgnal jo je iz šol, uradov in javnega življenja sploh. Ukinil je slovensko časopisje in onemogočil izdajanje slovenskih knjig.

Najhujši zločin, ki ga je italijanski fašizem storil nad slovenskim narodom, je bilo namerno fizično uničevanje slovenske inteligence na Primorskem.

Čeprav je bilo sleherno kulturno delo prepovedano, so vendar ljudje na skrivaj peli in igrali v odročnih vasicah. Prepovedana slovenska beseda se je ohranila po domovih, kjer so matere učile svoje otroke. Ljubezen do slovenske besede je bila močnejša kot vsaka prepoved, grožnja in kazen. Prav ta ljubezen in živa potreba po kulturnem življenju sta omogočili, da se je preganjani in zaničevani slovenski jezik tako živo ohranil med primorskim ljudstvom.

OPOMBE

1. Fascikel 1, cerkveni arhiv v Jelšanah. — 2. Fasc. 1, cerkveni arhiv v Jelšanah. — 3. Fasc. 89/1 v Slovenskem šolskem muzeju. — 4. Ob stoletnici ljudske šole v Trnovem na Notranjskem 1814—1914. Letno poročilo v Slovenskem šolskem muzeju. Pismo je bilo napisano v jeziku, kakršnega so govorili okoli leta 1814. Takrat je bila pri nas v rabi še bohoričica. Praviloma je imela za sičnike in šumnike naslednje znake: za glas s — ſ, za glas z — s, za glas c — z, za glas š — ſh, za glas ž — sh, za glas č — zh. Vendar pa pisec znaka za š in ž dostikrat zamenjuje. Torej beri besede »v hishi«, »ozha«, »sheli«, »Valenzhizh«, »shula«, »vuzhiti« itd., v hiši, oča, želi, Valenčič, šola, učiti itd. — 5. Fasc. 89/2 v Slovenskem šolskem muzeju. — 6. Fasc. 89/1 v Slovenskem šolskem muzeju. — 7. Dom in svet, 1907. — 8. ŠAL, šolski fascikel Trnovo XXV. — 9. Učiteljski tovariš 1866, str. 308 in 376. — 10. Postojnsko okrajno glavarstvo, Postojna 1889, str. 68. — 11. Letno poročilo četverorazredne ljudske šole v Trnovem 1887—1888, v Slovenskem šolskem muzeju.

KRASILNI ELEMENTI NA DRŽAJIH SPAD IN SABELJ

FERDINAND TANCIK

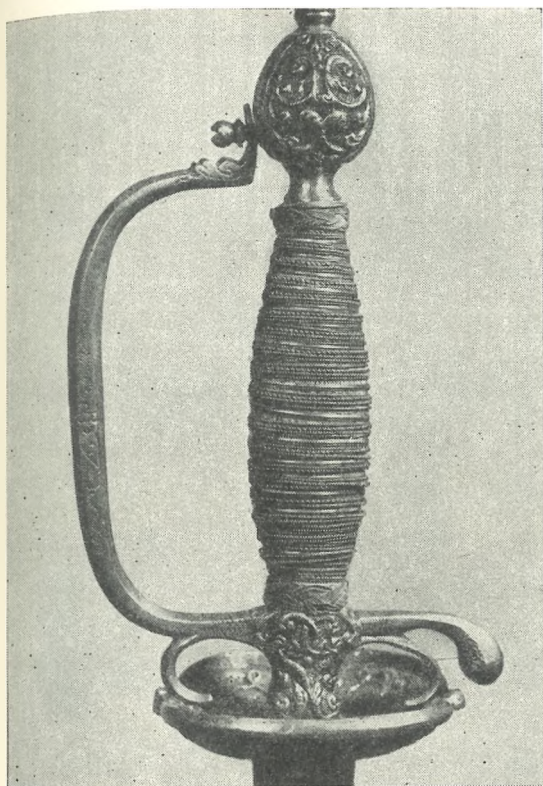
Slovenija je bila s svojimi nekdanjimi deželami Koroško, Kranjsko, Štajersko in Goriško z Istro do konca prve svetovne vojne sestavni del Notranje Avstrije. Zato v slovenskih muzejih ohranjeno orožje priča o razvoju oborožitve avstrijske vojske, ki je v raznih zgodovinskih obdobjih bivala tudi na našem ozemlju. Tako kot na drugih področjih družbenih dogajanj so se v razvoju orožja, ki se je pojavljalo tudi v Sloveniji, križali vzhodni in zahodni, obenem pa južni in severni kulturni tokovi. Med drugimi zvrstmi orožja so močno vplivali tudi na razvoj spade, ki je na končni stopnji svojega razvoja postala častni znak tedanjega vladajočega družbenega razreda (italijansko: la spada — meč, sabljač).

Spada je v bistvu zvrst meča, ki se od njega razlikuje le po ožjem rezilu; to je bolj primerno za suvanje kot pa za zamahovanje. Njeno enorezno rezilo z dvorezno konico imenujemo rezilo sekalnega meča, dvorezno pa rezilo suvalne spade. Najboljša rezila za spade so v XVI., XVII. in XVIII. stoletju kovali v Brescii, Milanu, Serravallu, Seville, Solingenu in Toledu. V prvi polovici XVI. stoletja se je spada kot plemiško orožje iz Italije in Španije razširila po vsej Srednji Evropi. Na evropskem jugu je najprej nadomeščala bodalo

(francosko dague, italijansko in špansko daga), zato se je tudi na severu razširilo njeno lokalno ime dagon, ki pomeni dolgo bodalo in se je med nemško govorečim ljudstvom spremenilo v Degen (spada). Ko pa je v XVII. stoletju spada postala del dvorjanske nošnje, je kot orožje skoraj povsem izgubila svoj prvotni pomen. Tako je zaradi krasilnih elementov na sestavnih delih svojega držaja že v XIX. stoletju kot umetnoobrtni izdelek postala predmet umetnostnozgodovinskih raziskav.

Do avstrijskih nasledstvenih vojn (1701 do 1714) je Avstrija uvažala iz Španije izvrstna rezila za spade. Toledska rezila, ki so bila tedaj najbolj cenjena, so bila zaznamovana z glavo Mavra v mojstrskem znaku Hernandeza Juana Martinezza, s polmescem v znamenju Pedra del Monte in drugimi simboli takajšnjih znamenitih kovačev rezil. Ko so pa po teh vojnah v Španiji zavladali Anžuvinci, ni mogla več Avstriji dobavljati svojih rezil, zato se je morala ta zadovoljiti z izdelki nemških orožarjev. Rezila za razkošne in častniške spade z znakom volka je kupovala v Passauu, za vojaške pa v Solingenu.

V XVIII. stoletju še ni bil predpisan model bočnega hladnega orožja za avstrijske častnike in vojaške uradnike. Tedaj je na splošno

Sl. 1. Francoska dvorjaniška spada iz XVII. stoletja (Narodni muzej v Ljubljani, inv. št. 19859; foto Srečko Habič)

veljal le nepreciziran predpis: nositi možato, vojaško rezilo s pozlačenim držajem. Zato je nastalo mnogo izvrstno cizeliranih in predrtih rezil, ki so bila mnogo lažja od celih. Namesto spad so častniki nosili celo lahke palice iz ribje kosti. Marsikdaj so upodobitve z mitološkimi prizori krasile porcelanaste držaje teh sprehajalnih spad. Vse XVIII. stoletje so skušale vojaške oblasti zavreti te francoske modne težnje. Zlasti so si prizadevale uveljaviti častniško spado, ki se je razvila iz francoske razkošne ali dvorjanske spade iz XVII. stoletja (sl. 1).

Ta je imela po francoskem vzoru izdelan že močno poenostavljen držaj. Trn fasetiranega rezila suvalne spade je tičal v oblesju, ki ga je ovijala debelejša medeninasta vita žica. Obojestransko sta jo spremljali tanjši bakreni viti žici. Po vsej dolžini lesene obloge je med navoji trožice potekal dvofasetni srebrni trak, ki je stopnjeval barvni učinek kovinske prevleke oblesja. Na obeh koncih so bile žice in trak pritrjeni z držajnima prstanoma iz peterožične pletenine. Zgoraj se je obloga držaja končevala v jajčastem gumbu s konkavnim valjastim nastavkom, ki se je dotikal zgornjega roba držajnega prstana. Medeninasta odbojnica se zadaj končuje v navzdol

usmerjeno zdebelino, spredaj pa navzgor prehaja v prstni ščitnik, šesterorob locen. Zgoraj ga vijak povezuje z gumbom. Odbojnica in locen sta hkrati z držajnim nastavkom, ki oklepa spodnji del trna rezila, ulita v enem kosu. Spredaj in zadaj odhajata od odbojnice navzdol močno okrnjeni lovki rezil in se s konci zaviti proti trnu, naslanjata na navzgor konkaven odbojni ščitek, ki predstavlja adargo. Njeno zgornjo in spodnjo ploskev, držajni nastavek in notranjo in zunanjo stran gumba krasi rastlinski motiv, v katerem so še dokaj simetrično razporejeni akanti in svitkovje ter spominjajo še na renesančni koncept za organizacijo dekoracije. Akant je tudi na vrhu locna, ki ima na zunanjih ploskvah vtisnjeno valovnico, ki izhaja iz četverolista, ki ga nakazujejo štirje vtisnjeni krogi. Na rezilnem nastavku te francoske dvorjanske spade je napis: Ne izvlači me brez vzroka, Ne odlagaj me brezčastno (Ne me tirez pas sans raison, Ne me remettez pas sans honneurs).

V XVIII. stoletju je po njenem vzoru nastala častniška spada, ki so jo kmalu prevzele skoraj vse evropske vojske. Na našem ohranjenem primerku tiči trn rezila suvalne spade, ki ga je skoval toledski kovač rezil Tomas de Ayala (1615—1625?), v močno pozlačenem držaju (sl. 2). Vsi njegovi sestavni deli so iz lite

Sl. 2. Avstrijska častniška spada iz XVII. stoletja (Narodni muzej v Ljubljani, inv. št. 10933; foto Srečko Habič)

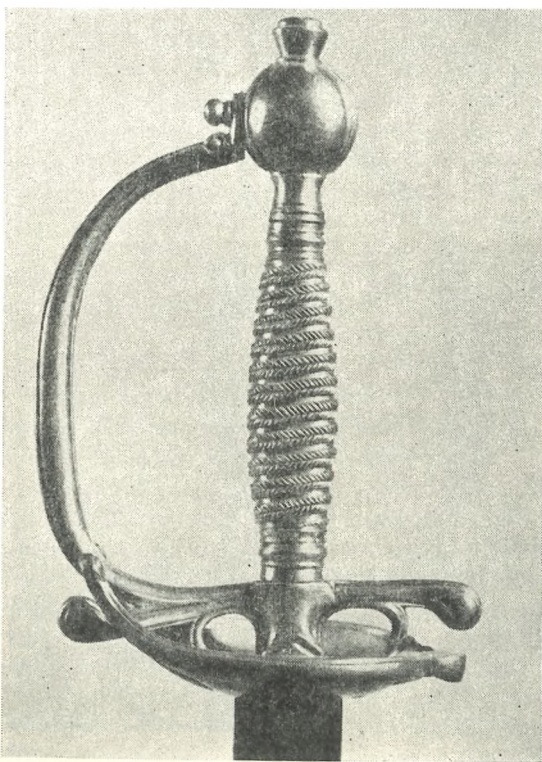
medenine. Izoblikovani so mnogo lepše kot v prejšnjem primerku. Rahlo vzvalovljena odbojnica ne prehaja več spredaj v locen, temveč se ta s svojim spodnjim koncem naslanja na njeno vrhno ploskev. Navzgor usmerjena zdebeline njenega sprednjega konca prehaja skozi razcep srčaste adarge, ki je spredaj močno navzgor upognjena. Gumb je postal kroglast. Vso površino sestavnih delov držaja krasi plastično školjčevje, trakovje in svitkovje tako bogato, da so razgibane vse črte obrisa.

Prvotno kiparsko obravnavan držaj častniške spade se je pozneje pri modelih 1740, 1798, 1811 in 1837 razvil v smeri geometrijskega krašenja, čeprav je obdržal še osnovno funkcionalno obliko držaja iz XVIII. stoletja (sl. 3). Ker so pa kiparski smeri dekoracije sledili le držaji spad generalov, generalštabnih častnikov in vojaških uradnikov, bomo zato obravnavali zgolj le te umetniško dojete oblike in krasile elemente v organizaciji njihovega dekorja.

Dokončno se je spada kot častno bočno hladno orožje izoblikovala z vsem svojim poznejšim bogastvom dekorja šele po francoski buržoazni revoluciji. V oblikah in okrasu njenega držaja opazimo tisti francoski revolucionarni radikalizem, ki je tedaj pronical v vsa

Sl. 4. Spada avstrijskih vojaških uradnikov, M 1802 (Narodni muzej v Ljubljani, inv. št. 1261; foto Srečko Habič)

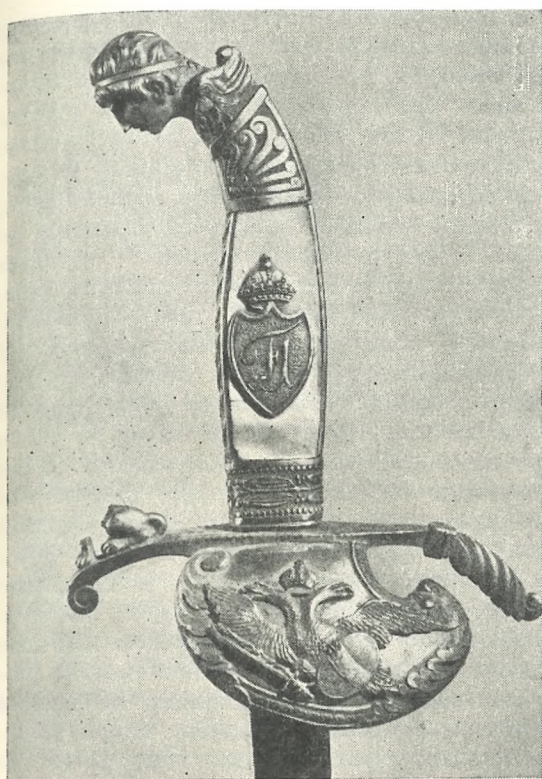

Sl. 3. Avstrijska častniška spada, M. 1798 (Narodni muzej v Ljubljani, inv. št. 19860; foto Srečko Habič)

druga področja političnega, kulturnega in ekonomskega življenja francoske družbe. Čeprav skladno z naglimi uspehi nosilcev novih družbenih idej na političnem področju ni zmoglo to hotenje ustvariti popolnoma nove baze tudi socialnemu življenju, je njegov prečiščevalni proces močno vplival na tedanjo umetnost.

Estetska nagnjenja kitastega sloga, sloga Ludvika XVI. (1774–1792), ki so bila značilna za ancien régime, je na umetnostnem področju pričela zavirati kontrola znanosti in razuma. Nova umetnostna smer, ki je vse bolj zasenčevala fantazijski slog ancien régime, je močno težila v naturalizem. Ker je v grški in rimski umetnosti cenila najbolj čiste naravne zakonitosti, se je nagibala k antiki in se hotela identificirati z umetnostjo teh dveh antičnih narodov.

Novi slog je sicer nastajal že na predvečer francoske revolucije in je po njenem zmagovitem koncu odklanjal vse značilnosti prejšnjega, ki je izražal feministično antikizirano smer. Porevolucionarno umetnostno hotenje je navdajal heroični zanos. Kot v umetnosti je tudi v umetnoobrnih orožarskih izdelkih odklanjalo osebna občutja zaradi racionalizma, ki se je vedno močneje uveljavljal tudi na

Sl. 5. Spada avstrijskih vojaških uradnikov iz l. 1804 do 1809 (Narodni muzej v Ljubljani, inv. št. 19857; foto Srečko Habič)

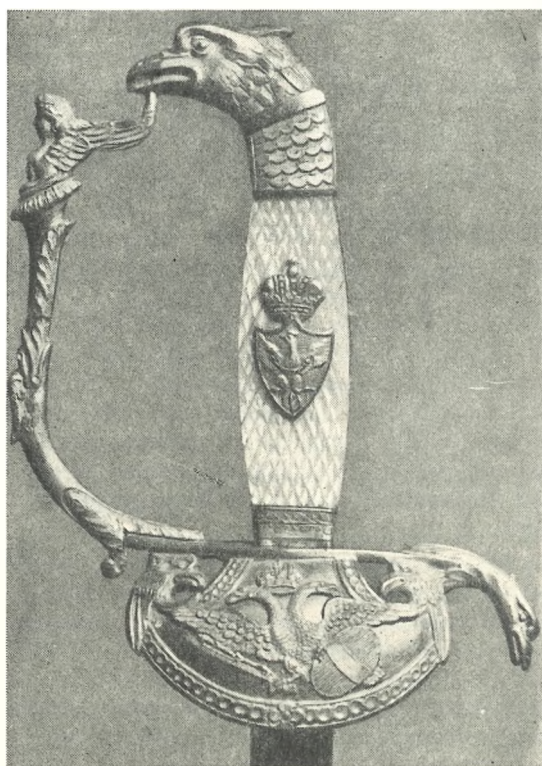
tem področju. Kljub temu pa je mnogim umetnikom, ki so pričeli ustvarjati še v ancien régimeu, uspelo združiti stroge klasicistične oblike s tradicionalno francosko milino. Čeprav so prav tedaj na kontinentu že zelo močno vplivali angleški vzori, pa je zaradi političnih, gospodarskih in socialnih momentov vendar kmalu prevladal francoski empir.

V organizaciji dekoracije na vidnih površinah pri sestavnih delih razkošnega orožja so se empirski krasilni motivi prilagodili njihovim osnovnim funkcionalnim oblikam. Obenem so bili krasilni elementi vedno skladni z dostojanstvom lastnika takega orožja. Na njih je empir po svojih stilističnih načelih namereno omejil število krasilnih motivov. Poleg nekaterih krasilnih elementov kitastega sloga, ki jih je še obdržal, so se po revoluciji pojavili: plastične upodobitve antičnih božanstev, reliefni portreti državnikov in vojskovodij in plastično prikazana Herkulova dela. Tako se je na razkošnih orožjih poleg prejšnje geometrijske krasilne smeri znova pojavila tudi bolj cenjena kiparska smer.

V dekoraciji opazimo izvrstno oblikovane plastične figuralne motive, kot so na primer egipčanski, grški in rimski človeški liki, živali in drugi antični simboli. V republikanskem

obdobju so simbolične krasilne motive kitastega sloga zamenjali priljubljeni patriotični emblemi (boginje sreče, zmage in miru, frigijske čepice, galski petelini, orožje, zlasti meči, kopja in topovi, rimski liktorski svežnji, zastave in zvezde sreče). Po Napoleonovi vojni ekspediciji v območje Nila so v direktorijskem obdobju poleg labodov in rimskih glav s šlemi, Jupitrovih strel in levov zelo cenili egiptovske krasilne motive (grife in sfinge). Poleg hrastovih in palmovih vejic, lovorovih vencev in orlov so v cesarstvu uporabljali kot krasilna motiva čebelo (simbol korziške Bonapartove rodbine) in inicialko N (Napoleon).

V tem zmagovitem obdobju nove družbene miselnosti je že med direktorijskim slogom znova naraslo nagnjenje do razkošja. Že v prvi republiki so vedno bolj pogosto odlikovali z razkošnim bočnim hladnim orožjem tiste bojevnike, ki so se za zmago novih idej in obrambo meja Francoske republike pravičili na bojišču in tudi civiliste za njihovo uspešno javno delovanje. V konzulatskem obdobju so razkošna orožja postala še bolj umetniško izoblikovana. Razkošje se je vse bolj stopnjevalo v začetku XIX. stoletja, ko je Napoleon I. prirejal na svojem dvoru sijajne

Sl. 6. Spada avstrijskih vojaških uradnikov, 1815–1835 (Narodni muzej v Ljubljani, inv. št. 13730; foto Srečko Habič)

Sl. 7. Spada avstrijskih vojaških uradnikov, 1835—1848 (Narodni muzej v Ljubljani, inv. št. 36; foto Srečko Habič)

sprejeme in vedno bolj pogosto praznoval zmage imperialnih sil. S kronskimi svečanostmi je leta 1804 doseglo razkošje francoskega cesarskega dvora svoj vrhunec. Za francoskim razkošjem tedaj niso hoteli zaostajati tudi drugi evropski dvori.

Najbolj odlična razkošna orožja v cesarskem slogu so izdelali v tovarni orožja v Versaillesu. Dejavnost tega podjetja je na umetnostnem področju vodil med leti 1793—1818 A. Boutet. Mnogo njegovih umetniško izoblikovanih orožij je danes v Musée des Invalides v Parizu. Večina tam shranjenega razkošnega orožja je bila Napoleonova zasebna last. Med njim je mnogo izvrstnih primerkov, ki so jih izdelali mojstri zunaj meja francoskega cesarstva.

Enotno spado za vse avstrijske vojaške uradnike so predpisali šele 10. maja 1802. Od častniških spad, ki so imele rezilo sekalnega meča, se je razlikovala po fasetno brušenem rezilu suvalne spade. Empirski slog na njenem držaju najbolj izrazilo odseva v organizaciji dekorja in v njegovih krasilnih motivih.

Sestavne kovinske dele držaja in nožnice spade vojnih uradnikov M. 1802 poživljajo bogato pozlačeni figuralni in rastlinski kra-

silni motivi (sl. 4). Organizacija za dekoracijo držajev poznejših spad je bistveno ostala nespremenjena do razsula avstrijske državne tvorbe. Trn rezila tiči v ploščatem oblesju držaja. Na obeh zunanjih straneh ga obdajata gladki bisernični ploščici. Na zunanji je aplicirana pozlačena, medeninasta angleška pelta z ozkimi izboklimi stranicami. Simetrala jo deli v levo in desno polovico. V I. levem grbovnem polju, kjer konkavne in konveksne, vodoravne črte pomenijo modro heraldično barvo, je v levo obrnjen kronan enoglavi orel s polmescem na prsih. V II. (desnem) so grafično prikazane heraldične navpične proge in sicer prva in tretja srebrni, druga in četrta pa rdeči. Nad tem zgornjeavstrijskim grbom je reliefno oblikovana avstrijska cesarska krona iz okoli leta 1570. Prstan držaja, sprednji in zadnji okov oblesja krasi lovorova vejica s simetrično razporejenimi in naturalistično upodobljenimi listi. Nad oblesjem nakazuje baza gumba smer navspred upognjenega trna rezila suvalne spade. Njeni širši stranski ploskvi krasi iz akanta izhajajoča in navzdol usmerjena stilizirana palmeta. Gumb je izoblikovan v polnoplastično levjo glavo. Ta krasilni motiv je med leti 1835—1848, za vlade

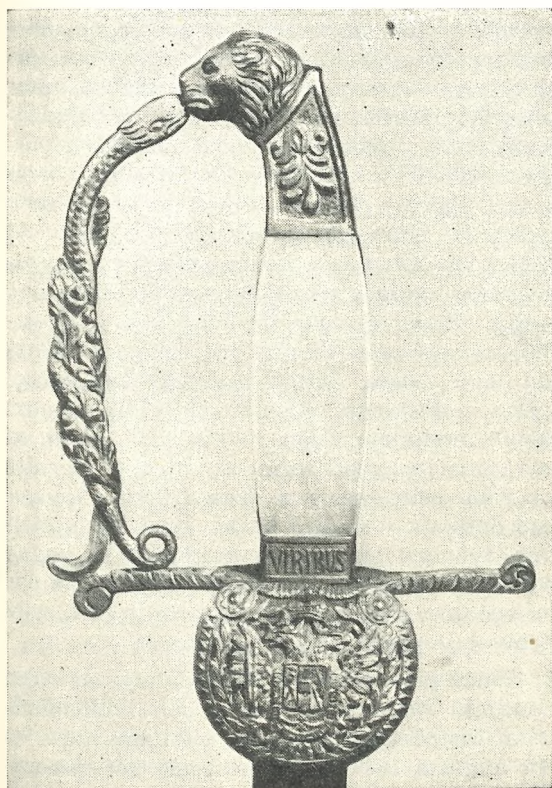

Sl. 8. Spada avstrijskih državnih uradnikov, M. 1849 (Narodni muzej v Ljubljani, inv. št. 9793; foto Srečko Habič)

cesarja Ferdinanda I., postal odločujoč figuradni dekorativni element za gumbe vseh poznejših avstrijskih spad državnih uradnikov vse do prve svetovne vojne. Rahlo valovita ploščata odbojnica je zadaj usmerjena močno navzdol in se končuje v obojestransko voluto. Njen zadnji konec pokriva zgoraj akant, ki izhaja iz rocailla. Z vrhnje ploskve odbojnice odhaja spredaj na rahlo kot S zakrivljen ploščat locen. Zgoraj je usmerjen navzven in njegov sprednji rob pokriva po vsej dolžini slabo razvit akant. Z vrha locna odhaja proti gumbu plastično oblikovana, skledasta palmeta. Stikališče locna z odbojnico na njenem sprednjem koncu ponazarja majhna plastična levja glava. Od nje odhaja na sprednji rob ščitka stilizirana palmeta. Rahlo konveksen ščitek odhaja navzdol z zunanjšega roba odbojnice. Ponazarja obliko roga in njegov zadnji konec prehaja v voluto. Obroblja ga reliefna vita vrv. Na ščitku je apliciran slabo razgiban leteč empirski enoglavi orel, ki je še brez vladarskih in državnih insignij. Ta krasilni motiv priča, da so spado izdelali pred letom 1804, še preden se je moral Franc II. odreči naslovu cesarja rimskega cesarstva nemške narodnosti in se zadovoljiti

Sl. 10. Sablja madžarskih državnih uradnikov iz začetka XX. stoletja (Narodni muzej v Ljubljani, inv. št. 19862; foto Srečko Habič)

Sl. 9. Spada avstrijskih državnih uradnikov iz druge polovice XIX. stoletja (Narodni muzej v Ljubljani, inv. št. 19858; foto Srečko Habič)

s titulacijo avstrijskega cesarja kot Franc I. (1804—1835).

Rezilo spade vojnih uradnikov med leti 1804—1809 tiči v podobnem držaju (sl. 5). Od prejšnjega se razlikuje le po plastičnem okrasju. Enaka je tudi obloga oblesja. Na zunanji biserni ploščici je aplicirana že opisani podobna angleška pelta. Njeno pikčasto grbovno polje omejujejo gladki izbokli robovi. V njem je prav tako z gladkimi črtami pisana reliefna, kurzivna inicialka F I (Franc I.). Tako obravnavan grbovni ščit, nad katerim je reliefna avstrijska cesarska krona, heraldično pomeni srebrni vladarski monogram na zlategem polju. Prav tako kot z bisernim nizom obrobljen državni prstan krasi stilizirana lovorova vejica s simetrično razporejenimi listi tudi sprednji in zadnji okov oblesja. Nad njim nakazuje baza gumba smer za trn rezila bodne spade. Njeni širši stranski ploskvi poživljata stilizirani palmeti. Vrhnji del gumba je plastično izoblikovan v sklonjeno Ikarovo glavo. Sprednji konec navzdol usločene odbojnice se končuje v voluti, zadnji pa skozi nakazan kvadratast okov prehaja v plastično lovorovo vejico, ki se prav tako končuje v voluti. Oba vrhnja robova odbojnice sta okrašena v guilloch tehniki. V obliki roga odhaja navzdol in navzven od odbojnice rahlo kon-

veksen in močno navzad zapotegnjen ščitek. Njegov sprednji rob krasí navzdol razvit akant, konec pa navznoter obrnjena levja glava v profilu. Ostale robove ščitka poživlja motiv lusk, ki se nizajo med dvema izboklima črtama. Na ščitku je apliciran močno razgiban leteč orel z mečem in žezlom v krempljih desne noge, z levo pa drži rob rimske ancile, na kateri je grafično nakazana rdečesrebrno-rdeča heraldična avstrijska barva. S sprednjega dela odbojnice je navzgor odhajal žal manjkajoč locen, čigar baza v obliki sedečega leva (sfinge ali grifa) je še vidna.

Tudi držaj naslednje spade vojnih uradnikov (sl. 6) se bistveno ne razlikuje od prejšnjih. Notranja bisernična ploščica lesene obloge na trnu rezila suvalne spade je gladka, na njej je apliciran ovalni medaljin z bas reliefno upodobitvijo Atenine glave v profilu, na zunanji pa je že opisanim podobna angleška pelta z avstrijsko cesarsko krono na vrhu.

Na grafično prikazanem črno heraldično barvnem dnu je v levo obrnjen enoglavi orel s polmescem na prsih. Na polmescu sicer ni grafično prikazana zlata in rdeča heraldična barva njegove šahovnice. Kljub temu pa v tem grbovnem ščitu spoznamo kranjski grb. Iz tega sklepamo, da so spado izdelali po letu 1815, ko so med drugimi Ilirskimi provincami Avstriji priključili zopet tudi Kranjsko. Prstan držaja in zadnji okov oblesja krasí vejica hrastovega listja. Na sprednjem okovu oblesja pa vidimo lovorovo vejico. Nad oblesjem držaja je baza gumba. Ob njeni zunanji ploskvi krasí motiv v vodoravne črte razporejenih lusk. Sam vrh gumba je izoblikovan v polnoplastično orlovsko glavo. Rahlo vzvalovljena odbojnice se zadaj končuje v navzdol usmerjeno plastično orlovsko glavo. Od nje se zgoraj in spodaj vračata akanta na odbojnico. Iz njenega sprednjega konca odhaja navzgor skoraj vzporeden, s smerjo trna rezila rahlo na S vzvalovljen locen. Ta sestoji iz kvišku usmerjene plastične orlovske glave, ki jo akanta povezuje zgoraj in spodaj z odbojnico. V njenem odprtem kljunu tiči rog. Njegov notranji rob krasí navzdol usmerjen akant. Končni rob roga omejuje stiliziran listni ornament. Odprtino roga zaslanja nika. S krili je povezana z gumbom, ki je izoblikovan v orlovsko glavo. Ščitek je izoblikovan v amazonsko peldo. Obroblja jo konveksni jajčni motiv, ki ga obojestransko omejuje konveksna pasova. Rozeta prekinja v sredini njegov obrobek. Obe konici pelte se končuje v bas reliefni orlovski glavi, ki sta obrnjeni proti središčnici. Apliciran močno razgiban empirski dvoglavi orel ima v desnih

krempljih poševno navzgor usmerjena žezlo in meč, v levih pa rimsko ancilo z grafično prikazanimi heraldičnimi avstrijskimi barvami. Te empirske oblike avstrijskega grba so še po marčni revoluciji leta 1848 nosili narodni gardisti na klobukih in šlemih.

Po letu 1820 opazimo v krašenju držajev spad opadanje oblikovnih moči empirskega sloga. Snovalci dekorja za tovrstne držaje spad so oblikovni izraz še vedno iskali v klasični umetnosti. Nove oblikovne smeri so pa že postale prav tako močne kot v klasicizmu zdramljeni grški in rimski vzori. Kljub temu pa je klasicizem še nadalje močno vplival na razvoj dekorja na sestavnih delih držajev in nožnic.

Oblikovna prizadevanja klasicistične smeri so opazna v nadaljnjem razvoju spad vojaških uradnikov. Organizacija dekoracije na njihovih kovinskih delih se je dokončno razvila in njeni krasilni motivi ustalili. Taki so potem obveljali skoraj nespremenjeni do konca prve svetovne vojne. Značilni primereki tako razvitih krasilnih elementov je posreden, lit, medeninast držaj spade (sl. 7) iz obdobja vlade Ferdinanda I. (1835—1848). Ploščato zunanjo in notranjo ploskev obloge trna na rezilu suvalne spade krasí motiv lusk, ožji, sprednjo in zadnjo, pa poživlja gravirana lovorova vejica. Na zunanji strani obloge je v bas reliefnem ovalnem vencu, ki ga sestavlja ta hrastova in lovorova vejica, kurzivna inicialka F I (Ferdinand I). Na obeh širših ploskvah baze gumba je navzdol usmerjena palmeta. Gumb je izoblikovan v plastično levjo glavo. Zgornjo ploskev rahlo navzdol usločene odbojnice poživljata spredaj in zadaj lovorovi vejici. Na sprednjem koncu odbojnice se pravokotno navzgor razrašča plastična hrastova vejica. Okoli nje se ovija kača, ki se nad vejico usmeri proti gumbu in z glavo naslanja na levji gobec. Ščitek v obliki amazonske pelte se bistveno ni spremenil. Obe njegovi konici prehajata v bas reliefni levji glavi, ki sta usmerjeni proti rezilu. Od njiju se navzdol po robu pelte razvijata akanta in se s konce ma dotikata v sredini ščitka. Na njem apliciran dvoglavi orel ima v krempljih še vedno vladarske insignije in rimsko ancilo, vendar ni več tako razgiban kot v prejšnjih primerih, temveč je postal že bolj simetričen.

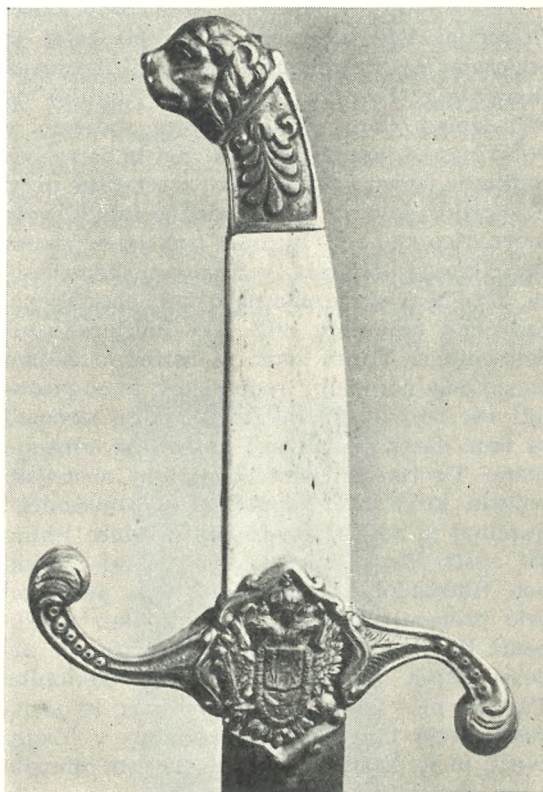
Konec prve polovice XIX. stoletja so vojni uradniki zamenjali spade z bolj funkcionalnimi častniškimi pehotnimi sabljami. Zato so 14. avgusta 1849 razkošno spado kot dekorativno bočno hladno orožje predpisali samo za državne uradnike in sicer za ministrskega predsednika, ministre, državne tajnike in dru-

ge uradnike od prvega do dvanajstega razreda. Vzor za držaje teh spad je bil držaj spad vojnih uradnikov iz obdobja Ferdinanda I. Krasilni motivi na njegovih sestavnih delih pa so bili lepše oblikovani (sl. 8). Opustili so lito, medeninasto oblogo trna na rezilu sekalnega meča, ki je zamenjal rezilo suvalne spade bivših vojnih uradnikov. Znova se je uveljavila z biserno matico obložena lesena obloga trna rezila. Amazonsko peltó je zamenjal ščitek v obliki rimske parme. Na njej je apliciran tako imenovani mali avstrijski državni grb, ki ima v grbovnem ščitu habsburški, avstrijski in lotaringijski grb. Okoli grbovnega ščita je red Zlatega runa z zlato redovno verižico. Poleg grba je na parmi apliciran tudi bas reliefni obrobek. Njegov zunanji rob krasí lezbični niz (kymation, kyma). Ob odbojnici ga na vsaki strani zaključujeta rozeti. Praznino med njuma in prstanom držaja izpolnjujeta školjčna motiva. Preostali prostor med grbom in obrobkom pa zakrivata lovorovi vejici.

Poznejše spade državnih uradnikov imajo držaje, na katerih so krasilni motivi mnogo slabše izoblikovani. Na zunanjem robu njihovih odbojnic ne moremo brez primerjanj z izvirniki več prepoznati akanta. Prav tako variira tudi rastlinski ornament na prstanih držajev. Na njem se je pojavilo v kapitali geslo Franca Jožefa I. in sicer na zunanji strani Viribus, na notranji pa unitis (sl. 9). V začetku XX. stoletja se je to geslo ohranilo le na notranji strani, na zunanji strani se pa je pojavila kurzivna inicialka FJ I (Franc Jožef I.).

V deželah dualistične Avstrije, ki so jih upravljali Madžari, so državni uradniki namesto spad nosili sablje. Madžarske uradniške sablje so se razvile iz njihove domače sablje, ki v svojih oblikah izpričuje močan orientalski vpliv. Trn rezila tiči v podobno okrašenem držaju kot pri avstrijskih spadah, vendar so njegovi sestavni deli povsem drugače oblikovani. Žal v slovenskih zbirkah orožja nimamo vseh primerkov, s katerimi bi lahko prikazali kontinuiran razvoj v organizaciji dekoracije in njenih figuralnih in ornamentalnih motivov, ki jih opazamo na držajih teh sabelj. Kljub temu pa si lahko ustvarimo približno sliko tega razvoja iz organizacije dekoracije in njenih krasilnih elementov na sestavnih delih držajev dveh sabelj iz zbirke orožja Kulturnozgodovinskega oddelka Narodnega muzeja v Ljubljani. Na držaju prve madžarske uradniške sablje (sl. 10) pokrivata bisernični ploščici zunanjo in notranjo stran lesne obloge trna rezila. Močno stiliziran rast-

linski ornament krasí sprednji in zadnji okov oblesja. Gumb je izoblikovan v močno navspred nagnjeno plastično levjo glavo. Njegovo bazo krasita na vsaki strani bas reliefna putta. V rokah držita razpeta trakova. Na notranji strani je na traku geslo Viribus, na zunanji pa unitis. Rahlo valovita odbojnica je spredaj usmerjena navzgor, zadaj pa navzdol. Njene spodnje in zgornje ploskve pokrivajo akanti. Na sprednjem delu odbojnice je spodnji akant usmerjen navspred in ovija njeno zdebelino. S te pa odhaja zgornji akant proti oblesju držaja. Enako je okrašen tudi zadnji konec odbojnice. Organizacija dekoracije tega dela se razlikuje od sprednjega le po smeri razraščanja akantov. Ta smer temelji na navzdol usmerjeni zdebelini zadnjega konca odbojnice. Kobilici držaja in nožnice na obeh straneh predstavljata simetrični kartuši. Njihovi konveksni robovi so močno razgibani. Na grafično prikazanem heraldičnem zlatem dnu kartuš sta na obeh straneh bas reliefna in nepopolna tako imenovana srednja avstrijska državna grba. Okoli že opisanega grbovnega polja je nanizanih izmed predpisanih enajstih deželnih grbov le pet in sicer madžarski, sedmograški, tirolski, gališki in češki.

Sl. 11. Sablja madžarskih državnih uradnikov iz druge polovice XIX. stoletja (Narodni muzej v Ljubljani, inv. št. 19861; foto Srečko Habič)

Drugi tip madžarske uradniške sablje (sl. 11) ima podoben držaj. Krasilni elementi na njegovih sestavnih delih so slabše izoblikovani. Stranski ploskvi oblesja držaja sta obloženi z belima koščenima ploščicama, sprednjo in zadnjo ožjo ploskev pa pokrivata črna koščena trakova. Širši stranski ploskvi baze gumba krasita palmeti. Gumb je izoblikovan v plastično levjo glavo, ki smo jo že obravnavali kot kristalni motiv v organizaciji dekoracije avstrijskih spad. Akant poteka le po zunanjih ploskvah odbojnice in na obeh koncih prekriva njeni zdebolini. Stranske ploskve odbojnice krasi biserni niz. Bas reliefni mali avstrijski državni grb je le v zunanji kartuši.

Kot vidimo, je organizacija dekoracije na držajih avstrijskih spad in madžarskih sabelj

celo XIX. stoletje temeljila bolj ali manj na klasicističnem konceptu, ki ga je prekinila šel prva svetovna vojna. Tudi po Napoleonovem padcu, ko so si avstrijske oblasti prizadevale odvrniti vpliv francoske kulture, ni zmožni oblikovni eklekticism nadomestiti krasilnih motivov v organizaciji dekoracije na držajih spad in sabelj z dekorativnimi elementi historičnih slogov. Zato so oblikovalci držajev raje še nadalje črpali klasicistične figuralne in ornamentalne motive iz grške in rimske ornamentike, ker so se v organizaciji dekoracije na držajih bolj prilagajali njihovim osnovnim funkcionalnim oblikam, poleg tega pa tudi povečevali imponantnost bočnega razkošnega orožja.

OBRAMBA NA SOČI V LETIH 1915—1917 (Ob petdesetletnici)

JURIJ MUSIČ

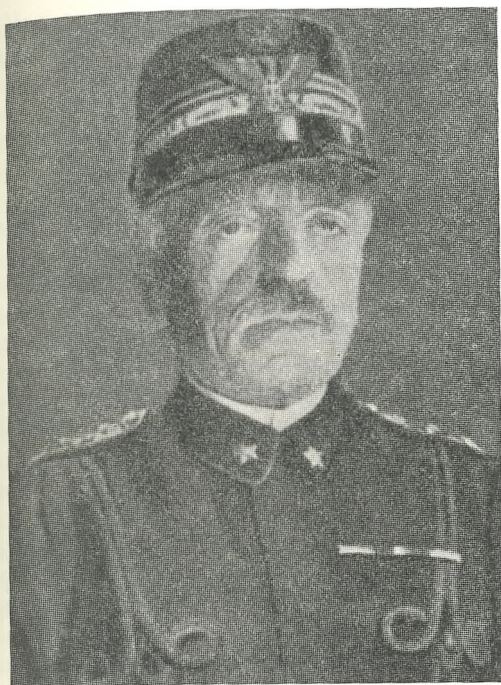
ZAVEZNIŠTVO, NEVTRALNOST IN VOJNA NAPOVED¹

Italija je bila od leta 1887 član Trojne zveze (Nemčija, Avstro-Ogrska in Italija) in se je obvezala, da v primeru napada sil Trojnega sporazuma (Francija, Rusija in Anglija) na eno izmed članic Trojne zveze sodeluje v vojni z eno svojo armado, ki naj bi se razporedila na levem krilu nemške razvrstitve proti Franciji v Vogezih in da sodeluje tudi s svojo mornarico, ki naj bi bila pod poveljstvom avstrijskega admirala, v Sredozemskem morju. Trojna zveza je bila nekajkrat obnovljena, zadnjič 5. decembra 1912. leta. Italijansko sodelovanje v Trojni zvezi ni ustrezalo željam enega dela naroda in iredentistov, ki so postajali vse bolj močni in vplivni in so stremeli za tem, da od osovražene monarhije odtrgajo južno Tirolsko in Trst. Že takrat avstrijski vojaški krogi niso zaupali svoji »zaveznici«. Posebno ni zaupal zavezniški zvestobi Italije šef avstrijskega generalštaba general Conrad von Hötzendorf,² ki je zaradi tega predlagal celó preventivno vojno proti nji, kar pa sta cesar Franc Jožef in minister za zunanje zadeve baron Aehrenthal odločno odklonila. Tudi se ni s tem strinjala Nemčija, ki je na vsak način hotela obdržati Italijo v Trojni zvezi, in je, kakor kaže, tudi povsem zaupala njeni zavezniški zvestobi.

Ko se je zadnje dni julija in prve dni avgusta 1914. leta avstrijsko-srbska vojna razvila

v svetovni požar, je Italija 2. avgusta objavila svojo nevtralnost, stoječ na stališču, da ne obstoji primer agresije po Trojnem sporazumu. To ji je takrat tudi najbolj ustrezalo, ker je bila vojaško izčrpana po vojni s Turčijo oziroma po okupaciji Tripolisa, pa tudi reorganizacije in oborožitve svoje armade še ni do kraja izvedla. Z objavo nevtralnosti je napravila takrat veliko uslugo svojim bodočim zaveznikom, ker je mogla Francija umakniti čete s svoje jugovzhodne meje in prepeljati XIX. kor iz Afrike, a Nemčija je bila prisiljena, da s svojimi četami zasede tudi odsek na levem krilu v Vogezih, ki bi ga morala po pogodbi držati italijanska armada. Zaradi tega je morala oslabiti svoje desno krilo, kar je tudi prispevalo k neuspehu njene začetne ofenzive v Franciji.

Na politične in vojaške ukrepe Italije v obdobju njene nevtralnosti je seveda predvsem vplival potek vojaških operacij, a posebno na obeh avstrijskih frontah (ruski in balkanski), o čemer so bili italijanski vojni in državni voditelji dobro obveščeni. Nemški vojni načrt, da se do konca septembra potolče francoska vojska in potem prenese težišče boja na vzhod, se ni uresničil. Avstrijska vojska je avgusta-septembra v galiških bitkah doživela poraz in bila prisiljena na umik v Karpate. V teh operacijah je pretrpela ogromne izgube v ljudeh in materialu. Ruski vdor čez Karpate je komaj mogla zaustaviti s pomočjo nemških čet.

Sl. 1. General Luigi Cadorna

V marcu je kapitulirala avstrijska trdnjava Przemysl. Na Balkanu je avstrijska vojska tudi pretrpela dva poraza in se je morala umakniti za rečne tokove Donave, Save in Drine, potem ko je imela tudi na tej fronti velike izgube. Avstrijske izgube so znašale po uradnih podatkih do konca leta 1914 skoraj en milijon in četrť padlih, ranjenih, obolelih in ujetih, ki so se potem pomladi 1915. leta še znatno povečale na severni fronti. Do konca leta 1914 je avstrijsko vojno vodstvo za izpopolnitev teh izgub poslalo na fronto iz zaledja 800.000 mož. Izgube častnikov so znašale do konca leta 1914 kar 44 % od stanja v začetku vojne. Morala avstrijske vojske je bila oslABLJENA posebno v enotah, ki so jih sestavljali vojaki slovanskih narodnosti. Njen vojaški prestiž je bil zaradi tega globoko prizadet doma in v tujini.

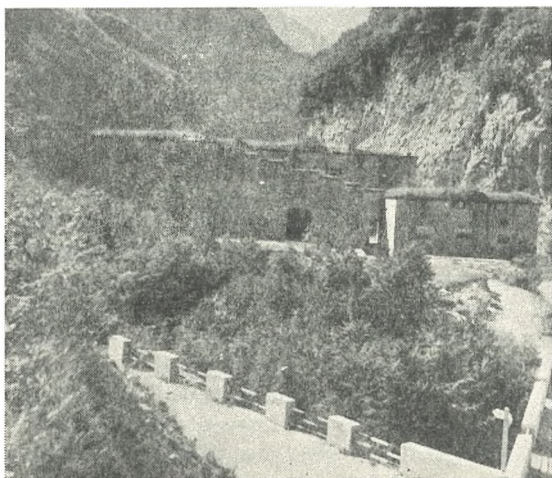
Čeprav je bila večina italijanskega parlamenta in ljudstva proti vojni intervenciji na strani sil Trojnega sporazuma, so navsezadnje vendar prevladali intervencionisti, ki so našli zaslombo pri takratni vladi Salandra-Sonnino in pri kralju. Njihova intenzivna propaganda, v kateri je sodeloval tudi Mussolini, je postajala čim dalje močnejša in uspešnejša ter je v kritičnem obdobju marec-maj 1915 izvajala odločilen vpliv na usodne vojnopolitične ukrepe italijanske vlade.³

Glede na tak razvoj vojaških in političnih dogodkov je italijanska vlada prvič 11. janu-

arja 1915 uradno izjavila, da se ne zadovoljuje več z dogovorjenimi kompenzacijami na Balkanu po členu VII. pogodbe o Trojni zvezi, temveč da zahteva odstop Trentina in Trsta. Ta uradna zahteva je odprla pot dolgemu mešetarjenju, v katerem je Nemčija podpirala italijanske zahteve in izvajala močen pritisk na Dunaj, da bi se z avstrijskimi teritorialnimi kompenzacijami odkupilo podaljšanje italijanske nevtralnosti. Dne 9. marca je Avstrija končno pristala na odstop Trentina, toda italijanska vlada je istega dne dostavila silam Trojnega sporazuma svoje pogoje za vstop v vojno na njihovi strani. Zaradi tega je na to avstrijsko ponudbo povečala svoje zahteve in 10. aprila sporočila na Dunaj, da zahteva odstop ne samo Trentina, temveč tudi Bolzana, Goriške in Gradiške, nekaterih otokov v Jadranu, priznanje že opravljene okupacije otoka Saseno in Valone ter avstrijsko dezinteresiranost v Albaniji, a da se Trst z dovolj širokim zaledjem preosnuje v neodvisno svobodno državo. Tako se je Italija v tem času dogovarjala z obema taboroma. Trojni sporazum je nudil več in je tako 26. aprila prišlo do sklenitve londonskega pakta. V tem paktu se je italijanska vlada obvezala, da bo v roku enega meseca stopila v vojno proti centralnim silam, a za to dobi v primeru zmage Tirolsko do Brennerja, Trst, grofijo Goriško in Gradiško, Trbiško kotlino, del vojvodine Kranjske do razvodnice med Savo in Jadranskim morjem (Triglav—Snežnik), Istro do Kvarnerja (Voloske), otoka Cres in Lošinj z vsemi njima pripadajočimi otoki, severno Dalmacijo do rta Ploče z vsemi otoki in vse najvažnejše otoke pred srednjo dalmatinsko obalo,⁴ otok Saseno in Valono, vse otoke Dodekaneza, ki jih je že imela, ter tudi ustrezen delež pri eventualnih teritorialnih pridobitvah v Mali Aziji in Afriki. Sklenjeno je bilo tudi, da Italija pristopi

Sl. 2. General konjeničstva Franz Rohr

Sl. 3. Stalna utrdba Kluže pri Bovcu v sedanjem stanju

Sl. 4. Izvidnica črnovojnikov avstrijske obmejne zaštite v povirju Soče

k pogodbi sil Trojnega sporazuma o tem, da se ne sklene separatni mir.

Londonskemu paktu je sledila še sklenitev vojne konvencije s silami Trojnega sporazuma, a 16. maja je bila dogovorjena še posebna vojna konvencija v Stavki (ruskem vrhovnem poveljstvu). Ta konvencija je vsebovala predvsem način koordinacije med rusko, italijansko in pa srbsko vojsko. Predvidevala je za glavni cilj skupnih operacij sunek ruske in italijanske vojske v srce monarhije (črta Dunaj—Budimpešta). Srbska in črnogorska vojska naj bi pomagali za doseg tega cilja z ustrezno koordinacijo. Ta konvencija pa je ostala samo na papirju, ker so se Rusi po prebitju njihove fronte 2. maja v zahodnih Karpatih vedno delj umikali pod pritiskom avstrijsko-nemške vojske, a srbska vojska ni podvzela nobene ofenzive.

Šele 3. maja je Italija uradno odpovedala članstvo v Trojni zvezi ter si na ta način zagotovila polno svobodo akcije, a 23. maja je potem napovedala vojno na Dunaju.

Takoj po objavi svoje nevtralnosti je Italija začela z vojnimi pripravami proti Avstriji in že 2. avgusta 1914 poklicala pod orožje dva letnika. Vrh tega je že takrat novi šef italijanskega generalštaba general Luigi Cadorna izdelal ofenzivni vojni načrt proti Avstriji. Do takrat je namreč obstajal samo defenzivni načrt, ker je bila Avstrija v vojaškem pogledu močnejša od Italije. Za ofenzivno vojno proti Avstriji je bil njen vojno-geografski položaj glede na potek meje težak. Cadorna se je kljub temu odločil za koncentracijo glavne grupacije med Julijskimi Alpami in morjem, tj. na dnu »beneške vreče«, nad katero je grozeče visel kakor Damoklejev meč tirolski bastion.

Po tem vojnem načrtu bi morali 1. in 4. armada (12 divizij) obkoluti Tirolsko od zahoda in vzhoda in tako zaščititi ozadje in levi bok zelo izpostavljene glavne grupacije. Vzhodna od teh dveh armad (četrt) bi imela poleg tega tudi nalogo, da s področja Cadore prodira proti Toblachu, dalje da pomaga karnijski skupini (dve diviziji in alpini) pri osvajanju Trbiške in Beljaške kotline. Glavna grupacija (14 divizij 2. in 3. armade) naj bi se razvila zahodno od Soče in podvzela ofenzivo med Julijskimi Alpami in morjem. Karnijska skupina naj bi po osvojitvi Trbiške in Beljaške kotline pomagala ofenzivi glavne grupacije proti Ljubljanski kotlini, ki je pomenila prvi objekt za glavno grupacijo. Od tod je kot daljni strateški objekt ta načrt predvideval bodisi sunek v rajon Celovec—Velikovec ali v rajon Maribor—Varaždin, glede na takratno splošno strateško situacijo. Ofenzivo v notranjost monarhije je pa Cadorna stavil v odvisnost od istočasnih ofenziv ruske in srbske vojske. Glavno rezervo (dva kora) je ta načrt predvideval južno od Gardskega jezera, oziroma pozneje njeno pomaknitev proti vzhodu zaradi okrepitve glavne grupacije ob Soči. V svojih poznejših direktivah Cadorna ni bistveno menjal tega svojega začetnega vojnega načrta, ampak ga samo prilagajal splošni strateški situaciji.

Toda do realizacije tega vojnega načrta takrat (konec septembra 1914) še ni prišlo, ker italijanska armada takrat še ni bila pripravljena za vojno proti močnejši in popolnoma mobilizirani monarhiji niti v materialnem pogledu niti v pogledu organizacije, vojne formacije in mehanizma mobilizacije. Razen tega takrat tudi še ni bilo odločitve na političnem področju. Zaradi tega se je Cadorna lotil izdelave 6-mesečnega programa za odstranitev vseh teh pomanjkljivosti. Ker je menil, da bi mogla dokončno mobilizirana

avstrijska vojska z odvzemom čet z ruske in balkanske fronte napasti Italijo, kar je bilo sicer težko predpostaviti glede na takratno vojaško situacijo, je organiziral vzdolž vse meje z monarhijo obmejno zaščito (occupazione avanzata) in z rezervisti okrepil posadke v številnih obstoječih obmejnih utrdbah. Izdelal je načrt za tajno mobilizacijo armade, da bi se mogla italijanski diplomaciji zagotoviti svoboda akcije in da ne bi po nepotrebem izzvali monarhije do končne odločitve.

Konec leta 1914 so italijanske čete zasedle otok Saseno in Valono, a 4. januarja 1915 se je odredilo formiranje rezervnih polkov druge linije, ki do takrat niso obstajali. Začetek marca se je ukazala okrepitev omenjene obmejne zaščite na 142.000 mož. Ker vlada ni pravočasno obvestila Cadorne o sklenitvi londonskega pakta in njeni obvezi o začetku vojne intervencije, se je začela tajna mobilizacija prvega armadnega ešalona (osem korov) šele 4. maja. Dne 16. maja je Cadorna izdal armadnim poveljnikom svojo prvo direktivo s prvimi operativnimi cilji. To je bil pravzaprav avizo poveljnikom karnijske skupine ter 2. in 3. armade, da naj se pripravijo na brzojavno povelje o začetku prodiranja proti koroškim utrdbam in za prehod čez Sočo zaradi osvojitve Kobaridske kotline, Krna, Mrzlega vrha, Kolovrata, Ježe, Korade, Mte Quarina, Mte Medea in dalje črte Idrija (Judrio)—dolnji tok Soče. Če pri tem ne bi zadeli na močnejši odpor, je nameraval napraviti drugi sunek čez Sočo. Pri tem naj bi 2. armada najprej napadla Banjško planoto, da bi na ta način olajšala 3. armadi osvojitev goriške kotline in Komenske planote. Glede na že omenjeni ruski poraz v zahodnih Karpatih in domnevno pasivnost srbske vojske Cadorna ni hotel v tej direktivi postaviti operativne cilje predaleč od meje.

Šele 22. maja je bila objavljena splošna mobilizacija in tega dne je vrhovno poveljstvo izdalo tudi povelje za začetek sovražnosti opolnoči od 23. na 24. maj. V tem trenutku pa bojna pripravljenost italijanske vojske še ni bila dosežena. Skrajni rok za vstop v vojno je bil 26. maj, a to svojo obvezo je Italija morala izpolniti, čeprav je bila z vojnimi pripravi v zamudi iz že omenjenih vzrokov.

PRIPRAVE NA OBRAMBO

Zaradi sumljivega zadržanja Italije se je 16. avgusta 1914 ustanovilo na Dunaju poveljstvo skupine generala Franza Rohra, ki je dobil nalogo, da preučuje, pripravlja in glede na situacijo organizira obrambo na jugozahodni meji monarhije. V primeru iznenadnega na-

pada mu je bilo ukazano, da italijansko prodiranje na Tirolsko in prodor od Tagliamenta proti Dunaju zadržuje tako dolgo, dokler ne prispejo okrepitev z drugih front. Za izpolnitev te naloge se je odločil braniti Tirolsko do zadnjih možnosti, naslanjajoč se predvsem na obstoječe stalne obmejne utrdbe, zapreti operativno smer, ki vodi iz Beljaške kotline po dolini Krke in gornje Mure na Semmering, naslanjajoč se pri tem na obstoječe stalne utrdbe Malborghet, Rabelj, Predel in Bovec (Kluže),⁶ a vzhodno od Gorice in Trsta zadrževati sovražnikovo prodiranje proti Ljubljanski kotlini. Računal je, da bo v tej smeri prodirala glavna italijanska sila, ki jo bo mogoče, kot je to predvideval, s prispelimi okrepitevami zadržati šele nekje na Savi.

Sestav skupine generala Rohra se je do italijanske vojne napovedi stalno menjaval in bil nadvse pester (maršbataljoni vojno-teritorialnih področij Gradec in Innsbruck, črnovojniki,

Sl. 5. Pehota avstrijske 57. divizije hiti na tolminsko mostišče, da okrepi tamkajšnje obmejno zaščito (Storia illustrata, 1965, V, str. 638)

Sl. 6. General pehote Svetozar Borojević

železniška in obalna zaščita, posadke obstoječih stalnih utrd, orožništvo ter enote prostovoljnih strelcev). Knjiga Oesterreich-Ungarns letzter Krieg omenja, da je bil odziv za ustanovitev enot prostovoljnih strelcev na Kranjskem najslabši, ker AOK⁷ ni hotela priznati tem enotam slovenski kot poveljevalni jezik. Pri tem pa je treba upoštevati, da so bili omenjeni maršbataljoni vedno samo kratek čas na razpolago generalu Rohru, ker so jih hitro pošiljali na fronto zaradi nadomestitve že omenjenih ogromnih izgub.

Na obmejnem področju so v tem času utrjevali samo posamezne, od meje oddaljene točke, da ne bi izzivali Italije. Na našem narodnem področju so se začele graditi obrambne postojanke v povirju Soče, na prelazu Vršič, pri Colu in Razdrtem, ob mostovih čez Ziljo in Dravo na Koroškem, ob važnih prehodih čez Savo na Gorenjskem in v Ljubljanski kotlini.

Februarja 1915 je bila formirana skupina generala Rohra v pet divizij (od 90. do 94. divizije). Poveljstva teh divizij so bila v Bolzanu, Trentu, Beljaku, Gorici in Ljubljani (pozneje premeščeno v Sežano). Preurejena armadna skupina je štela v prvi polovici maja 1915 na okoli 600 km dolgi fronti brez okrepitev z drugih front 112 bataljonov, 9 eskadronov in 49 baterij. Tu so vključeni X. maršbataljoni skupne vojske in IX. maršbataljoni

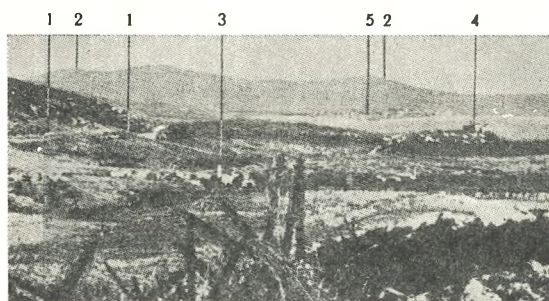
avstrijskega domobranstva vojno-teritorialnih področij Gradec in Innsbruck ter vse enote prostovoljnih strelcev (Jungschützen, a na Tirolskem Standschützen).

Ker v AOK ni bilo več dvoma o italijanskem napadu, je bilo 16. aprila armadni skupini Rohr zaukazano, naj obmejne zaščitne čete organizirajo odpor na Soči in z zadrževanjem italijanskega prodiranja k Dravi in Ljubljanski kotlini omogočijo z naslonitvijo na obmejne stalne utrdbe zbiranje novih čet, ki bi se v ugodnem času odvzele z ruske in balkanske fronte. Šele na podlagi tega povelja so potem 27. aprila 1915 začeli utrjevati tudi postojanke na samem obmejnem področju. Te postojanke so postale osnutek tistih položajev, na katerih je bil potem v enajstih bitkah preprečen vdor italijanske vojske v notranjost monarhije.

Nadaljnje priprave za obrambo avstrijske jugozahodne meje so bile ozko povezane z operativnimi načrti nemškega in avstrijskega vrhovnega poveljstva, oziroma njihovih šefov generalnih štabov, generalov Falkenhayna in Conrada von Hötzendorfa, za kampanjo spomladi in poleti 1915. Odloženo je bilo v aprilu, da se težišče bojevanja prenese na rusko fronto, kjer je bilo planirano z nemško pomočjo prebitje te fronte v zahodnih Karpatih. Do tega preboja je prišlo 2. maja pri Gorlicah na Dunajcu s popolnim uspehom, kot sem že omenil. Ofenziva proti Srbiji, na kateri je posebno vztrajal Falkenhayn, je bila takrat odložena za pozneje.

Na italijansko izjavo o njenem izstopu iz Trojne zveze je cesar Franc Jožef 11. maja odobril prehod v mobilno stanje vseh stalnih utrd ob italijanski meji in prevoz prve divizije (57. divizije) iz Srema za okrepitev obmejnih zaščitnih čet ob Soči. Preostali čas do italijanske vojne napovedi pa je bil izpolnjen s pogajanjmi med nemškim in avstrijskim vrhovnim poveljstvom. Conrad je predlagal koncentracijo 20 divizij (10 avstrijskih in 10 nemških) v Beljaški, Celovski in Ljubljanski kotlini, oziroma na Dravi in Savi, ter da se z njimi udari po italijanski glavni grupaciji pri njenem debušanju iz planinskih tesni. Obenem pa je tudi predlagal, naj se v tem primeru prično tudi priprave za ofenzivo proti Srbiji, če bi v njej sodelovale nemške in bolgarske čete. Falkenhayn se pa ni strinjal s svojim kolegom ter je še nadalje insistiral, da je treba najprej obračunati s Srbijo.

Dne 18. maja se je zvedelo, da bo Italija 26. maja napovedala vojno, o čemer so poročali tudi časopisi držav Trojnega sporazuma. Na to poročilo je bil dirigiran iz Karpotov na Koroško VII. kor (17. PD in 20. HD),⁸ ki se

Sl. 7. Pogled s kote 113 severovzhodno od Tržiča (Monfalcone) na Stivan, Devin, Trst in Tržaški zaliv: 1 — Južna predora, 2 — Gorski greben pri Opčinah, 3 — Stivan, 4 — Devin, 5 — Trst (OeUIK, VI, priloga 25)

Sl. 8. Italijansko gorsko topništvo na pohodu k meji (Storia illustrata, 1965, V, str. 643)

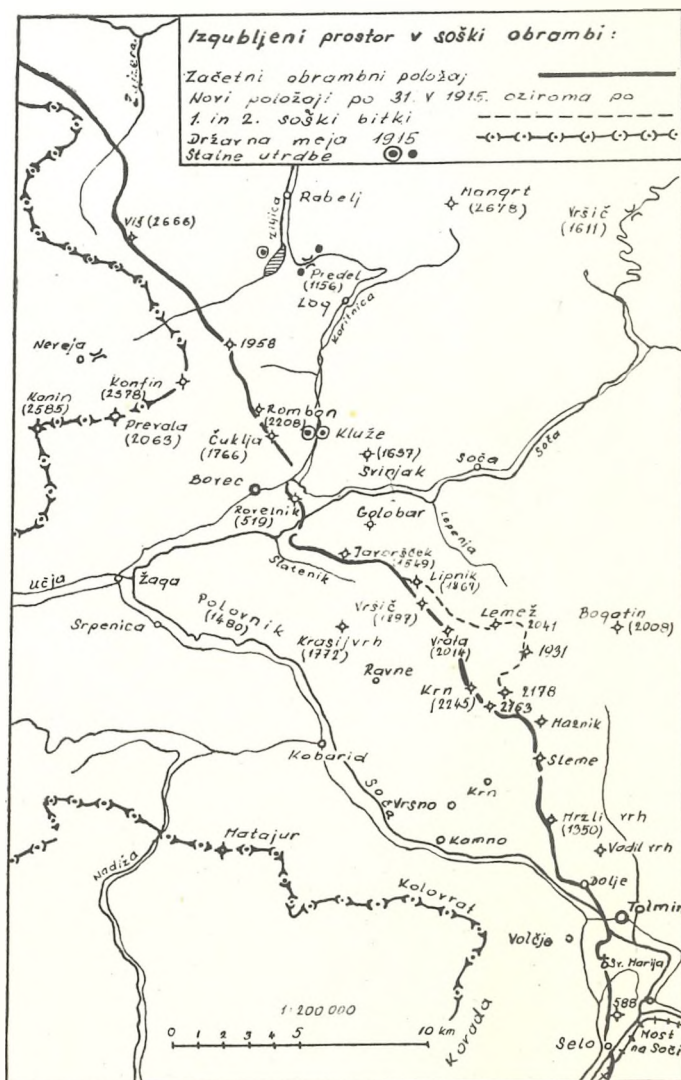
je začel s prevozom 21. maja; uradno se je dovolilo, da se formirajo enote prostovoljnih strelcev in stavljeni sta bili v stanje pripravljenosti vojno-teritorialni okrožji Gradec in Innsbruck. Istega dne je pariški »Temps« potrdil sklenitev londonskega pakta. Pod vtisom te in podobnih vesti je nato AOK 19. maja odredila, da se XV. kor (1. in 50. PD) in XVI. kor (18. in 58. PD) ter 48. PD, vsega pet divizij,⁹ prepeljejo iz Srema na prostor zahodno od Zagreba, kjer bi morale biti zbrane prve dni junija. Poleg tega je bilo tudi odločeno, da se dve nemški in ena avstrijska divizija iz Galicije prepeljejo v okolico Maribora, a nemški alpski kor v južno Tirolsko. O mestu zbiranja in smeri protiofenzive teh osmih divizij se takrat Falkenhayn in Conrad nista mogla zediniti. Sestavljale naj bi novo 5. armado pod poveljstvom generala pehote Svetozarja Borojevića,¹⁰ do takrat poveljnika 3. armade v Karpatih. Na srbski fronti bi v tem primeru ostali še dve avstrijski diviziji, ki naj bi jih čimprej okrepile tri nemške divizije. Te enote naj bi pozneje sestavljale 11. armado pod poveljstvom generala von Mackensena. AOK je to odločitev poslala pod O. št. 10.470 od 19. maja generalu Rohru, nadvojvodi Evgenu (designiranemu poveljniku nove jugozahodne fronte) in generalu Borojeviću.¹¹

Dne 21. maja je prispelo poročilo avstrijskega vojnega odposlanca iz Rima, ki je bilo potrjeno tudi iz nemškega vrhovnega poveljstva, da italijanska vojska še ni pripravljena za ofenzivo. Zaradi tega in zavoljo situacije v Galiciji, kjer je bila v teku bitka za Przemyśl, v kateri se odločitev ni pričakovala pred koncem maja, je Falkenhayn odbil, da bi poslal obljubljene nemške divizije. To pa je imelo za posledico, da je AOK opustila idejo o prvotni protiofenzivni vlogi 5. armade, ter je še isti dan, 21. maja, odredila, da se njeno zbiranje pomakne na zahod čim bližje meje, a zbiranje VII. kora do okolice Beljaka, ker je prišla do zaključka, da bi bila 5. armada brez nemških divizij preslaba za planirano protiofenzivo. Zaradi tega je bilo določeno, da ta armada reši svojo nalogo defenzivno, tj. z obrambo obmejnega področja. Poveljstvo jugozahodne fronte je potem odredilo, da se XV. kor instradira v rajon Tolmina, a XVI. kor in 48. PD v rajon Gorice in Štanjela. Ta odločitev je takrat obvarovala Slovenijo pred vojnim pustošenjem, kar bi bilo neizogibno, če bi ostalo pri prvotnem načrtu o protiofenzivni uporabi 5. armade.

Obenem je AOK odredila, da vsem silam proti Italiji in na Balkanu poveljuje nadvoj-

voda Evgen (njegov načelnik štaba general Alfred Krauss); generalu Danklu je bila poverjena obramba Tirolske z 90. in 91. PD, 56. GB in nemškim alpskim korom; generalu Rohru je bila poverjena obramba Koroške in Julijskih Alp (do črte Krn—Triglav) z 92. PD, VII. korom in 59. GB; generalu Borojeviću je bila poverjena obramba na Soči in morske obale (od črte Krn—Triglav do hrvaško-dalmatinske meje) s 5 divizijami, ki so bile še na poti in tremi divizijami, ki so bile že na obmejnem področju (93., 94. in 57. PD ter obalna straža); obramba balkanske fronte pa je bila poverjena generalu Terstyanskem s četami, ki so še ostale v Sremu in Banatu.

Conrad je računal, da more trajati odpor vseh čet v obmejnem področju ob Soči največ štiri tedne, a potem da bi bile obrambne moči

Skica I. Izgubljeno ozemlje v soški obrambi med Tolminom in Višem

monarhije izčrpane, če ne bi do takrat prispele tako močne okrepitve, ki bi lahko zaustavile italijansko prodiranje... To Conradovo mnenje najbolj ilustrira težko situacijo, v kateri je bila monarhija pred začetkom svoje tretje fronte na jugozahodu.

Dal sem več prostora genezi avstrijske obrambe pred italijanskim napadom, posebno na našem področju, da bi bili vidni vsi faktorji, ki so nanjo vplivali. V nadaljnji razlagi bom podal razvoj dogodkov na našem področju bolj detajlno, a na drugih delih nove fronte samo v obsegu, ki je neobhodno potreben zaradi nujne celotnosti in vzročne poveave.

SITUACIJA NA DAN VOJNE NAPOVEDI¹²

Na odseku med Dolomiti in morjem je AOK odredila kot glavno obrambno črto greben Karnijskih Alp do severno od Pontablja, pa potem čez Veliki vrh (Zweispitz, kota 2047), Poldasnjgo špico (Mittagskofel, kota 2089), Viš

Sl. 9. Pehota avstrijske 3. gorske brigade zaseda Mrzli vrh (pod grebenom se vidijo strelski jarki)

Sl. 10. Južna pobočja Mrzlega vrha in Vodil vrha pod topniškim ognjem; na podnožju vas Dolje

(2666), koto 1958, Rombon (2208), Ravelnik (519), Javoršček (1549), Lipnik (1867), Vršič (1897), Vrata (2014), Krn (2245) ter čez Mrzli vrh (1360) in Vodil vrh do Soče. Od tod je šla glavna obrambna linija po levi obali Soče z dvema mostiščema na njenem desnem bregu pri Tolminu in Gorici. Tolminsko mostišče (Sv. Danijel—Sv. Marija—kota 588—Selo) je moralo zaščititi kolodvor pri Mostu na Soči in važno rokadno komunikacijo Podbrdo—Idrija oziroma Čepovan ter otežiti napadalcu odpiranje važne in najkrajše operativne smeri, ki je vodila od tod v Ljubljansko kotlino. To mostišče je bilo v taktičnem pogledu slabo, ker mu je dominiral obmejni greben Ježa-Hum, a moglo se je držati samo, dokler sta bila masiv Krna (posebno Mrzli vrh in Vodil vrh) in severni del Banjske planote krepko v posesti branilca. Goriško mostišče (Sabotin—Oslavje—Podgora—Kalvarija) pa naj bi neposredno zaščitilo Gorico ter zadržalo napadalcevo prodiranje po Vipavski dolini. To mostišče je bilo zelo plitko, toda na severnem krilu je bilo branjeno po dominirajočem bastionu Sabotinu (609), na južnem krilu pa na Podgori in Kalvariji. Ključ tega mostišča je bil Sabotin, s katerega je bilo moči z direktnim bočnim ognjem tolči vse mostišče in pristope do njega. Odsek med tolminskim in goriškim mostiščem se je naslanjal na že omejeno slabo komunikativno Banjsko planoto, ki je indirektno ščitila operativne smeri od Tolmina k Ljubljanski kotlini in po Vipavski dolini. Odsek med goriškim mostiščem in morjem se je pa oslanjal na kraško planoto, ki se nad levo obalo Soče, med Vipavsko dolino in morjem vzdiguje s svojim zahodnim robom 100 do 150 m visoko nad Furlansko nizino. Šireč se v vzhodni smeri, je dajala zaradi svojega izrazito kraškega značaja zelo ugodne možnosti za trdovratno obrambo.

Njen severni in južni rob predstavljata vrsta močnih bastionov (vrh Sv. Mihaela, Fajti hrib in Trstelj na severu ter Grmada, Sv. Lenart in Volnik na jugu), ki strmo padajo v Vipavsko dolino oziroma k morju. Kraško planoto prečka od severa na jugovzhod Dol (Vallone), ki je do 6. soške bitke dajal branilcu, a pozneje napadalcu, potrebno kritje za rezerve, sanitetske in druge ustanove ter topniške položaje. Del kraške planote zahodno od Dola je znan tudi pod imenom Doberdobska planota po vasi Doberdob. Kraška planota je zapirala najkrajšo smer Trstu, oddaljenemu od njenega zahodnega roba samo okoli 25 km. Na njej je bil najkrajši naslon na morje cele soške fronte in zaradi tega tudi njena posebna operativna važnost.

Kot že omenjeno, se je z utrjevanjem glavne obrambne črte na grebenu Karnijskih Alp, predelu Julijskih Alp in ob Soči iz političnih razlogov začelo šele 27. aprila. Zaradi tega na dan vojne napovedi njeno utrjevanje še ni bilo končano, a posebno ne na odseku med Vipavo in morjem, zaradi tamkajšnjih kraških tal. Na tem odseku so bile izbrane taktične postojanke večinoma zaščitene samo z naloženim kamenjem in samo ponekod tudi s plitkimi jarki, ki niso mogli dati dovolj zaščite branilčevim četam. Do hitrejšega utrjevanja postojank na tem odseku je prišlo šele konec maja.

Na obmejnem sektorju od Mte Paralba do Krna (okoli 100 km) je bila razporejena 92. PD, okrepljena z enotami prostovoljnih strelcev in z dvema bataljonoma in eno baterijo 57. PD. Te enote so imele nalogo braniti greben Karnijskih Alp in prehode iz Kanalske doline v Beljak, Trbiž, povirje Soče in Save Dolinke do prihoda temišvarkega VII. kora in 59. GB, ki sta bila še na potu.

Proti tem enotam je bila razvita italijanska karnijska skupina (30 bataljonov, 1 eskadron in 13 baterij) v popolni bojni pripravljenosti. Taista naj bi od severa zaščitila razvoj 2. in 3. armade in se potem pripravila na osvojitev stalnih utrdb pri Pontablju, Rablju, Predelu in Bovcu.

Na obmejnem sektorju od Krna do Kvarnerja so bile razporejene 93., 94. in 57. PD (razen dveh bataljonov in ene baterije). Le-ta je s svojo 6. GB okrepila obmejno zaščito na tolimnskem mostišču, a s svojo 2. GB obmejno zaščito med reko Vipavo in morjem. Vsega skupaj je bilo na dan vojne napovedi od Krna do Kvarnerja (brez posadke Pulja) 26 in pol bataljonov, 4 eskadroni in 23 baterij.

Proti tem enotam sta se pripravljali za ofenzivne operacije 2. in 3. italijanska armada. — 2. armada (IV., II. in XII. kor, divizija bersaljerov in dve skupini alpincev) se je razvijala med Mte Maggiore in cesto Krmin-Gorica. Njen prvi operativni cilj je bila osvojitev Kobarida, grebena Krn—Mrzli vrh, Kolovrata, Ježe in Korade, a južno naj bi se dosegla desna obala Soče. — 3. italijanska armada (VI., XI. in VII. kor ter 1. in 2. konjeniška divizija) se je razvijala južno od 2. armade do morja. Njen prvi operativni cilj naj bi bilo zavzetje višin pri Medeji in mostov čez Sočo pri Pierisu s konjenico.

Rezerve vrhovnega poveljstva (X., VIII., XIII. in XIV. kor) so se zbirale na prostoru: Verona—Vicenza—Spilimbergo—Portogruaro-Treviso, kamor je prispel tudi štab vrhovnega poveljstva.

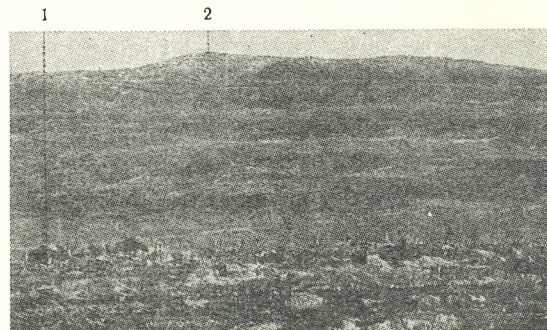
Od navedenih enot so dosegli popolno bojno pripravljenost šele do 31. maja XII. kor 2. armade ter VI. in XI. kor 3. armade, medtem ko so jo dosegle do 12. junija 2. konjeniška divizija 3. armade in večina enot rezerve vr-

Sl. 11. Major Stanko Turudija (Ilustrirani glasnik, 1915, II., str. 376)

Sl. 12. Avstrijsko odporno gnezdo v razdejanih postojankah na kraški planoti (Ilustrirani glasnik, 1917, III, št. 28, str. 229)

Sl. 13. Pogled na popolnoma porušeno Novo vas in na vrh Sv. Mihaela: 1 — Nova vas, 2 — Vrh Sv. Mihaela (OeUlk, III. priloga 26 a)

hovnega poveljstva. Vse druge navedene enote so bile na dan vojne napovedi popolnoma sposobne za vojne akcije.

PRVI BOJ¹³

(24. V. do 23. VI. 1915)

Italijanske čete so prekoračile mejo in začele prodirati proti avstrijskim postojankam

Sl. 14. Dovoz vode na kraški planoti

Sl. 15. Avstrijska izvidnica v Julijskih Alpah (Ilustrirani glasnik, 1915, II, št. 15, str. 143)

Sl. 16. Log pod Mangartom v območju italijanskega topništva

opolnoči od 23. na 24. maj. Na odseku Karnijskih Alp so osvojile nekaj važnih in dominantnih vrhov, od katerih je branilec uspel v teku junija nekatere zopet zavzeti, toda njihovo napredovanje je bilo počasno in zelo oprezno, čeprav so od začetka imele pred seboj samo eno divizijo na 100 km fronte. — 59. GB se je začela izkrcevati 24. maja v Gornjem Dravogradu in je stopila v akcijo šele 29. maja. — 20. HD, ki se je začela izkrcevati pri Podkloštru (Arnoldsteinu) tudi 24. maja, in 17. PD, ki se je začela izkrcevati 27. maja v Kötschachu, nista mogli stopiti takoj v akcijo, ker jih je bilo treba najprej opremiti za planinsko vojskovanje. Ti dve diviziji z moštvom iz Banata nista bili vajeni na planine, a še manj na planinsko vojskovanje, toda njihov prihod v to občutljivo področje je kolikor toliko ublažil obstoječo krizo obrambe v prvih dneh vojne.

V predelu Julijskih Alp je desno krilo karnijske skupine v prvih dneh vojne zasedlo Poldasno špico in Veliki vrh ter začelo obstrlejevati obmejne stalne utrdbe pri Malborghetu, Rablju in Predelu. Medtem pa se je 20. HD 29. maja izkrcala ravno ob pravem času, ker je, kakor bomo videli, napadalec na področju Krna dosegel prve večje uspehe. Dne 26. maja so namreč alpinisti v nenadnem napadu zavzeli Kozjak (1602), a 31. maja tudi greben Vršič (1897) — Vrata (2014), del glavne obrambne črte, kjer je bil angažiran del 20. HD. Uspeh alpinov je direktno ogrožal smer, ki je vodila iz povirja Soče čez preval Vršič (1611) v dolino Save Dolinke. Vsi poskusi obrambe, da se prve dni junija spet zavzamejo izgubljene postojanke, so ostali brez uspeha. Medtem so pa alpinisti 16. junija iznenada osvojili tudi sam vrh Krna in zvezni greben do vrha Vrat. Obramba je bila prisiljena, da je na tem odseku angažirala poleg cele 20. HD tudi še en bataljon 50. PD, ki se je izkrcala pri Tolminu, ter 4. dpp, ki je ravno tiste dni prispel z ruske fronte. Ker navzlic okrepitvam ni uspelo potisniti napadalca iz teh osvojenih visokoplaninskih postojank, je poveljstvo jugozahodne fronte zaukazalo, da se organizira odpor v drugi obrambni črti neposredno vzhodno od vrha Krna in zveznega grebena, ki se je čez Vršič (1897) spuščal v Bovško kotlino. Italijani niso izkoristili tega svojega uspeha.

Operativni cilji 2. armade so bili za 24. maj določeni tako blizu meje, da je s svojim levim krilom (IV. kor z 38 bataljoni in 22 baterijami) zasedla nebrani Kobarid, Ježo, Kolovrat in Korado, a s svojim desnim krilom (II. kor) napredovala samo kakih 10 km

skozi Brda k Soči, oziroma h goriškemu mostišču. Tega dne je 3. armada zasedla s svojim VI. korom Červinjan, Krmin in Medejo, medtem ko je njena 1. konjeniška divizija tako počasi napredovala, da je mogel branilec nemoteno porušiti mostove čez Sočo.

Za 25. maj je Cadorna ukazal, naj 2. armada s svojim levim krilom nadaljuje prodiranje proti grebenu Krn-Mrzli vrh in Tolminu, a z desnim do Soče. To krilo naj bi potem poslalo poizvedovalne oddelke čez Sočo. 3. armada pa je morala uskladiti svoje napredovanje z 2. armado in osvojiti prehode čez Sočo ter potem poslati poizvedovalne oddelke na kraško planoto. V resnici so tega dne italijanski prednji oddelki dosegli Sočo med Pierisom in Gradiščem ter severno od Gorice med Sabotinom in Selom, a na tolminski smeri so se približali branilčevim postojankam na tamkajšnjem mostišču, toda niso izkoristili nadvse ugodne priložnosti, da zasedejo važen greben Krn—Sleme—Mrzli vrh, na katerega do 28. maja še niso prispele branilčeve okrepitve in ki je bil samo slabo zaseden od njegove obmejne zaščite.

Tudi 26. maja so Italijani v Furlanski nizini zelo počasi in nadvse oprezno nastopali, približali so se Sabotinu in poskusili prve napade nanj. Nad Kobaridom ni levo krilo 2. armade niti tega dne zasedlo grebena Krn—Sleme—Mrzli vrh.

Glede na dotedanje gladko prodiranje oziroma zasedanje nebranjenega prostora je Cadorna 27. maja ukazal, naj se v teku nadaljnega napredovanja osvoje vse tiste branilčeve postojanke, ki ne bi bile resno branjene. Kljub temu je desno krilo 2. armade tega dne in 28. maja šestkrat napadlo Sabotin, a je bilo vselej odbito. Zaradi počasnega napredovanja levo krilo te armade ni niti 27. maja zasedlo grebena Krn—Mrzli vrh, a 28. maja je bilo že prepozno, ker ga je tega dne zasedla 3. GB XV. kora in ga solidno organizirala za obrambo.

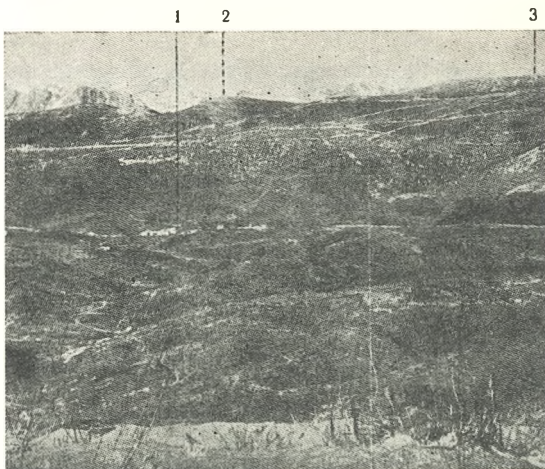
Dne 27. maja je sprispel Borojević v Ljubljano, kjer naj bi bil stacioniran štab 5. armade. Do večera tega dne je bilo na postajah med Podbrdom in Mostom na Soči izkrcanih od XV. kora 18 bataljonov in 3 baterije, a od XVI. kora vzhodno od Gorice 14 bataljonov in 6 baterij, medtem ko je bila 48. PD še vsa na poti. Borojević se je odločil, da do skrajnih možnosti brani postojanke na Soči ter je v svojih prvih navodilih zahteval največjo budnost in aktivnost v obrambi, hitro dopolnjevanje fortifikacijskih del in da se niti ena ped fronte ne sme zapustiti brez njegovega osebnega dovoljenja. Menil je, da bi težišče

Sl. 17. Zaklonišče avstrijske pehote v Julijskih Alpah (Ilustrirani glasnik, 1915, II, št. 6, str. 52)

Sl. 18. Avstrijski prestolonaslednik pregleduje čete pred odhodom v planinske postojanke (Ilustrirani glasnik, 1916, II, št. 43, str. 423)

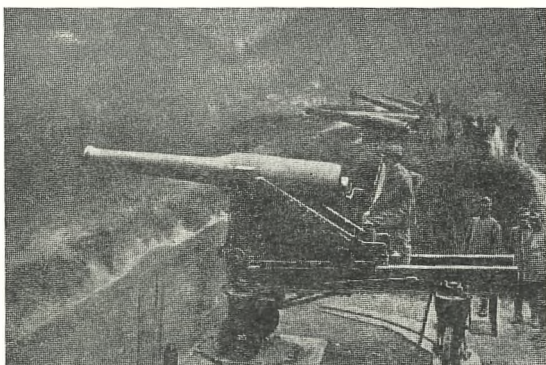

Sl. 19. Pogled s Podgore (kota 240) na srednji odsek goriškega mostišča: 1 — Oslavje s cesto proti Pevmi in Gorici, 2 — Kuk, 3 — Jelenik (OeUIK, III, priloga 26 b)

obrambe moralo biti na kraški planoti, čemur je ostal zvest do konca obrambe leta 1917. Svojo armadno fronto je razdelil na pet odsekov, in sicer: I. odsek (XV. kor s 50. in 1. PD) od črte Krn—Triglav do črte Avča—Tribuša, II. odsek (XVI. kor z 18., 58. in 93. PD) do reke Vipave, III. odsek (57. PD in 60. GB)

Sl. 20. Od granat preorano goriško pokopališče

Sl. 21. Tudi trdnjavski topovi povečujejo strahovito moč italijanskega topništva (Ilustrirani glasnik, 1915, II. št. 18, str. 179)

Sl. 22. Skupina častnikov 17. pešpolka za soško fronto (Ilustrirani glasnik, 1916, II, št. 27, str. 266)

od reke Vipave do Devina, IV. odsek (94. PD in obalska straža) od Devina do Poreča, a V. odsek (obalna straža) od Učke do hrvaško-dalmatinske meje (odsek od Poreča do Učke je pripadal obrambi trdnjave Pulja).

Dne 30. maja je Cadorna usmeril nadaljnje prodiranje desnega krila 2. armade posebno proti Banjški planoti zaradi zavzetja Gorice s te strani, medtem ko je 3. armadi, ki je dosegla z vsemi enotami popolno bojno pripravljenost, ukazal osvojiti zahodni rob kraške planote pri Zagraju.

Prvi dni junija je prišlo med Krnom in Sočo do prvih zelo hudih in krvavih bojov, ker so se došle enote XV. kora vrgle proti prodirajočim enotam levega krila 2. italijanske armade z namenom, da jih potisnejo nazaj k Soči. Posebno srditi so bili boji na jugozahodnem pobočju Krna in pred Mrzlim vrhom. Ta napad XV. kora ni uspel in enote obeh armad so zadržale svoje izhodiščne pozicije. Ti boji so trajali do 4. junija in obe strani sta pretrpeli hude izgube.

Dne 9. in 10. junija so enote italijanskega II. kora poskušale nasilen prehod čez Sočo pri Plavah, a so jih vrgli nazaj čez reko deli 1. GB. Enote VI. italijanskega kora so 8. junija organizirale prvi večji poenoteni napad na goriško mostišče, ki ga je branilec z lahkoto odbil. XI. in VII. italijanski kor 3. armade sta pa te dni zasedla Gradiško in Tržič in se približala zahodnemu robu kraške planote. Napredovanje njihovih poizvedovalnih oddelkov je bilo nad Zagrajem odbito. Poveljstvo te armade je nato na tem odseku zaustavilo nadaljnje prodiranje na kraško planoto.

Medtem je med 4. in 10. junijem končala izkrcanje tudi 48. PD na prostoru Dornberg—Štanjel ter je bilo tako ob Soči zbranih vseh šest divizij, prepeljanih iz Srema. Borojević je tedaj razpolagal s 76 in pol bataljoni, 14 eskadroni in 75 baterijami. 2. in 3. italijanska armada sta ob istem času šteli, ne všteti rezerve vrhovnega poveljstva, 214 bataljonov, 40 eskadronov in 188 baterij, kar je predstavljalo še vedno trikratno premoč.

Ne glede na to premoč je Cadorna 10. junija ukazal, naj se ofenziva 2. in 3. armade nadaljuje šele tedaj, »ko bodo prispele ustrezne okrepitve in tehniška sredstva.« Naslednji dan je pa še odredil, naj se enote teh dveh armad, ki so bile doslej več ali manj enakomerno razporejene na vsej fronti, razporedijo tako, da bi se dosegla predvsem dva cilja: osvojitve zahodnega roba kraške planote med Tržičem in Zagrajem in prehod čez Sočo med med Plavami in ustjem reke Vipave. Zaradi

tega naj bi 2. armada svojo glavno moč zbrala na svojem južnem krilu. Na podlagi te nove usmeritve italijanske ofenzive je njihov II. kor med 12. in 22. junijem obnovil svoje poskuse, da bi pri Plavah osvojil prehod čez Sočo. Šele ko je za dosego tega cilja uporabil tri svoje brigade, se mu je posrečilo, da se je vgnezdil pred položajem 1. GB. Vse nadaljnje poskuse, da bi razširil na tem mestu svoje malo mostišče, je pa ta brigada, okrepljena z dvema bataljonoma 48. PD in 2. bataljonom 22. pp, zavrnila.¹⁴ Obe strani sta v teh krvavih bojih pri Plavah izgubili čez 400 mož.

Pri Tolminu in na goriškem mostišču Italijani niso do 22. junija obnavljali svojih napadov, toda na odseku med Zdravščino in Zagrajem so vztrajno, a brez uspeha poskušali prekoračiti Sočo. Tudi niso imeli takrat uspeha njihovi sunki proti zahodnemu robu kraške planote med Redipuglio in Tržičem.

Ker je Borojević vsak dan pričakoval začetek generalne ofenzive italijanske vojske pred svojo fronto, je 12. GB 48. PD dodelil XVI. koru, a ostanek 93. PD pomaknil na severozahodni del kraške planote. V armadni rezervi mu je ostala samo 11. GB in štab 48. PD na prostoru Ajševica—Vrtojba—Vogersko ter pet bataljonov s šestimi baterijami 44. DD, ki so prišli iz Galicije in bili do 17. junija zbrani na prostoru Šempas—Črniče.

Fortifikacijska ureditev branilčevih postojank še vedno ni bila popolna, posebno na kraški planoti zaradi pomanjkanja tehniških sredstev, a je bila pred glavno obrambno črto že skoraj povsod postavljena ovira iz lbočede žice.

Kot se iz prednjega vidi, so v teh začetnih bojih, ki so trajali ravno mesec dni, Italijani načeli avstrijsko glavno obrambno črto samo na področju Krna in pri Plavah. V teku prvih dni vojne niso izkoristili svoje ogromne premoči, da še pred prihodom branilčevih okrepitev osvojijo ustrezne izhodiščne položaje, a posebno greben Krn—Sleme—Mrzli vrh. Tudi je nerazumljiva zamuda, da niso takoj prve dni zasedli prehodov čez dolnjo Sočo in že v tem času organizirali na tem delu solidna mostišča na levi obali Soče.

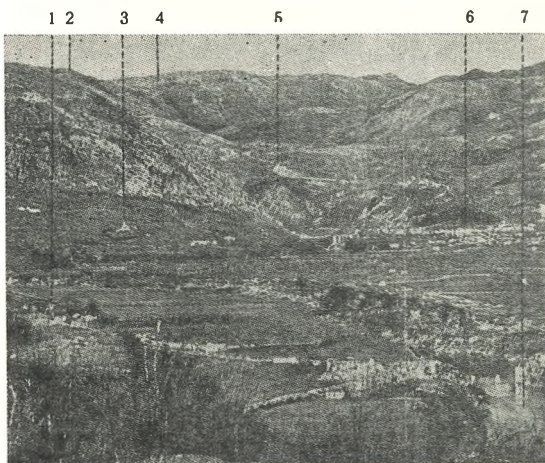
Borojević navaja naslednje: »Namesto da bi odločno napadel, je pomikal Cadorna počasi in oprezno svoje čete proti našim skromnim obmejnim postojankam.« In dalje: »Samo zavoljo tega metodičnega postopka nam je bilo mogoče s pospešeno pritegnitvijo šestih pehotnih divizij organizirati tisti železni odpor, ki je pozneje v 12 težkih bitkah zadivil svet.« In dalje: »Prešla je neverjetno dolga

doba, da se je Cadorna odločil za bolj energično dejavnost.«¹⁵

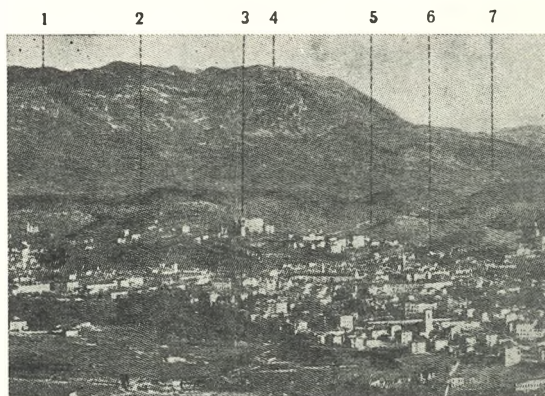
Italijanski viri cenijo izgube v teh začetnih bojih na vsaki strani na čez 11.000 mož.

PRVA SOŠKA BITKA¹⁶ (23. VI. do 7. VII. 1915)

Ker so vse enote 2. in 3. italijanske armade dosegle popolno bojno pripravljenost, se je Cadorna lotil svoje prve ofenzive. 2. armada naj bi s IV. korom osvojila tolminsko in z okrepljenim VI. korom goriško mostišče, medtem ko naj bi njen II. kor razširil mostišče pri Plavah in osvojil Kuk (611) na planoti Banjščice in potem s sunkom čez Sv. Goro pomagal VI. koru pri osvojitvi goriškega mostišča in Gorice. 3. armada naj bi s VII. in X. korom osvojila jugozahodni rob kraške pla-

Sl. 23. Del bojišča ob Soči: 1 — Pevma, 2 — vzhodno pobočje Sv. Gore, 3 — Šmaver, 4 — Banjška planota, 5 — Dol (sedlo), 6 — Solkan, 7 — Soča (OeUIK, III, priloga 26 b)

Sl. 24. Drugi položaj na gričevju neposredno vzhodno od Gorice, na katerem so po padcu mesta avstrijske čete zadržale italijansko prodiranje v Vipavsko dolino: 1 — Trnovski gozd, 2 — Panovec, 3 — Goriški grad, 4 — V. Rob, 5 — Rožna dolina, 6 — Gorica, 7 — Osek (OeUIK, III, priloga 26 b)

note, a z XI. korom vrh Sv. Mihaela. XIV. kor iz rezerve vrhovnega poveljstva je bil primaknjen bliže fronti, na prostor Krmin—Medeja, medtem ko je bila 29. divizija VIII. kora stavljena na razpolago 2. armadi kot njena rezerva. Vsega skupaj so Italijani angažirali za to ofenzivo med Tolminom in morjem 17 divizij.

Dne 23. junija zgodaj zjutraj je začelo italijansko topništvo s 700 topovi obdelovati branilčeve postojanke na robu kraške planote, a od popoldne dalje tudi postojanke na goriškem mostišču in pri Plavah. Ta topniška priprava je trajala do 30. junija in v tem obdobju je italijanska pehota dajala le delne

sunke, ki so bili vsi odbiti. Takrat je njihovo topništvo porušilo tudi samostan na Sv. Gori.

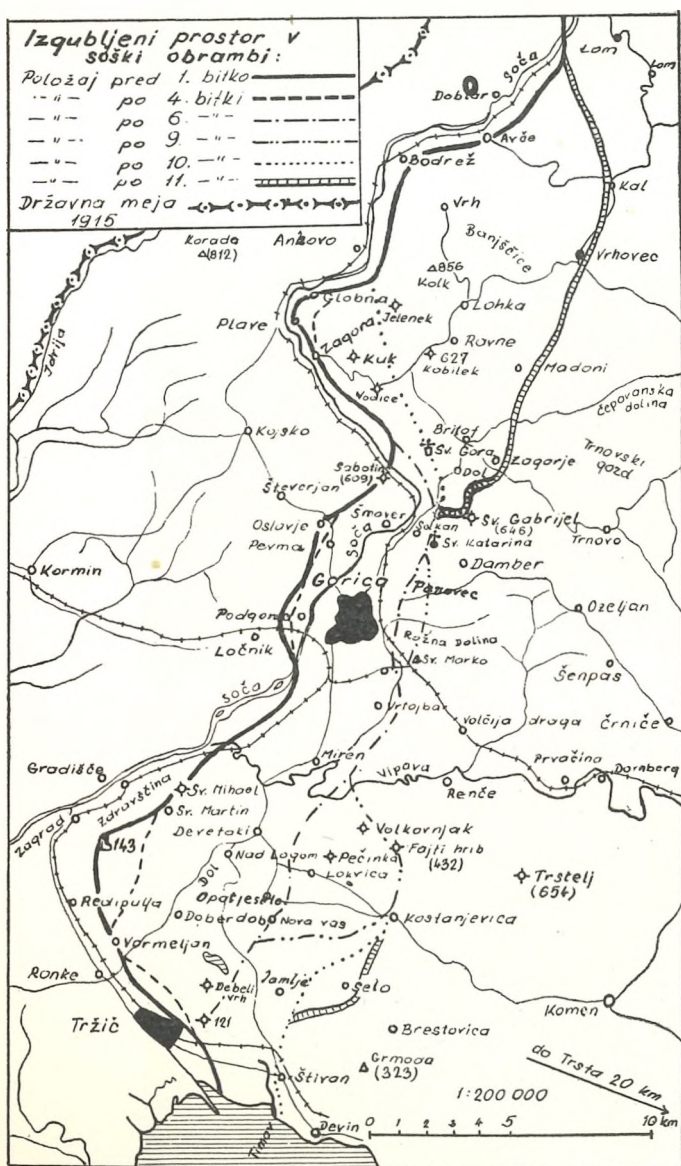
Borojević je sodil, da bo težišče italijanske ofenzive na kraški planoti, pa je že 23. junija okrepil njeno obrambo s 185. PB in tremi polki 16. MB, sestavljene od maršbataljonov XVI. kora. V armadni rezervi je ostala samo 11. GB in polovica 44. DD vzhodno od Gorice.

Dne 30. junija so se začeli ogorčeni množični napadi italijanske pehote. Najhuje je besnela bitka med 3. in 5. julijem. Vsi napadi 10 divizij 2. italijanske armade proti branilčevim postojankam na Mrzlem vrhu, koti 383 pri Plavah in goriškem mostišču so bili odbiti z velikimi izgubami. Dne 5. julija so proti 8 in pol branilčevim bataljonom na tem mostišču napadale okoli 4 divizije VI. kora; branilec je vse napade z lahkoto odbil. Proti obrambi na robu kraške planote je italijanska 3. armada uporabila 7 divizij na odseku samo 15 km. Po ogorčenih bojih, ki so trajali na tem odseku skoraj neprekinjeno do 7. julija, so Italijani osvojili samo zahodni rob kraške planote med Zagrajem in razvalino na koti 143, ter podnožje planote pri Redipugliji, Vermeljenu in Selcu.

Dne 5. julija je Borojević okrepil obrambo na kraški planoti še z 11. GB in 2 bataljonom VII. kora, ki je začel pri koncu ofenzive prihajati na Kras iz rajona Krna in Karnijskih Alp. Poveljstvo jugozahodne fronte je namreč odločilo, da se zamenja VII. kor z 48. PD in 44. DD, ki sta bili bolj prikladni za planinsko vojno, in do te zamene je prišlo zadnje dni ofenzive. Razen tega je AOK odredila, naj se iz Slavonije pripelje na Sočo tudi še 61. PD. Prvi transporti te divizije so se začeli izkrcevati 6. julija za južnim krilom 5. armade.

V tej bitki so Italijani izgubili 15.000 mož od 17 angažiranih divizij, medtem ko je branilec izgubil 10.000 mož od svojih 10 divizij. Ta prva italijanska ofenziva je doživela popoln neuspeh in njen malenkostni taktični uspeh na zahodnem robu kraške planote ni bil v skladu s pretrpljenimi izgubami. Oesterreich-Ungarns letzter Krieg omenja, da je obrambni uspeh v tej bitki močno povzdignil samozavest in duha avstrijskih čet in da je imel za posledico prekinitev utrjevanja rezervnih postojank v zaledju fronte. Tehniške čete, ki so opravljale to delo, so bile poslone na Sočo in kraško planoto.

Borojević navaja, da so to bitko predstavljali pravzaprav samo zakasneli poskusi, da se v naglici polastijo Doberdobske planote in goriškega mostišča.¹⁷

Skica II. Izgubljeni prostor v soški obrambi med Tolminom in morjem

DRUGA SOŠKA BITKA¹⁸
(18. VII. do 10. VIII. 1915)

Po komaj dveh tednih so začeli Italijani svojo drugo ofenzivo. Njen cilj je bil najprej osvojiti vrh Sv. Mihaela in koto 118 na zahodnem robu kraške planote, a potem tudi goriško mostišče.

Dne 18. julija zgodaj zjutraj je začelo njihovo topništvo obdelovati branilčeve postojanke na kraški planoti in goriškem mostišču, a popoldne je pehota njihove 3. armade prešla v napad (7 divizij). Bitka je divje besnela na zahodnem robu kraške planote skoraj neprestano do 26. julija in nato po kratkem odidhu še 2. in 3. avgusta. Desno krilo 3. armade (VII. kor) je napredovalo samo neznatno v smeri kote 118. Njen center (X. kor) se je povzpел na rob planote pod koto 143, medtem ko je levo krilo armade (okrepljeni XI. kor skupaj z X. korom) 20. julija zavzelo vrh Sv. Mihaela; napadalčeva pehota je bila že naslednji dan z njega potisnjena s protinapadom 15 bataljonov VII. avstrijskega kora. Dne 26. julija so Italijani ta vrh vnovič zavzeli, toda so ga še isti dan zopet izgubili. Tudi kota 118 je v teh dneh nekajkrat menjala gospodarja, a nazadnje je ostala vendarle v rokah branilca. Cadorna je že 20. julija okrepil 3. armado s XIV. korom, a 25. julija še s XIII. korom iz rezerve vrhovnega poveljstva, tako da je bila 3. armada na ta način okrepljena na 11 divizij. Ker se je bal avstrijskega protinapada večjih razmer, je potem do kraja bitke svojo 3. armado še okrepil tako, da je štela 14 in pol divizije. Branilčev VII. kor, ki je ob začetku bitke imel 4 divizije, je bil med bojem tudi okrepljen, tako da je na koncu narastel od 32 na 74 bataljonov, tj. na okoli 7 divizij. Izgube so bile na obeh straneh strahovite. Tako je samo VII. avstrijski kor v prvih šestih dneh bitke izgubil 25.000 mož, a 20. HD je v prvih treh dneh bitke skopnela od 15.000 na 1200 mož. Neprestani italijanski napadi so onemogočili redno oskrbo, posebno z vodo. Huda vročina je spremenila te dni kraško planoto v pravi pekel.

VI. italijanski kor je s 4 divizijami napel vse sile, da bi osvojil goriško mostišče, ki ga je branila z 10. GB okrepljena 58. PD. Njegovi napadi so bili takrat osredotočeni na Podgoro in Sabotin ter so trajali neprestano od 19.—21. julija. Posebno hudi boji so besneli za Podgoro, kjer so Dalmatinci 5. GB na koncu obdržali vse postojanke v svoji posesti. Na zahodnih pobočjih in v razritih postojankah na njenem grebenu so ležali kupi italijanskih mrličev.

Sl. 25. Italijanska pehota se zbira za napad (La nostra guerra 1915—1918)

Sl. 26. Napad italijanske pehote na kraški planoti (La nostra guerra 1915—1918)

Sl. 27. Italijanski okopi po avstrijskem napadu (La nostra guerra 1915—1918)

Pri Plavah so bili italijanski napadi z lahko odbiti. Do hudih bojov pa je prišlo na Krnu, kjer se je Italijanom 19. julija posrečilo potisniti branilce s kote 2163 na 600 m oddaljeno koto 2077.

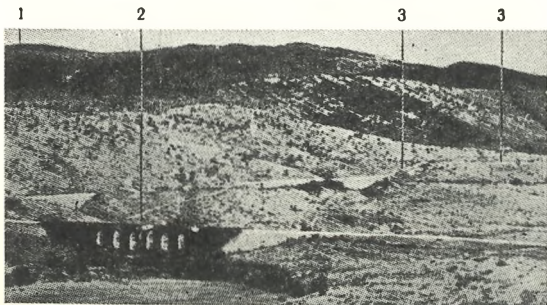
V tej bitki so Italijani izgubili čez 41.000 mož, a prav toliko tudi Avstrijci. Če pa se vzame, da se je v tej bitki borilo 129 avstrijskih proti 260 italijanskim bataljonom, potem so bile avstrijske izgube v resnici še enkrat večje. In rezultat na koncu bitke je bilo le zavzetje pasu, širokega 200 do 600 korakov

Sl. 28. Postojanke 2. gorskega strelskega polka na kraški planoti (Ilustrirani glasnik, 1915, II, št. 3, str. 26)

Sl. 29. Postojanke 2. gorskega strelskega polka na Fajtem hribu (Ilustrirani glasnik, 1916, II, št. 29, str. 285)

Sl. 30. Pogled s kote 113 (severovzhodno od Tržiča—Monfalcone) na jugozahodna pobočja Grmade: 1 — Grmada, 2 — železniški most južno od Sabličev, 3 — severna predora (OeUlk, VI, priloga 25)

med koto 197 in koto 118 na zahodnem robu kraške planote, na Krnu pa osvojitve kote 2163!

Dne 29. julija je poveljnik jugozahodne fronte s svojim načelnikom štaba prišel v Ljubljano, od koder sta s poveljnikom 5. armade šla v Kostanjevico, v štab VII. kora. Tu so, zaskrbljeni zaradi strašnih izgub, prišli do zaključka, da so bila dotlej fortifikacijska dela nezadostna in obrambno topništvo pre-slabo. General Krauss je za to zamudo dolžil Borojeviča.¹⁹ Tudi Oesterreich-Ungarns letzter Krieg omenja, da je med poveljstvom jugozahodne fronte in 5. armade prišlo zaradi tega do nesporazuma. Sodimo, da je do te zamude prišlo predvsem zaradi pomanjkanja tehničnih čet in sredstev, a posebno zaradi tega, ker se je s fortifikacijskimi deli prepozno pričelo.

V prvih dveh soških bitkah so sodelovali tudi IX. maršbataljoni 87. in 97. pp ter 27. dpp, a v drugi soški bitki tudi X. maršbataljon 17. pp, pri obrambi zahodnega roba kraške planote pred Sv. Martinom in Doberdobom, kjer so v srditih bojih proti ogromni napadalčevi premoči pretrpeli velike izgube.²⁰

BOJI V JULIJSKIH ALPAH²¹

(17. VIII. do 1. XII. 1915)

Po neuspeli drugi soški bitki so Italijani prenesli težišče svojih ofenzivnih operacij v odsek Tolmin—Bovec—Rombon. Kot že omenjeno, so v začetnih bojih in v prvih dveh soških bitkah zavzeli vrh Krna in greben, ki se spušča čez Vrata in Vršič v Bovško kotlino. Tu so se zaustavili v njenem jugozahodnem delu pred Žago in na grebenu severozahodno od Bovške kotline na črti Kanin (2592)—Preval (2063)—Konfin (2328). Branilec je imel svoje prednje postojanke na desni obali potoka Slatenika pred Bovcem in na jugozahodnih pobočjih Rombona. Tolminsko mostišče je branila 8. GB, odsek od Tolmina do Krna 3. in 15. GB 50. PD, a odsek od Krna do Rombona 44. DD.²²

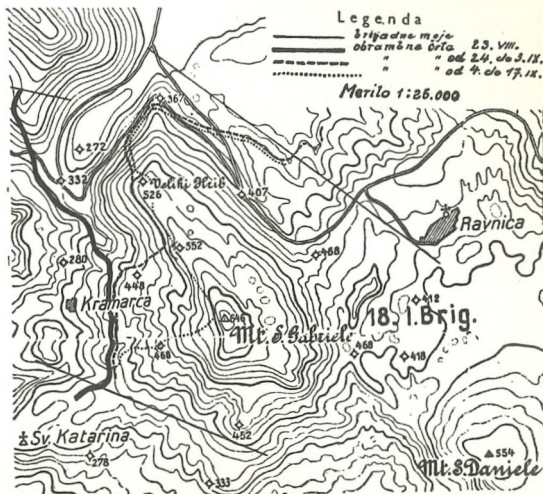
Italijanski cilj je bil, da se najprej osvoji ves masiv Krna, a potem tolminsko mostišče in Bovška kotlina. Zavzetje le-te naj bi bilo izhodišče za napad na stalne utrdbe pri Bovcu in na Predelu, a po zavzetju tolminskega mostišča naj bi se od te strani pospešilo zavzetje Gorice. Ta naloga je bila zaupana levemu krilu 2. armade in desnemu krilu karnijske skupine, ki sta razpolagali za to z okoli 5 divizijami, v katerih sestavu so bile izbrane čete, posebej izurjene za planinsko vojskovanje.

Dne 12. in 13. avgusta je italijansko topništvo obstreljevalo avstrijske postojanke od Sela do Bovca ter rušilo tudi naselbine na tem prostoru. Dne 14. avgusta se je začel napad italijanske pehote najprej proti branilčevim postojankam na Krnu in njegovemu južnemu pobočju (Maznik—Sleme—Mrzli vrh—Vodil vrh), ki je bil odbit. Dne 16. avgusta in naslednje dni so se italijanski napadi osredotočili na tolminsko mostišče, posebno na koto 588, Sv. Marijo in Selo, ob istočasnem nadaljevanju napadov na Krn in njegovo južno pobočje.

Po hudih bojih se jim je posrečilo osvojiti del branilčeve postojanke na zahodnem pobočju kote 588. Borojevič je zahteval obrambo tolminskega mostišča za vsako ceno in je okrepil tamkajšnje enote z eno brigado 8. PD, ki je bila v Dornbergu. Po kratkem oddihu so Italijani obnovili svoje napade na te postojanke, a 28. avgusta tudi nove hude napade na odsek Dolje—Mrzli vrh—Sleme. Vsi ti napadi so bili odbiti v ogorčenih bojih, ki sta jih obe strani vodili z največjo žilavostjo in hrabrostjo. Ob istem času je levo krilo italijanskega IV. kora vnovič poskušalo zavzeti avstrijske postojanke na Vršiču, Lipniku in Javorščku, posebno pa sam vrh Vršiča, za katerega so divjali nadvse krvavi boji 19. avgusta. Napadalec kljub veliki požrtvovalnosti in vztrajnosti ni dosegel nobenega uspeha.

Medtem so pa Italijani tudi v Bovški kotlini in od obmejnega grebena v kaninskem masivu začeli prodirati s ciljem, da bi osvojili celo Bovško kotlino in Rombon. Branilec je izpraznil svoje prednje postojanke v Bovški kotlini in 22. avgusta so Italijani zasedli nebranjene Bovec ter se v teh dneh približali tudi branilčevim glavnim postojankam na odseku Rombon—Viš. Dne 24. avgusta so poskušali napad na branilčeve postojanke na severovzhodnem robu Bovške kotline, a so bili odbiti. Zadnje dni avgusta so se vneli srditi boji za sam Rombon. Zavzeli so njegov vrh, a so ga takoj zopet izgubili. Na njegovem pobočju med vrhom in odcepom ceste v dolino Koritnice se jim je posrečilo potisniti branilca, ki pa je uspel zadržati njihovo nadaljnje prodiranje v rezervnih postojankah. Obrambo Rombona je 27. avgusta okrepil ljubljanski 27. dpp, ki je bil takrat prepeljan iz Galicije.²³ Dne 29. avgusta so Italijani obnovili svoje napade na Rombon, a 30. avgusta znova na postojanke v Bovški kotlini, vendar brez uspeha.

Svoje napadalne akcije proti avstrijskim postojankam med Rombonom in tolminskim mostiščem so Italijani nadaljevali tudi v sep-

Sl. 31. Izgubljeni prostor na hribu Sv. Gabrijele med 24. avgustom in 17. septembrom 1917 (OeUfK, VI, priloga 20)

Sl. 32. Spomenik padlim branilcem Rombona pri Bovcu

tembru in začetku oktobra. Posebno so zopet trdovratno napadali že omenjene nevalgične točke na odseku Rombon—Ravelnik—Javoršček—Vršič—Mrzli vrh ter položaje na tolminskem mostišču. Tudi ti napadi so bili odbiti z velikimi izgubami na obeh straneh.

(Se nadaljuje)

OPOMBE

1. Oesterreich-Ungarns letzter Krieg 1914 do 1918, Verlag der Militärwissenschaftlichen Mitteilungen, Wien, 1931—1938, tom II, stran 7, 281 do 288 in 414—416. — To delo sta izdala 13 let

po razpadu monarhije zvezno avstrijsko ministrstvo za narodno obrambo in dunajski vojni arhiv s sodelovanjem višjih častnikov bivše avstro-ogrske armade, ki so v prvi svetovni vojni v njej sodelovali na visokih in odgovornih mestih. Pisci so pri tem izkoristili vso vojno literaturo, uradno in memoarno, avstrijsko, zavezniško in sovražno, ker je bila le-ta že objavljena, preden so začeli pisati to delo. Poleg avstrijskih in nemških virov so pisci črpali pri obravnavanju vojne proti Italiji vse do takrat obstoječe italijanske vire. Oslanjajoč se tako na številne vire obeh taborov je delo napisano objektivno, posebno kjer se dotika dogodkov na italijanski strani. Nekateri avstrijski vojaški pisci, kot npr. general Alfred Krauss, očitajo avtorjem dela, da niso bili dovolj strogi in kritični v oceni napak avstrijskega višjega vojnega vodstva. To je točno, toda v okviru mojega članka to ne pride v poštev. To delo je v Italiji izšlo na italijanskem jeziku, kar najbolje dokazuje njegovo objektivnost (citiram: OeUIK). — 2. Conrad von Hötzendorf, *Aus meiner Dienstzeit*, 1925, I-III. — 3. *Storia illustrata*, 1965, stran 628—637. — 4. V zahodni polovici monarhije, ki je štela po ljudskem štetju od 1910. leta 27.961.469 prebivalcev, je priznalo italijanski kot občevelni jezik 768.592 prebivalcev, a od tega 504.656 na južnem Tirolskem in v Trstu. Ostanek te manjšine je živel na Goriškem, v Istri in Dalmaciji, kjer je bil od avstrijskih oblasti favoriziran v kulturnem, gospodarskem in političnem pogledu, čeprav je bila v teh pokrajinah, posebno v Dalmaciji, večina prebivalstva jugoslovanskih narodnosti. Ljudsko štetje po kriteriju »občevalnega jezika« je šlo namreč v prilog močnejših narodov (Nemcev, Italijanov in Poljakov) v zahodni polovici monarhije (prim. Fran Zwitter, *Nacionalni problemi v habsburški monarhiji*, Ljubljana 1962). — 5. OeUIK, stran 288—296 in 307—309. — 6. Zastarele dvonadstropne kazematne utrdbe, zgrajene v prejšnjem stoletju, razen utrdbe pri Malborghetu (for Hensel), ki je bi'a najmočnejša, ker je imela zabetonirane oklopne kupole. Predlog generala Conrada von Hötzendorfa, da se le-te modernizirajo in da se udrži tudi Svinjak pri Bovcu, ni bilo moč realizirati zaradi pomanjkanja finančnih sredstev. Sicer pa niso bile v tej vojni nikdar resno ogrožene in Italijani so jih zasedli šele po razpadu monarhije. — 7. Avstrijsko vrhovno poveljstvo, ki je bilo v Tešinu (Teschen) v Šleziji. — 8. Za označitev avstro-ogrskih vojnih enot bom v članku uporabljal sledeče kratice: PD je pehotna divizija, HD je honvedska divizija, DD je domobranska divizija, SD je strelska divizija, PB je pehotna brigada, SB je strelska brigada, GB je gorska brigada, MB je maršbrigada, pp je pešpolk skupne vojske, dpp je domobranski pešpolk, spp je strelski pešpolk, gspp je gorski strelski pešpolk, bhpp je bosensko-hercegovski pešpolk. — 9. Vse te divizije, kakor tudi že prepeljana 57. PD, so bile sestavljene iz dveh GB s po 5 bataljoni, detaširanih iz raznih polkov

skupne vojske. Vsaka GB je imela v svojem sestavu 2 do 3 gorske baterije, a vsaka divizija je imela razen tega kot divizijsko topništvo eno topniško brigado s 4 do 5 baterij gorskih ali poljskih topov oziroma havbic. Čeprav so te divizije pretrpele poraz jeseni 1914 v Srbiji in imele tam velike izgube, so se 5 mesecev pozneje retablirale v ozadju, kjer so nadomestile izgube in opremo in bile zopet popolnoma osposobljene za bojne akcije. Glede na izneseno formacijo so bile v teh divizijah zastopane vse narodnosti monarhije razen 18. in 58. PD, ki so imele v svojem sestavu celotne dalmatinske polke. — 10. Rojen 13. decembra 1856 v Umetiču pri Kostajnici, umrl v Celovcu 23. maja 1920. V avgustu 1914 kot poveljnik V. kora največ prispeval k zmagi pri Tomaševu. Prve dni septembra istega leta je prevzel v najtežji situaciji poveljstvo 3. armade v Galiciji, s katero je pozimi 1914/1915 v Karpatih zaustavil ruski vdor na Ogrsko. Leta 1918 povišan za feldmaršala je bil edini Jugoslovčan, ki je v avstrijski vojski zavzemal ta čin. Za uspešno obrambo na Soči je bil odlikovan z redom Marije Terezije II. stopnje. Bil je eden izmed najuspešnejših avstrijskih vojskovodij v I. svetovni vojni (VE, II tom). Kolikor mi je znano, njegova osebna usmeritev in vloga ob razpadu monarhije in odnos do nove države SHS, posebno pa do Narodnega sveta v Zagrebu in vlade v Ljubljani, ni še v celoti zgodovinsko osvetljena. Točno pa je, da ni tajil svoje narodne pripadnosti, kar je najbolje dokazal s tem, da ni hotel prevzeti poveljstva na srbski fronti. — 11. Borojević, O vojni proti Italiji, priloga 3. To je kratek spis, ki ga je sestavil 1919. leta na prošnjo naše delegacije na mirovni konferenci v Parizu. Ta spis je objavil *Adriaticus* v Ljubljani šele leta 1923 »iz razlogov, ki jih ne kaže tu razlagati«, kakor to omenja v svojem predgovoru. — 12. OeUIK, stran 507—512. — 13. Ibidem, stran 523—546. — 14. Poveljnik tega bataljona je bil major Stanko Turudija, ki se je v obrambnih bojih na tem odseku in goriškem mostišču posebno odlikoval s svojimi Dalmatinci. Zato je bil povišan izredno v čin podpolkovnika. Pri padcu goriškega mostiča avgusta 1916 je bil ujet in se je leta 1918 pridružil dobrovoljcem. — 15. Prim. op. 11. — 16. OeUIK, stran 733—745. — 17. Prim. op. 11. — 18. OeUIK, stran 745—763. 19. General Kraus, *Theorie und Praxis in der Kriegskunst*, 1936, str. 210—212. — 20. Ivan Matičič, Na krvavih poljanah, Ljubljana 1922. — 21. OeUIK, str. 769—778, in tom III, str. 368—374. — 22. *Promet po cesti v dolini Koritnice* je mogel potekati do julija neovirano. Z graditvijo važne ceste čez prelaz Vršič v Kranjsko goro se je šele začelo. Tudi se je jel usposabljaati za zaščiten dovoz materiala in odvoz ranjencev rudarski rov, ki je vodil od Loga pod Mangrtom v dolino Jezernice pri Rablju. Na ta način sta potekala dovoz in odvoz nemoteno od italijanskega topništva, ki je od julija začelo močno obstreľjevati cesto čez Predel. — 23. Prim. op. 20.

PREGLED ZGODOVINE RDEČEGA KRIŽA NA KRANJSKEM

KATARINA KOBĚ-ARZENSEK

UVOD

Ustanovitelj mednarodne organizacije Rdečega križa je bil Henri Dunant (1828—1910), švicarski trgovec in pisatelj. Za svojo humano prizadevanje je prejel leta 1901 Nobelovo nagrado za mir.

Kot udeleženec solferinske bitke 1859 je Dunant spoznal vse pomanjkljivosti vojne sanitetne službe. Težave, ki jih je videl tu, in želja, da bi zmanjšal gorje izčrpanim, bolnim in ranjenim vojakom, so ga napeljale na to, da je organiziral prostovoljne civilne prebivalce za pomoč takim vojakom. Ob tem se mu je rodila misel, naj bi utemeljile vse države humana društva, ki bi v vojni pomagala na bojišču. Tako se je na njegovo pobudo ustanovil odbor petih mož iz Ženeve, ki je tam sklical 1863 mednarodno konferenco. Že naslednjega leta je bila prav tako v Ženevi diplomatska konferenca, ki je 22. avgusta sprejela prve konvencije. Odslej so v vseh deželah ustanavljali taka društva; njih delo je koordiniral mednarodni komite.

V bivši habsburški monarhiji pripada častno mesto v zgodovini Rdečega križa prav Patriotičnemu pomočnemu društvu, ki se je ustanovilo med italijansko-avstrijsko vojno 1859 na Dunaju. Društvo je po vojni zamrlo. V duhu sklepov ženevske konvencije je leta 1864 spet oživel, vendar se je pomembneje razmahnilo v času avstrijsko-pruske vojne 1866. leta. Njegova glavna naloga je bila oskrba ranjencev in bolnikov avstrijske in zavezniške saskе armade. Delovanje društva je segalo še v leto 1867.

Spoznanje, da je treba misliti na neprekinjeno delo, je narekovalo potrebo, da se društvo spremeni v trajno institucijo; le-ta je dobila ime Avstrijsko patriotično pomočno društvo za ranjence, vojaške vdove in sirote. Tej humani instituciji so dali v upravo kapital v znesku 216.673 gld; njeni glavni nalogi sta bili: 1. pripraviti izdatno pomoč za primer vojne in izboljšati sanitetne naprave v armadi, 2. gmotno podpreti tiste vojake, ki so v službi domovine postali za delo nesposobni, in svoje padlih.

Takoj zatem so začeli po kronovinah avstrijskega cesarstva ustanavljati deželna in ženska pomočna društva Rdečega križa. Ves ta razvoj je narekoval potrebo po enotni organizaciji in tako se je leta 1879 na Dunaju ustanovila zveza vseh avstrijskih deželnih in ženskih pomočnih društev pod naslovom Avstrijsko društvo Rdečega križa.

ZENSKO POMOČNO DRUŠTVO RDEČEGA KRIŽA ZA KRANJSKO (1866—1902)

Začetki delovanja Rdečega križa na Kranjskem segajo v leti 1864 in 1866, ko se je ustanovilo »Gospejno društvo v pomoč ranjenim in bolnim vojakom in v podporo vojaškim bolnišnicam«. V letu 1879 je to žensko društvo dobilo natančnejši statut in z njim naslov »Žensko pomočno društvo za Kranjsko« (Frauen Hilfsverein für Krain). Svojo človekoljubno funkcijo je opravljalo samostojno do leta 1902, ko se je združilo z Deželnim pomočnim društvom za Kranjsko (njegovi člani so bili samo moški) v eno samo »Deželno in žensko pomočno društvo Rdečega križa za Kranjsko«.

Ves čas delovanja je imelo Žensko pomočno društvo, ki je izdajalo svoja letna poročila, sedež v Ljubljani. Temeljne naloge tega društva so bile: zbiranje, izdelovanje in razdeljevanje perila, posteljnine, obvez vseh vrst in okrepčil ter pridobivanje in vzgajanje ljudi za prostovoljno bolniško skrbstvo. Člani so bili redni, podporni in častni. V letu 1882 je redno članstvo štelo 190, leta 1901 pa 142 ljudi. Častni člani so bili: Ana pl. Kalina-Urbanow (imenovana 18. maja 1880), Viljemina baronica Conrad-Eybesfeld (imenovana 30. decembra 1880) in Društvo Kranjske hranilnice v Ljubljani (imenovano 13. marca 1883). Ob tej priložnosti naj omenimo še dve pomembni voditeljici: Celestina Schiffer je bila društvena predsednica od začetka do svoje smrti. Za velike zasluge, požrtvovalnost in neutrudno delo pri organizaciji Rdečega križa ji je cesar 1883 podelil zlat križec za zasluge. Prav tako pomembna je bila Flora Rudesch. Že leta 1864 se je pridružila patriotični družbi plemenitih ljubljanskih žena, ki so si zadale nalogo pomagati ranjenim in bolnim vojakom ter podpirati onemogle vojake, njihove vdove in sirote. Ko je »Gospejno pomočno društvo« v letih 1866 in 1878 prešlo na boljše organizirano patriotično in človekoljubno delovanje, je Flora Rudesch pri tem zvesto sodelovala. Leta 1881 so jo izvolili za društveno podpredsednico, a po smrti C. Schifferjeve leta 1902 za predsednico, kar je ostala tudi po združitvi z Deželnim pomočnim društvom. Njena zasluga je tudi, da je društveni odbor Deželnega in ženskega pomočnega društva za Kranjsko namenil vsoto 12.000 kron iz premoženja Ženskega pomočnega društva za vsakoletno obdaritev 12 najrevnejših vdov in sirot v znesku

po 40 kron. Flora Rudesch je delovala v društvu celih 40 let; leta 1904 ji je društvo zato podelilo zlat križec za zasluge. Omenimo še, da so se v vodstvo Ženskega pomočnega društva Rdečega križa za Kranjsko volili tudi vojaški svetovalci, zastopniki Deželnega pomočnega društva Rdečega križa za Kranjsko in predstavniki centralne skupščine na Dunaju.

Premoženje društva je predstavljal sklad, v katerega so se stekali dohodki iz članarin rednih članov (letno po 2 gld na člana) po odbitku 30 % za centralni fond. Sem sodijo tudi darovi legatov, ustanov in podpornih članov ter na poseben oklic zbrani dohodki in prispevki podružnic. Društveno premoženje je v letu 1883 znašalo 4708 gld v gotovini in 11.720 gld v obveznicah, do združitve v letu 1902 pa je naraslo na 35.490 kron v gotovini in 24.200 kron v vrednostnih papirjih. Podružnice so odvedle matičnemu skladu le skromne vsote, na primer leta 1883 še 253 gld, potem pa čimdalje manj.

Med redne dobrotnike Ženskega pomočnega društva RK za Kranjsko prištevamo društvo Kranjske hranilnice, ki je vsako leto daro-

valo po 300 gld, po letu 1900 pa 600 K. Tudi kranjski deželni odbor je redno prispeval 50 gld, po letu 1900 seveda 100 K. Med mnogimi darovalci naj se omenijo še Požarno-zavarovalna vzajemnica v Gradcu, ki je s posvetilom, da se ustanovi v Ljubljani društvena bolnišnica, darovala 500 gld, dalje Marija Kosler roj. Sorman, ki je prispevala 100 gld, deželni predsednik Andrej baron Winkler, ki je daroval 25 gld, vdova Marija pl. Sternfeld iz Gradca, ki je v testamentu zapustila društvu obveznic v vrednosti 400 gld, ter nadvojvodinja Marija Imakulata, ki je poklonila 100 gld. Poseben vir dohodkov so bile razne prireditve: Društvo je pripravilo ob svoji 25-letnici skupaj s podružnico Belega križa v Ljubljani tombolo, ki mu je prinesla 200 gld dobička.

Vsakoletni izdatki društva so bili: 1. upravninski stroški, 2. odvod 30 % od članarine centralnemu fondu, 3. podpore invalidom, vojnim vdovam in sirotam. Društvo je vsako leto le-te obdarovalo prav na cesarjev rojstni dan (18. avgusta). Leta 1883 je društvo ob šestoletnici pripadnosti Kranjske k habsburški hiši izdalo 400 gld za podporo 36 invalidom in 4 vojnim vdovam, ob 25-letnici svoje ustanovitve pa 335 gld za podporo 51 vojnim invalidom, vdovam in sirotam. Leta 1901 je društvo dalo v ta namen 2173 K. K tem rednim izdatkom je treba prišteti še različne nepredvidene izdatke ob elementarnih nesrečah, na primer 100 gld podpore prebivalcem črnomalskega, krškega in kočevskega okraja, ki jih je leta 1897 prizadela toča; poplavljenecem v Salzburgu kot pomoč 50 gld; ko je domove Kroparjev upepelil požar, jim je društvo pomagalo s 100 kronami. Prav tako je Žensko pomočno društvo RK za Kranjsko prek centralnega vodstva sodelovalo pri internacionalni pomoči med turško-grško vojno, ob velikih vodnih katastrofah in podobno.

Drugi del društvenega premoženja je bil materialni depo. Tega je sestavljal material vseh vrst, ki je bil društvu poklonjen ali pa si ga je samo nabavilo. Leta 1883 je njegova vrednost znašala 1126 gld, pozneje seveda več. Ves material se je hranil v lokalu v lontovžu in v dveh prostorih vladne palače. Ta dva mu je brezplačno odstopil deželni predsednik baron Winkler.

Žensko pomočno društvo si je ves čas svojega delovanja prizadevalo ustanavljati tudi v manjših krajih svoje podružnice. Že zelo zgodaj je imelo štiri podružnice: Krško, Novo mesto, Kamnik in Bled. Vse skupaj so imele 207 rednih članov. Najmočnejša je bila novo-meška podružnica pod predsedstvom Celestine

Rechenschafts-Bericht

der

Vereinsleitung

des

patriotischen Frauen-Hilfsvereines

für Krain

für das 22. Vereinsjahr 1888

erstattet und genehmigt

in der ordentlichen Generalversammlung
am 12. März 1889.

Laibach.

Verlag des patriotischen Frauen-Hilfsvereines für Krain.

Druck von Klein & Kovai.
1889.

Računsko poročilo patriotičnega ženskega pomočnega društva za leto 1888 (za 22. poslovno leto)

Ekel, ki je štela 97 članov; sledil je Kamnik z 58 člani, Bled z 42 in Krško z 10 rednimi ter 20 podpornimi člani. Po desetih letih sta se ustanovili še dve podružnici: Kočevje in Logatec. Premoženje vseh 6 podružnic se je dvignilo na 1244 gld, število članov pa na 180. Podružnica Bled ni imela kaj prida življenja. Zamrla je, zopet oživila pa tik pred združitvijo Ženskega pomočnega društva z Deželnim društvom RK za Kranjsko.

Kar zadeva mirnodobno delovanje in priprave za morebitno vojno je Žensko pomočno društvo vsestransko sodelovalo z Deželnim pomočnim društvom Rdečega križa za Kranjsko. Žensko društvo je prevzelo popolno skrb za opremo bolniške postaje in se obvezalo nabaviti potreben sanitetni material poleg okrepcil. Pripravljeno je bilo dajati zajtrk in večerjo mimoidočim transportom bolnikov in ranjencev in celotno oskrbo hudim bolnikom, ki se niso mogli sami gibati. Obvezalo se je tudi preskrbeti sanitetni material za okrevališče v Ljubljani, ki ga je ustanovilo Deželno pomočno društvo RK za Kranjsko. Za vse te ustanove, so se dogovorili, bo dala bolniške negovalke Kongregacija sv. Vincencija v Ljubljani.

Žensko pomočno društvo in Deželno pomočno društvo sta se pri izpolnjevanju svojih nalog medsebojno podpirali. Žensko društvo je izvolilo štiri delegate iz Deželnega društva, ki pa so imeli na zborovanjih Ženskega društva le posvetovalni glas; v bistvu naj bi le posredovali med obema društvoma.

DEŽELNO POMOČNO DRUŠTVO RDEČEGA KRIŽA ZA KRANJSKO (1879—1902)

Večina društev Rdečega križa v deželah avstrijskega cesarstva je razvila svojo dejavnost v 70. letih XIX. stoletja, ko so divjale vojne kar po vrsti: nemško-francoska 1870 do 1871, rusko-turška 1877 in okupacija Bosne in Hercegovine 1878. Tudi ustanovitev Deželnega pomočnega društva RK za Kranjsko so upade v ta čas, namreč v leto 1879.

Tudi tu so bili člani redni, podporni in častni. Število rednega članstva se je gibalo med 160 in 200. Podporna člana sta bila Alojz Poljanec in Anton Urbas, častni člani pa: Društvo Kranjske hranilnice (imenovano 24. novembra 1885), Rudolf grof Chorinsky (imenovan 26. junija 1886) in Ferdinand baron Pascotini-Jurisković (imenovan 28. januarja 1887).

Premoženje društva je v prvih letih obstoja znašalo 2626 gld v gotovini in 250 gld v vrednostnih papirjih, pred združitvijo z Žen-

skim pomočnim društvom pa 42.939 K v gotovini in 1130 K v vrednostnih papirjih. To premoženje so tudi tu ustvarjali dohodki članarine po odbitku 30 % centralnemu fondu, prispevki podružnic, darovi podpornih članov in razni prostovoljni prispevki pri posebnih društvenih nabiralnih akcijah. Za večanje društvenega premoženja je našla razumevanje tudi Kranjska hranilnica s svojimi vsakoletnimi prispevki, prav tako še kranjski deželni odbor. Graščak Felix Lenk, knezoškof Missia, deželni predsednik Andrej baron Winkler, ljubljanska mestna občina in številni drugi posamezniki pa so ustanovi darovali enkratne zneske.

Vodstvo društva je imel v rokah na občnem zboru izvoljeni odbor; ta je iz svoje srede izvolil prezidij. Prvi predsednik je bil dr. Ferdinand baron Pascotini-Jurisković, drugi pa Emmerich Mayer. V odbor so se volili tudi vojaški predstavniki, med katerimi so bili po večini zdravniki. Tajniške posle je opravljal že od začetka Alojz Merlak, ki je bil zaradi svoje izredne prizadevnosti in vdanosti odlikovan.

Deželno pomočno društvo RK za Kranjsko je imelo kar precej podružnic:

Ime podružnice	Leto ustanovitve	Število članov				Premoženje	
		1888	1900	1888	1900	(gld.)	(K)
1. Postojna	1882	21	55	64	587		
2. Kočevje	1882	41	40	267	1.639		
3. Krško	1888	142	27	79	682		
4. Idrija	1882	36	24	279	1.926		
5. Ilirska Bistrica	1882	44	—	177	—		
6. Kranj	1884	36	174	400	2.916		
7. Logatec	1882	28	42	240	1.501		
8. Metlika	1882	31	38	153	1.004		
9. Mokronog	1888	68	—	37	329		
10. Vrhnika	1882	13	—	105	256		
11. Radovljica	1882	29	85	220	876		
12. Radeče	1888	45	26	318	639		
13. Novo mesto	1882	100	31	499	2.162		
14. Kamnik	1882	16	48	—	586		
15. Crnomelj	1882	54	40	236	1.377		
16. Vipava	1882	19	—	208	—		
17. Kostanjevica	1888	12	10	200	478		
Skupaj		735	640	3.484*	16.957*		

* Vse vsote, tudi skupne, so zaokrožene na celo število!

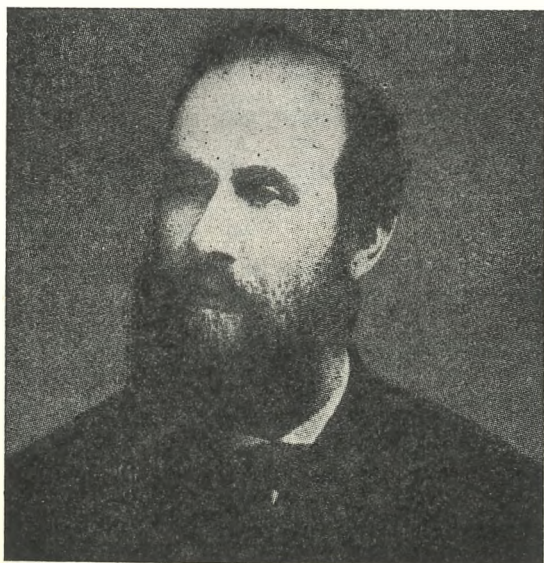
Iz razpredelnice se vidi, da se je večina podružnic ustanovila že po prvih treh letih društvenega življenja. Najmočnejši sta bili novomeška in kranjska pa tudi krška. Nekatere podružnice so zamrle; delno so jih obnovili, nekatere pa so dokončno prenehale.

Omeniti je treba, da je bilo mnogo občin, ki so bile članice podružnic. Število teh se je v letu 1901 zvišalo od 70 na 100; pri kranjski in kamniški podružnici je bilo včlanjenih 27 občin. Tudi podružnice so odvajale po 30 %

svoje letne članarine neposrednemu matičnemu društvu; ostali znesek je obdržala podružnica (pozneje so se odstotki povečali na 50 %). V primeru, da je podružnica izumrla, je njeno premoženje prevzelo matično društvo.

Kmalu po ustanovitvi Deželnega pomočnega društva RK za Kranjsko je vrednost materiala znašala 458 gld. Leta 1885 je štajersko Deželno in žensko pomočno društvo RK darovalo našemu društvu zaboj zdravil. V svojo upravo je prevzelo uniforme in opremo ter vozila transportne kolone ranjencev št. 16, ki jih je doslej hranila garnizijska bolnišnica v Ljubljani. Istočasno je prevzelo tudi depojsko stavbo s shranjenim materialom na Ljubljanskem polju. Za upravitelja depojske stavbe in vozil je zvezno vodstvo imenovalo Vincenca Hübschmanna, komandanta transportne kolone ranjencev št. 16. Za podporo civilnim zdravstvenim ustanovam v primeru kolere se je društvo udeležilo velike akcije Avstrijskega Rdečega križa. V letu 1893 je kupilo veliko rjuh, posteljnine in podobnih potrebščin ter jih porazdelilo bolnišnicam v kranjskem, radovljiškem, postojnskem, kamniškem in kočevskem okraju. Povedati moramo še, da je Kranjska hranilnica v letu 1900 odkupila odvečno društveno zalogo perila ter ga poklonila bolnišnicam po deželi.

Deželno pomočno društvo je skupaj z Ženskim pomočnim društvom in vojaškimi oblastmi ustanovilo v Ljubljani za primer splošne mobilizacije dve bolniški postaji: eno v stavbi »Kolizeja« s prenočišči za 200 moških in bolniško postajo z 210 posteljami na južnem kolodvoru.

Cesarski svetnik Ivan Murnik (1839–1913), predsednik Deželnega pomočnega društva RK za Kranjsko. (Fototeka Tehniškega muzeja Slovenije v Ljubljani)

Sem sodi tudi oddelek za trenutno negibne bolnike in ranjence. Za to bolniško postajo so bili določeni štirje zdravniki, a ljubljanski lekarnar Gabrijel Piccolli je obljubil zdravila. Za prenašanje bolnikov in ranjencev bi skrbelo Prostovoljno gasilsko društvo v Ljubljani, sobno opremo bi nudila vojaška uprava, Deželno društvo RK pa bi poskrbelo za potrebno sanitetno opremo in kirurške instrumente. Kranjska hranilnica je prepustila gornje prostore starega strelišča za preureditev v okrevališče. Za prehrano bi skrbela Ljudska kuhinja, ki je bila v spodnjih prostorih streliškega poslopja. Zdravniško pomoč so bili pripravljeni nuditi: Alojz pl. Valenta-Marchthurn, dr. Josip Derč in dr. Robert Prossinagg; zdravila bi dal Ubald pl. Trnkoczy. Pozabiti ne gre zdravnika in zakupnika Antona Kolo-viza, ki bi dal preurediti v okrevališče svoje kopališče v Dolenjskih Toplicah. Število lastnikov graščin in večjih posestev, ki so želeli prevzeti v oskrbo bolne in ranjene vojake in častnike, je bilo vedno večje. V 90. letih XIX. stoletja jih je bilo kar štirinajst, največ pa jih je bilo v kamniški okolici. Vojaški veteranski korpus v Ljubljani je bil pripravljen vzeti v oskrbo 100 bolnih in ranjenih vojakov, Franc Čarman pa enega. Za prenašanje ranjencev in bolnikov sta se kmalu priglasili razen gasilcev še ljubljansko nemško telovadno društvo in telovadno društvo »Sokol«.

Društveno vodstvo je 1885 sklenilo prevesti iz nemščine v slovenščino Priročnik za prenašalce ranjencev Avstrijskega Rdečega križa, in sicer v 500 izvodih. Od teh je 50 izvodov brezplačno razdelilo med svoje člane. Prevedeno publikacijo so ponudili Deželnim podpornim društvom v Gorici, Trstu, Gradcu in Celovcu. Tržaško društvo je naročilo 100 izvodov, Celovec je ponudbo zavrnil, iz Gradca in Gorice pa niso odgovorili.

Graščak Felix pl. Lenk je napisal brošuro Rdeči križ in njegov namen za deželane in jo dal na lastne stroške natisniti v slovenščini in nemščini. Preprosto in z vnemo napisana knjižica je imela namen razložiti deželanom dobrotelost te ustanove. Lenk je Deželnemu pomočnemu društvu poklonil skoraj 3000 slovenskih in 500 nemških izvodov, da se porazdele med deželane.

Društvo je izdajalo letna poročila o svojem delovanju. Bila so napisana v slovenščini in nemščini. Tudi tiskana vabila na letne občne zборе so bila dvojezična.

Posredovanje korespondence med ranjenimi in bolnimi ter zdravstvenim personalom v civilnih ustanovah, okrevališčih, društvenih rezervnih bolnišnicah je štelo med pomembne

naloge Deželnega pomočnega društva, ki mu jo je bilo naložilo Avstrijsko društvo Rdečega križa v primeru vojne. Društvu se je priglasilo 12 mož, ki so bili sposobni dopisovanja v sedmih jezikih: v slovenščini, nemščini, hrvaščini, češčini, romunščini, italijanščini in madžarščini. Sklenjeno je bilo tudi, da se ustanovi na Dunaju Centralni obveščevalni biro. Tu naj bi se zbirala poročila o bivanju in stanju bolnikov in ranjencev, ki bi jih potem posredovali Poizvedovalnemu biroju Avstrijskega Rdečega križa na Dunaju in enakemu biroju Ogrskega društva RK v Budimpešti, ti pa naprej poizvedujoči publiki.

Iz navedenih podatkov vidimo, da je bilo Deželno društvo RK za Kranjsko že zelo zgodaj kar precej razvejana organizacija, ki je svoje sile v mirnem času posvetila pripravam za primer vojne. Državne oblasti so izposlovale ugodnosti za vožnjo funkcionarjev Rdečega križa na vseh večjih železnicah in olajšave za Transporte društvenega materiala. Deželna vlada je 11. aprila 1893 ugodila prošnji Deželnega pomočnega društva RK za Kranjsko, da v primeru delne ali splošne mobilizacije izvede nabiralno akcijo po vsej deželi.

Z željo, da bi bili uspehi organizacije »Rdeči križ« na Kranjskem še večji, se je društvo združilo z Ženskim pomočnim društvom v enotno institucijo: Deželno in žensko pomočno društvo RK za Kranjsko.

DEŽELNO IN ŽENSKO POMOČNO DRUŠTVO RDEČEGA KRIŽA ZA KRANJSKO (1902—1914)

Na izrednem občnem zboru Deželnega in ženskega pomočnega društva 12. junija 1902 sta se društvi združili in izvolili enotno vodstvo, ki ga je sestavljalo 12 mož in 12 žena. Za predsednika je društveni odbor imenoval svetnika Ivana Murnika in za predsednico Floro Rudesch. Mesto prvega podpredsednika je zasedel dvorni svetnik Josip Dralka, drugega pa Josef Luckmann; prva podpredsednica je postala baronica Hein, druga Antonija Kosler. Istočasno so se imenovali delegati v zvezni zbor, vojaški svetovalci, računski cenzorji, člani razsodišča, referent za centralno obveščevalno pisarno ter sekretar društva.

Glavni vzrok za združitev je bil namen preprečiti razdrobitev sil, združiti prispevke Kranjske in jih smotrno uporabiti, potem pridobiti nove člane in tako večati društveno premoženje, skrbeti za zbiranje, izdelovanje in razdeljevanje perila, posteljnine, oblačil, obvez in živil ter pospeševati prostovoljno bolniško skrbstvo. Za reševanje važnejših spe-

cialnih vprašanj je ustanovil društveni odbor moško in žensko sekcijo. Ženska sekcija je imela pravico odločati o podpori vojnim invalidom, vdovam in sirotam na cesarjev dan 18. avgusta.

Kot povsod so tudi tu sestavljali društvo redni, podporni in častni člani. Članstvo je štel v prvem letu združitve 324 članov in 5 sicer že znanih častnih članov. Število rednih članov je v letu 1914 upadlo na 300, častno članstvo pa je ostalo isto.

Društveno premoženje je ob združitvi znašalo 104.320 K, od tega 56.936 K prej samostojnega Ženskega pomočnega društva. V naslednjem letu društvenega življenja srečamo posebno premoženjsko razdelitev, in sicer: a) »prosto rabna« imovina (sestoječa se iz letnih prispevkov članov in podružnic, nenamenska darila in obresti te imovine); b) vezana imovina (delila se je na sklad za invalide, sklad za podpiranje vdov in sirot, sklad za rezervne bolnišnice in sklad okupacijskih denarnih zbirk) in c) sklad za podpore v mirnem času (sem se je stekalo 20 % rednih društvenih dohodkov in temu skladu namenjena darila). V letu 1913 je znašalo premoženje društva 129.645 K gotovine in 25.630 K v vrednostnih papirjih. Od tega je odpadlo na vojni sklad 89.056 K, na sklad za podpore v miru 11.118 K, na jubilejni mirovni sklad 750 K in na »vezano imovino« 54.350 K.

Že pri opisu Ženskega pomočnega društva in Deželnega pomočnega društva smo zapisali, da jima je pomagala Kranjska hranilnica s svojimi vsakoletnimi darovi. Zato sta obe društvi imenovali hranilnico za svojega častnega člana. Tudi po združitvi je le-ta počastila novo dobrodelno in humano ustanovo z vsakoletnim zneskom 1200 K. V zadnjih letih pred prvo svetovno vojno se je ta znesek znatno znižal. Med darovalce, ki so kranjsko ustanovo RK obdarovali z enkratnim zneskom, sodijo

Seja avstrijskega Rdečega križa v vladni palači v Ljubljani (Original v knjižnici Narodnega muzeja v Ljubljani)

Avgust Wurzbach, ki je v testamentu zapustil 200 K, Josef Luckmann, ki je daroval 100 K, častniški zbor divizijskega topničarskega polka št. 7 v Ljubljani, ki je ob pristopu v članstvo RK poklonil 100 K, nadvojvodinja Marija Kristina je darovala 50 K, kranjski deželni odbor pa 200 K. Po zakonu 28. decembra 1907 je pripadlo Avstrijskemu društvu Rdečega križa za podporo prostovoljne zdravstvene pomoči 300.000 K. Na zveznem zboru so od tega določili 100.000 K za mirovni sklad glavnih društev Rdečega križa. Deželno in žensko pomočno društvo za Kranjsko je dobilo 1900 K.

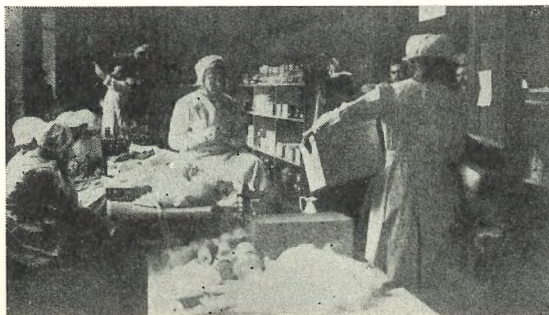
Med temeljne dobrodelne akcije društva velja všteti vsakoletno obdaritev vojnih invalidov, vdov in sirot. V ta namen se je ustanovil tudi sklad. V letu 1902 je znašala podpora pomoči potrebnim invalidom, vdovam in sirotam 2253 K, leta 1913 pa 2243 K. Ko je leta 1903 prizadela toča prebivalce Tabora v kranjskem okraju, Predgrada v črnomaljskem okraju in Vač pri Litiji, jim je društvo poslalo pomoč (150 K). Pogorelci Šmihela pri Hrenovici v postojnskem okraju so tudi prejeli 150 K. Ko je 1912 izbruhnila vojna na Balkanu, je Avstrijsko društvo Rdečega križa priskočilo na pomoč prizadetim narodom. Tudi naše društvo se je odzvalo klicu »Na pomoč«. Zbralo je 561 K prostovoljnih prispevkov in podružnice 2826 K. Predilnica in tkalnica Glanzmann et Gassner v Trziču je darovala 52,5 m beljenega bombažnega platna in 105,6 m nebeljenega blaga, ki ga je zvezno vodstvo prepustilo Deželnemu in ženskemu pomočnemu društvu RK za Kranjsko za potrebe njegovih domačih zavodov. Za ranjene in obolele vojake v balkanskih vojnah je zveznemu vodstvu poslala občina Trnovo pri Posojni 70 kron.

Vrednost materiala je ob združitvi obeh društev znašala 5200 K, pozneje pa se je znižala, ker so iz prevelike zaloge perila in drugih predmetov izločili nepotrebno in to darovali ljubljanskim dobrodelnim zavodom. Ma-

terial so hranili v treh skladiščih: v starem strelišču, vladni palači in Št. Petru na Krasu. Za podpiranje civilne državne sanitetne službe pri izrednih potrebah in kužnih boleznih v mirnem času je zvezno vodstvo Rdečega križa ustanovilo v več deželnih glavnih mestih »skladišča za izredne potrebe«. Odbor Deželnega in ženskega pomočnega društva je na željo politične deželne oblasti prosil zvezno vodstvo za ustanovitev podobnega skladišča v Ljubljani, kar se je tudi uresničilo. V jeseni 1905 je mestna občina po dolgotrajnih pogajanjih prepustila društvu Rdečega križa prostorno skladišče v svojem novo zgrajenem mestnem skladišču poleg deželne prisilne delavnice. Vanj so postavili dve Döckerjevi baraki, dve popolni bolniški opravi, omaro za led, dezinfekcijski stroj in mnogovrstni material. Leta 1909 je društveno vodstvo sklenilo razširiti skladišče in je prosilo mestni magistrat še za en prostor. Dobilo ga je, ko so prenesli veliko skladišče iz bivšega vojaškega oskrbovališča v mestno jamo poleg prisilne delavnice. Tako je društvo že 1910 razširilo svoj skladiščni prostor in sklenilo zanj pogodbo za dobo 5 let (od 1. januarja 1911 do 1. januarja 1916).

Z željo, da bi imelo ves inventar pod eno streho, je društvo Rdečega križa 1912 prosilo magistrat za premestitev materiala iz poslopja deželne vlade v mestno skladišče. Namesto tega je magistrat ponudil večjo dvorano na ljubljanskem gradu. Društvo jo je le rezerviralo zase, ker mu je za sanitetni material odstopila Kranjska hranilnica prostore v zavetišču za neozdravljive bolnike. Kako koristna je bila ustanovitev »skladišča za izredne potrebe«, nam pričajo naslednji dogodki: Ko se je pojavila epidemija legarja v Hrastniku (1906) in Postojni (1907, 1911) ter v Trbovljah (1913), je društvo poslalo tja barako z oddeljenimi stenami in popolno bolniško opremo. Podobno pomoč je dalo tudi litijski predilnici, ko so se pojavile tam osepnice.

Po zgledu matičnega društva je tudi večina podružnic opravila združitve. V prvih letih XIX. stoletja je bilo vseh članov pri podružnicah 710 in 2 častna člana; skupnega premoženja je bilo 24.385 K. Podružnicam Kočevje, Krško, Postojna, Idrija, Kranj, Kostanjevica, Logatec, Metlika, Vrhnika, Radovljica, Radeče, Novo mesto, Kamnik in Črnomelj se je 1903 pridružila še podružnica Št. Peter na Krasu; s tem se je izpolnila dolgoletna želja. Njena delavnost je bila kar precejšnja: vodstvo je preskrbelo potrebni material bolniški postaji in skrb zanj zaupalo poštnemu asistentu Josipu Rudolfu.

Urejanje sanitetnega materiala leta 1914 (Original v knjižnici Narodnega muzeja v Ljubljani)

Tako je pred začetkom prve svetovne vojne imelo Deželno in žensko pomočno društvo 16 podružnic s 784 člani in 50.000 K imovine.

Posebno pozornost je društvo namenilo zavodom, ki so se morali pripraviti v primeru vojne. Imelo je tri postojanke: bolniško postajo za 210 mož, okrevališče za 100 mož in zdravstveno postajo za 10 mož. Za negovanje bolnikov so določili osem usmiljenk kongregacije sv. Vincencija Pavlanskega in tudi Katoliški dobrodelni odbor za Kranjsko je bil pripravljen dati 30 izurjenih bolniških postrežnic. Skrb za prevoz bolnikov in ranjencev je prevzelo Prostovoljno gasilsko društvo v Ljubljani in Št. Petru.

Avstrijsko društvo Rdečega križa je sklenilo zadostiti potrebam po bolnišnicah z ustanavljanjem društvenih rezervnih bolnišnic, ki naj bi se provizorično uredile v vseh javnih prostorih, zlasti pa v šolah. Kranjsko deželno predsedstvo je v ta namen ponudilo vse državne gimnazije, višje realke in obe učiteljski, magistrat pa obe poslopji mestne deške ljudske šole. Kongregacija usmiljenk sv. Vincencija je namenila svojo zasebno bolnišnico »Leoninum« za preureditev v rezervno bolnišnico. Obenem je bila v vojnem času pripravljena prevzeti postrežbo bolnikov in dajati hrano za majhno odškodnino. Poleg omenjenih zavodov je imelo društvo v razvidu še 17 oskrbovališč po vsej Kranjski:

1. Hiralnica sv. Jožefa v Ljubljani, 10 ranjencev;
2. Graščina Križ pri Kamniku, 6 rekonvalescentov;
3. Graščina Sp. Perovo pri Kamniku, 3 rekonvalescente,
4. Graščina Čemšenik pri Kamniku, 4 rekonvalescente;
5. Graščina Krumperk pri Kamniku, 5 rekonvalescentov;
6. Graščina Volčji potok pri Kamniku, 4 rekonvalescente;
7. Dolenjske Toplice, 14 ranjencev;
8. Graščina Turjak pri Velikih Laščah, 4 rekonvalescente;
9. Graščina Snežnik pri Logatcu, 6 rekonvalescentov;
10. Graščina Rakovnik na Dolenjskem, 4 rekonvalescente;
11. Graščina Ruperčvrh na Dolenjskem, 4 rekonvalescente;
12. Graščina Dvor, 6 ranjencev;
13. Graščina Jablje pri Trzinu, 4 rekonvalescente;
14. Graščina Bled, 15 ranjencev;

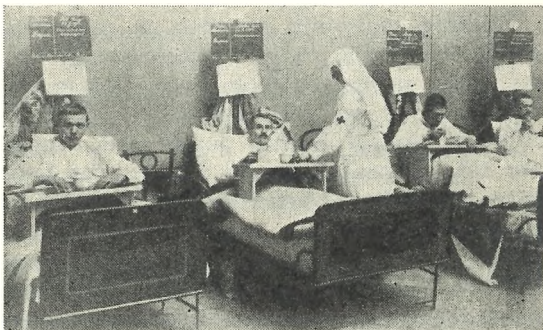
15. Jubilejna ubožnica v Radečah pri Zidanem mostu, 6 ranjencev;

16. Graščina Ribnica, 3 rekonvalescente;

17. Graščina Ortnek pri Ribnici, 3 rekonvalescente.

Razveseljive so bile tudi ponudbe za brezplačno zdravljenje bolnikov in ranjencev ter lekarnarjev za dobavo zdravil in obvez z izrednimi popusti. To so bili zdravniki: dr. Emil Bock, primarij v Ljubljani; dr. Franc Illner, mestni zdravnik v Ljubljani; dr. France Košmelj, višji štabni zdravnik v pokoju, Ljubljana; dr. Robert Prossinagg, praktični zdravnik v Ljubljani; dr. Franc Zupanc, deželni sanitetni referent v Ljubljani; lekarnarji pa: Gabrijel Piccolli, Ljubljana; Rihard Sušnik, Ljubljana; Ubald pl. Trnkoczy, Ljubljana; Friderik Baccarcich, Postojna.

Na predlog predsednika Deželnega pomočnega društva RK za Češko so na zveznem zborovanju jeli organizirati v vseh deželnih glavnih mestih stalne tečaje o nalogah funkcionarjev Rdečega križa v primeru splošne mobilizacije. Na prošnjo Deželnega in ženskega pomočnega društva za Kranjsko je bil tovrstni tečaj v Ljubljani od 26. do 27. aprila 1910; predaval je štabni zdravnik dr. Anton Lusenberger. Bili pa so še tudi tečaji za bolniške strežnice. Prvi tak tečaj so priredili v deželni bolnišnici v juniju 1913; tega so v januarju 1914 ponovili. Absolventke so prejele redna spričevala. Tečaj je vodil primarij deželne bolnišnice dr. Ivan Jenko z dr. Franom Dergancem in s sekundariji dr. Tratnikom, dr. Virantom in dr. Breskvarjem. Tudi podružnica Novo mesto je organizirala poseben tečaj v novembru 1913 pod vodstvom dr. Josipa Straška. Društvo sv. Vincencija, ki mu je bilo poverjeno organizirati postrežbo bolnikov na deželi, je dalo jeseni 1912 izučiti več deklet z dežele v postrežbi bolnikov; od teh jih je bilo 20 pripravljenih prevzeti službo Rdečega križa.

Ranjenci v oskrbi Rdečega križa leta 1914 (Original v knjižnici Narodnega muzeja v Ljubljani)

DEŽELNO IN ŽENSKO POMOČNO DRUŠTVO
RDEČEGA KRIŽA ZA KRANJSKO
V PRVI SVETOVNI VOJNI

Izbruhnila je prva svetovna vojna in prišel je čas, ko je društvo moralo prestati veliko preizkušnjo. Urediti je bilo treba prostovoljne darove prebivalcev in jih oddajati na pristojna mesta, dajati navodila pododsekom in zadovoljiti upravičenim zahtevam vojaških sanitarnih zavodov. Društvo je imelo rezervne bolnišnice, bolnišnice za rekonvalescente in »maroderje«, posamezna ležišča v raznih bolnišnicah in naprave na železniških postajah. K temu je treba prišteti še razna privatna zdravilišča. Po zaslugi Rdečega križa so bili vsi ti zavodi opremljeni s posteljami, potrebnim perilom in drugim inventarjem. Društvo RK se je zavezalo, da bo oskrbelo rezervno bolnišnico »Leoninum« s 70 posteljami, bolnišnico za rekonvalescente »Ljudski dom« s 100 posteljami, cesarja Franca Jožefa azil s 60 posteljami, zasilni bolnišnici na ljubljanski postaji z 210 posteljami in na postaji Rakek z 10 posteljami ter končno bolnišnico za »maroderje«, ki jo je vzdrževal Windischgrätz, s 40 posteljami.

Ker to ni bilo dovolj, so za potrebe Rdečega križa preuredili še naslednje bolnišnice: rezervno bolnišnico usmiljenih bratov v Kandiji s 100 posteljami, cesarice Elizabete žensko bolnišnico v Novem mestu z 80 posteljami, Elizabetinum v Ljubljani s 14 posteljami in bolnišnice za rekonvalescente v Litiji s 100 posteljami, v Zagorju s 30, v Ilirski Bistrici s 60 in v vili Volk na Bledu s 40 posteljami; kopališče v Toplicah je imelo 74 postelj. Karel knez Auersperg je dal preskrbo 34 »maroderjem« in vsemu moštvu dovolil brezplačno uporabo kopališča. Na Kranjskem je bilo torej 1257 razpoložljivih postelj, od tega jih je bilo 49 za častnike, druge so bile namenjene moštvu. Organizacija sanitetnih zavodov ob glavnih prometnih žilah je popolnoma uspela; prav tako je bila urejena evidenca prostih postelj. Zavode zunaj Ljubljane so upravljali odseki.

Ureditev sanitetnih zavodov je zahtevala od Rdečega križa velike izdatke, saj je kril vse stroške za rezervno bolnišnico »Leoninum« ter bolnišnici za rekonvalescente »Ljudski dom« in cesarja Franca Jožefa azil. Konec leta 1914 so znašali stroški za preskrbo Leonišča 19.425 K, »Ljudskega doma« 9106 K, cesarja Franca Jožefa azil 9783 K, postaje z zasilno bolnišnico v Ljubljani 6106 K in postaje Št. Peter na Krasu 801 K. Kar zadeva druge zavode, je vojna uprava krila zgolj čiste oskrbovalne izdatke: za častnika je plačevala 3 K dnevno, za prostake 2 K; vse drugo je

bilo na ramenih Deželnega in ženskega pomočnega društva. Le-to je 1914 izplačalo 10.241 K za instrumente in obveze ter 2255 K za zdravila. V 17 društvenih zavodih je opravljalo službo 21 zdravnikov, 26 poklicnih postrežnic (usmiljene sestre in sestre križarke) ter 32 prostovoljnih in 65 pomožnih postrežnic.

Nemajhno nalogo so v vojni imele transportne kolone RK, ki so spravljale po železnici prispele ranjence in bolnike v oskrbovališča. Na Kranjskem je bilo konec 1914. leta 6 transportnih kolon s 45 možmi. Omeniti velja lokalno transportno kolono v Ljubljani, ki je do konca 1914 namestila v bolnišnice in okrevališča 11.802 ranjenca in bolnika. Prevažali so z vozovi, posebnimi sanitetnimi vozili, avtomobili, breki in odprtimi vozovi.

Delovanje Deželnega in ženskega pomočnega društva se ni omejilo zgolj na prevzem ranjenih in bolnih, temveč je skrbelo za okrepčilo tistih ranjencev, ki so se peljali mimo naših postaj, in tistih, ki so izstopili ali bili izločeni. Društvo je vpeljalo na posameznih postajah (npr. Ljubljana, Št. Peter na Krasu, Jesenice, Postojna in Novo mesto) okrepčevalnice. Rdeči križ v Ljubljani je za okrepčevalno akcijo prispeval le skromen znesek (728 kron), vse drugo so bili darovi v hrani in tobaku.

Ob vsestranskem prizadevanju podružnic kranjskega pomočnega društva in podpori celotnega prebivalstva — ne samo večjih krajev, temveč tudi najoddaljenejših gorskih vasic — so bili tudi denarni prispevki te humane ustanove na Kranjskem popolnoma zadovoljivi. Vojni fond se je na koncu 1914 dvignil na 108.919 K. Zbrali so skoraj 150.000 K čistih denarnih prispevkov in v obligacijah 14.000 K; s članarino, z raznimi priložnostnimi prodaji itd. so zbrali skoraj 10.000 K. Število članov glavnega društva je poskočilo na 366 in pododsekov od 734 na 2425. Poleg denarja je društvo dobilo v obliki darov precej kosov perila, živil in okrepčil. Tudi odbor društva je kupil perila, žimnic, steklenine, posod, obutve itd. v višini okoli 14.000 K. Le del omenjenih darovanih in kupljenih predmetov je ustanova porabila za svoje zavode; vse drugo je prepustila vojaškim sanitetnim zavodom. Tako je na primer Deželno in žensko pomočno društvo RK za Kranjsko predalo vojaškim zavodom 5414 kosov raznega perila in drugih v bolnišnicah potrebnih predmetov. Iz volne, ki so jo kupili ali darovali ljudje, so žene izdelovale zimsko perilo za vojake na bojišču.

Med važne naloge našega društva RK je treba šteti posredovanje zvez med svojci in

vojaki, poizvedovanje po ujetih in pogrešanih vojaki, razpošiljanje darov na bojišče itd. Promet, ki sta ga opravljali samo dve osebi, je bil ogromen. Društvo je imelo v letu 1914 do mobilizacije 28. junija le 190 pravih tekočih števil, po njej do konca tega leta že 2124 in prva dva meseca 1915 več kot 1000. Tu pa niso zajeta poročila o ranjencih in ujetnikih, prevozi, korespondenca in pošiljke vojakom in ranjencem. Društvena pisarna je bila v tem času v poslopju II. državne gimnazije v Ljubljani (Strossmayerjeva ul. št. 1) v prvem nadstropju v sobah obeh dijaških knjižnic, ki jih je društvu prepustilo gimnazijsko ravnateljstvo.

Približno sliko o nadaljnjem delu Deželnega in ženskega pomočnega društva RK za Kranjsko dobimo v posebnem poročilu, ki ga je izdalo Avstrijsko društvo RK skupno za vsa društva Rdečega križa v cesarstvu z naslovom »Sonderbericht...«. Leta 1916 je naše društvo imelo 1806 članov in 497.133 K prejemkov in 315.482 K izdatkov. Vrednost premoženja je znašala 369.478 K. Število podružnic se je v vojnem času povečalo; leta 1916 je bilo 24 podružnic s 7048 člani. Njihovo premoženje v gotovini in vrednostnih papirjih je konec 1915 znašalo 64.249 K, naslednje leto samo 35.941 K. Izdatki so se povzpeli na prek 108.000 K, dohodki pa na več kot 80.000 K. — Takrat je društvo imelo 1093 postelj za bolne in ranjene.

OPOMBE

Za Žensko pomočno društvo za Kranjsko od njegove ustanovitve 1866 do združitve z Deželnim pomočnim društvom za Kranjsko 1902 sem uporabljala gradivo v fasciklih 859 in 961 iz Reg I ter v fasciklih 1078 in 1386 iz Reg II Mestnega arhiva v Ljubljani.

Za Deželno pomočno društvo za Kranjsko od njegove ustanovitve 1879 do združitve z Ženskim pomočnim društvom za Kranjsko 1902 sem črpala gradivo v fasciklih 859, 961, 1077 in 1387 iz Reg I ter v fasciklih 1078 in 1386 iz Reg II Mestnega arhiva v Ljubljani.

Poleg tega sem uporabljala še Rechenschafts-Bericht über die Thätigkeit des patriotischen Landes-Hilfsvereines für Krain za leta 1890, 1891 in 1892.

Za Deželno in žensko pomočno društvo Rdečega križa za Kranjsko od združitve 1902 do konca prve svetovne vojne 1918 sem uporabljala gradivo v fasciklih 1391, 1685 in 1688 iz Reg I istega arhiva.

Dobre podatke ima še Poročilo pod pokroviteljstvom njene cesarske in kraljeve visokosti presvetle gospe nadvojvodinje Marije Kristine stoječega Deželnega in gospejnega društva Rdečega križa za Kranjsko v letih 1909 do 1913 — in brošurica Kranjski Rdeči križ v vojnem letu 1914 (Od predsednika Deželnega pomočnega in gospejnega društva Gustava del Cotta); navesti moram še Sonderbericht der unter dem Allerhöchsten Protektorate seiner Majestät des Kaisers und Ihrer Majestät der Kaiserin stehenden österreichischen Gesellschaft vom Rotem Kreuze für die Zeit vom 1. März 1916 bis 28. Februar 1917 (to posebno poročilo je izšlo na Dunaju 1917).

NICOLAUS PEROTTUS: RUDIMENTA GRAMMATICES

(Opis inkunabule, ki jo hrani Slovenski šolski muzej)

NATAŠA STANIČ

Več kot dva tisoč let je že, odkar so ustvarjali velikani helenskega umskega sveta, odkar je blestela virtus rimskega imperija. In vendar si moramo odkrito priznati, da smo si v precejšnji meri kulturo ustvarili in si jo še dandanes ustvarjamo le s kapitalom antične dediščine. Kajti ni je poštene filozofske ideje in ne pravične moralne norme, ki je ne bi, čeprav morda v rahli modifikaciji, priznavali že stari. To, kar je lepo in to, kar je dobro, jim je bil smoter dejavnosti. Pa ne samo vsebino njihovega mentalnega snovanja, celo obliko smo varno posneli in le z nujnimi spremembami ohranili skozi srednji vek vse do današnjih dni. Če smo še mi tako

tesno navezani na zapuščino antičnega sveta, kako ne bi razumeli srednjeveških avtorjev pri njih vestnem imitiranju starih piscev. Zato bomo Perottovo delo Rudimenta grammatices (Osnove gramatike) pravilno dojeli in ocenili le, če poznamo razvoj gramatikalnega pouka vse od Grkov in Rimljanov dalje ter pomembne izdaje slovničnih učbenikov.

Predvsem moramo vedeti, da snov, ki jo danes označujemo z besedo gramatika, ni povsem identična pomenu, ki ga je imel ta termin pri starih Grkih. Res da so učitelji elementarnih nauk imenovali grammatistai, toda pri njih niso študirali slovničnih pravil grščine, saj to je bil njihov materin je-

zik in so jih zato vsaj praktično že obvladali, pač pa so se učili branja in pisanja. Če se je mladenič odločil za nadaljnji študij in se je zanimal za jezikovne ter stilistične finese jezika, so ga o tem poučili vsestransko razgledani sofisti. Temu pouku se je običajno pridružil še pouk retorike in dialektike. Torej ni bil grammatistés tisti, ki je učil zakone jezika, ampak se šele gramatika trivija približa današnjemu razumevanju tega termina.

Klasični dobi grške kulture je sledil helenizem. Obdobji si nista različni samo v političnih, gospodarskih in socialnih prilikah, tudi duhovno življenje je povsem drugačno. Poprečen mladenič v starih Atenah (če ni bil izrazito filozofsko usmerjen) je iskal v vzgoji in pouku čim več praktičnih naukov in napotkov, kako bo uspeval v življenju. Discipline trivija so ga naučile vsega, s čimer je lahko uspešno nastopal kot govornik oziroma svetovalec in tako aktivno posegal v politiko nadvse demokratičnega polisa. V helenizmu pa staro občestvo izgine, nastopa doba skrajnega individualizma. Od političnega življenja odmaknjeni intelektualci imajo dovolj časa, da v miru uživajo in komentirajo duhovne sadove prejšnjih stoletij. Zato je bilo res obsežno področje znanstvenega raziskovanja, kjer je ustvarjal helenistični grammatikós. To ime si je v stoletjih po Aleksandru Velikem smel lastiti samo filolog, ki ni obvladal le jezika z vsemi odtenki njegovih grammatikalnih zakonitosti, ampak je znal literarne elaborate tudi vsebinsko interpretirati ter jih etično in estetsko oceniti.

Kakor je bilo neizogibno, da je grška literatura pretrgala naravno razvojno pot rimskemu slovstvu, tako je razumljivo, da je rimska vzgoja ubrala preizkušeno in učinkovito pot grških pedagogov. Rimljanu sta bili na voljo ne samo oblika in vsebina po-

uka v klasični dobi grštva, ampak tudi njega modifikacija v helenizmu, zato si je lahko ustvaril kombinacijo, ki mu je najbolj ustrezala. Domači paidagogos ga je naučil grščine, grammatista branja in pisanja, potem se je šele lotil študija grammatike, retorike in filozofije. Medtem ko so učitelji zadnjih dveh panog urili učence za uspešen nastop v javnosti oziroma jim posredovali izčrpano filozofsko znanje, pa je grammatikós poučeval vse tisto, s čimer se je ukvarjal helenistični filolog. Prva stopnja pouka je bilo pravilno izražanje (reste loquendi scientia), sledila je interpretacija pesnikov ter prozaistov, in sicer oblikovna, metrična, zgodovinska in filozofska (enarratio poetarum), najzahtevnejše poglavje v tem širokem področju študija »grammatike« pa je bila estetska kritika (iudicium).

Po razpadu rimskega imperija so nekulturna evropska plemena prav neobgljeno sprejemala oblike kulturno-prosvetnega življenja Rimljanov. Pa ne samo te; celo učbeniki in teoretična pedagoška literatura so skozi stoletja služili vsem vrstam srednjeveških šol bodisi neposredno ali pa so jih vestno imitirali. Jezik ni postavljaj nobenih zaprek, saj sta latinščino uradno uporabljala laični svet in cerkev. Šele kasneje so se vzporedno s socialnimi spremembami izoblikovale ustrezne prosvetne prilagoditve.

V prvih stoletjih srednjega veka so bila žarišča pedagoškega dela v samostanih. Artes liberales so vsebovale vso nižjo in višjo izobrazbo. Njihov obseg in vsebina sta bila teoretično ista kot v starem veku, dejansko pa so elemente posameznih močno reducirali. Tako so tudi v grammatiki kot komponenti trivija nastopile občutne spremembe. V začetku je še vedno vključevala iste stopnje pouka kot v helenizmu, čeprav še zdaleč ne v tako popolni obliki, ko pa se je bližala doba sholastike, je izginjalo zanimanje za poganške avtorje antike, sveto pismo je bilo poglavito čtivo. Zato je vsestranska interpretacija in estetska kritika več ali manj odpadla. Grammatika postaja zgolj sredstvo za učenje latinškega jezika. Ker so morali izobraženci te dobe obvladati latinščino tako dobro kot materin jezik, so v šolah izrazito poudarjali važnost grammatikalnega pouka. Pri tem pa si učenec ni pridobil le temeljitega znanja morfologije in sintakse, seznanil se je še z govorniškimi figurami in metriko, kajti zadnje dvoje mu je služilo pri branju svetega pisma. Intelektualci so torej govorili latinščino tekoče, vendar ni bil to jezik antičnega sveta, ampak produkt sholastike. Ker niso več prebirali klasičnih avtorjev, so izgubili po-

Grb Nikolaja Perotta

sluh za brezhibno ciceronsko latinščino, besede in stavke so prevajali analogno materinščini ali pa jih kar samovoljno konstituirali. Po vsem tem je razumljivo, da je bila reakcija humanistov tako močna in njih kritika okorne latinščine srednjega veka tako ostra. Učbeniki jim niso nič več bile sloveče gramatike zadnjih stoletij, ampak bogata literarna zapuščina starih Grkov in Rimljanov. Ne smemo pa misliti, da so zanikali koristnost sistematičnega učenja slovnice in propagirali nekakšno direktno metodo, češ da si človek samo z branjem tekstov že lahko osvoji znanje latinščine oziroma grščine. Obratno, poudarjali so važnost grammatikalnega znanja, toda prekinili so sholastično tradicijo in sestavljali rudimenta grammatices, v katerih so tolmačili jezikovne zakonitosti ob citatih klasičnih piscev.

Medtem ko so se prva stol. srednjega veka pri študiju latinske grammatike še močno opirala na *Ars grammatica* Aelija Donata, rektorja iz IV. stoletja ter na Priscianovo¹ delo, pa je doba sholastike uporabljala izključno *Doctrinale Alexandra de Villa Dei*. Delo je bilo dolgo (2645 verzov), razvlečeno, dolgočasno, težko razumljivo, neenotno. Humanisti so to avtoriteto brezkompromisno zavrgli ter postavili na njeno mesto najprej učbenik Guarina, nato *Rudimenta grammatices* Nikolaja Perotta.

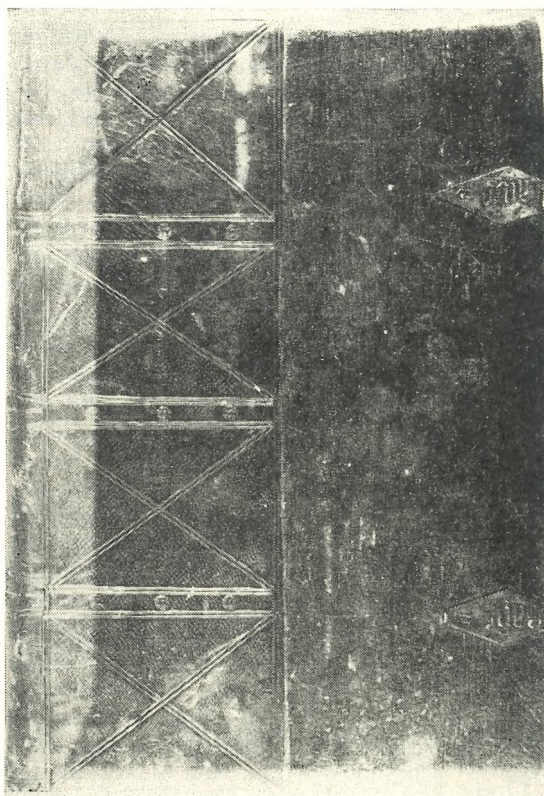
Če sodimo po mnogostranski dejavnosti, ki je izpolnjevala razmeroma kratko življenje Nikolaja Perotta, lahko rečemo, da je bil mož pomemben humanist svojega časa. Rodil se je v umbrijskem mestu Fano leta 1429, umrl pa v Sassoferratu 14. decembra 1480. V letih 1443 do 1445 je študiral pri Vittorinu² v Mantovi, naslednje leto pa z Guarinom v Ferrari. Tu mu je bil zaščitnik W. Grey, kasnejši poslanik Henrika VI. pri ruski kuriji ter leta 1454 škof v Elyju, navdušen zbiralec rokopisov in pospeševalec humanizma. Ko se je po končanih študijih preselil v Rim (leta 1447), je stopil v službo k Bessarionu³ (od 1450. do 1455. leta), kmalu potem je postal apostolski sekretar, leta 1458 (17. oktobra) pa že nadškof v Sipontu. Nato je vse do svoje smrti opravljal visoke cerkvenoupravne službe v Viterbu, Spoletu in Peruggi.

Kljub številnim službenim dolžnostim je Perottus živahno posegal v literarno življenje svoje dobe. Ostro je polemiziral s Poggiom Bracciolinijem,⁴ ki je napadal *Elegantiarum sermonis latini libri sex* — delo znanega humanističnega filozofa Laurentia Valla. Vodil je polemike z D. Calderinijem⁵ zavoljo Martialovega teksta ter s Trapezunzijem v obrambo Platona. Iz grščine je prevedel eno

Bazilijevo homilijo, Hipokratovo zaprisego, tri manjša dela Plutarha, Epikteta in Simplicija ter delo večjega pomena — Polibija. Napisal je dve manjši razpravi o metriki in eno *De camponendis epistolis*. Mojstrsko delo so njegove *Cornucopiae sive commentaria linguae latinae* — obsežen komentar k Martialu, v katerem še dandanes vsakogar prese- neča avtorjeva znanstvena globina. Za klasično filologijo je predvsem pomembna Epitome, v katero je Perottus med svoje mladostne pesmi prepisal tudi Avianove in Fedrove basni. Fedrovih je 32, ki sicer manjkajo v rokopisih. Prav to misli Norden, ko pravi: »Sehr oft gingen alte Handschriften durch die Apographa der Humanisten zugrunde, z. B. ein von Perotti benutzter reichhaltiger Phaedruscodex.«⁶ Njegova *Rudimenta grammatices*, ki jih bomo natančno opisali, pa sodijo med najboljše latinske slovnice, kar jih je izšlo v dobi humanizma.

Na začetku je pismo, ki ga piše Calphurnius Brixienis svojemu dobremu prijatelju Antoniju Moretiu Brixienis. Seveda je to fikcija in samo pohvalna kritika ter priporočilo dela:

Možje naše dobe se skrbno ukvarjajo z učenimi znanstvenimi študiji ter jih skušajo

Zadnja stran platnice inkunabule

izpopolniti, pri tem pa prav v zadnjem času pozabljajo na koristno vedo, katera, če smem tako reči, ostaja v ozadju, ne da bi se kdo zmenil zanjo. Doslej smo imeli le nekaj zasilnih začetnic in manjših del v tej še neraziskani panogi znanosti (sc. gramatiki — op. pis.) in še ta so učencem posredovala nezanesljivo in popačeno znanje. Zato skušajo učeni možje odstraniti to hibo s tem, da se zgledujejo po starih avtorjih slovníc. Prebral sem knjižico, primerno obsežen učbenik, ki ga je nedolgo tega sestavil Nicolaus Perottus, nadškof Sypontinski, zares sposoben pisec. Na kratko, kot želiš, ti bom povedal svoje mnenje o tem delu. Tako boš lahko čim prej izročil svojim... (tekst je pokvarjen), ti, ki si prav res izobražen mlad mož in navdušen za vse dobre novosti. S knjižico je torej takole: koristila bo ne samo tistim, ki so še pri začetkih, ampak tudi onim, ki že prodirajo v globine znanosti. Naj z nekaj besedami povem, kar mislim: govoriti uči i pravilno slovnično i latinsko. Ne vem, kako bodo odslej sploh omembe vredni tisti, ki še naprej prebirajo neumno pesnitev nevednega Alexandra (sc. Alexandra de Villa Dei — op. pis.), v kateri je tako malo prave stare gramatike, ter druge podobne neumnosti. Take učenjakarje bodo cenili le redki, če sploh kateri, in to ne iz vrst izobražencev (Prevod latinskega teksta).

Uvodnemu pismu sledi naslov, iz katerega zvemo, da je knjiga posvečena sinu Perottovega najljubšega brata, nečaku Piru: NICOLAI PEROTTI AD PYRRHUM PERROTUM NEPOTEM EX FRATRE SUAVISSIMO RUDIMENTA GRAMMATICES.

Delo samo se začne z abecedo in običajnimi molitvenimi obrazci: Ave Maria, Pater noster, Symbolum. Preden preide na glasoslovje, pove avtor nekaj znanih pedagoških resnic (v mladosti se je treba učiti; otroka ne smemo preobremenjevati s študijem, sicer mu postane učenje odvratno; prvi pogoj uspeha v šoli je spomin, itd.) ter kratko definicijo gramatike (Quid est grammatices? Est ars recte loquendi recteque scribendi scriptorum et poetarum lectionibus observata. — Kaj je gramatika? To je veda, ki uči pravilno govoriti in pravilno pisati, njene zakonitosti pa izpričujejo dela pesnikov in pisateljev).

V fonetičnem delu dokaj obširno razpravlja o Voces in Syllaba ter doda še kratki definiciji De dictione (o besedi) in De oratione (o stavku). Nato preide na Nomina in pododdelke De generibus nominum, De numero, De casu, De figura. Nekateri deli poglavja so nekoliko nepregledno sestavljeni, mešajo oblikoslovje z besedotvorjem, zato bi bilo preveč zamudno, če bi jih primerjali s sistematiko modernih slovníc. Med dolgo vrsto dolgočas-

nih pravil so, kot rekreacije, nekatere zanimive etimologije ali kaka posrečena trditev. Na primer: Unde dicitur casus? A cadendo; qui quasi a recto cadere videatur. Unde rectus improprie dicitur casus. (Znana etimologija besede casus (sklon): sorodna z glagolom cadere (padati), torej je to padec, bolje odpad od nominativa. Vsi skloni so smiselno upravičeni do termina casus, le nominativ si ga je privzel po analogiji.) Ali pa: Quot causis proferuntur deminutiva? Tribus: necessariae significationis, urbanitatis et adulationis gratia, ut... (Kdaj uporabljamo pomanjševalnice? V treh primerih: prvič, če to zahteva majhnost neke stvari, drugič zaradi vljudnosti in tretjič pri prilizovanju, na primer...)

V naslednjih poglavjih izčrpno obdela deklinacije samostalnikov in glagolske oblike vseh konjugacij. Danes, ko je veda primerjalnega jezikoslovja nerazdružno povezana s študijem gramatike jezika, ko so zakonitosti glasoslovja, oblikoslovja in sintakse znanstveno raziskane in utemeljene, so prav interesantne na eni strani otroško preproste razlage, na drugi pa komplicirane razpredelnice. Mešano deklinacijo na primer, ki jo moderne šolske slovnice dele v štiri razrede, je Perottus razdrobil na 54 oddelkov, in še mu je ostala kopica izjem. Prav posrečeno se zdi modernemu bralcu komentiranje končnic v posameznih sklonih kot na primer: dativ plurala 3. deklinacije tvorimo tako, da v končnico gen. singulara -is vrinemo bu, ergo -ibus.

Sicer pa je oblika njegovega podajanja precej dolgočasna. Pravilo sledi pravilu in v tem enoličnem nizu je edina sprememba različno formuliranje različnih regula. Včasih našteva s povednimi stavki, drugič uvede vprašalnega, na primer: Per quam regulam..., tretjič uporabi imperativ: De regulam, Dic regulam, itd. Še nekaj stvari je, ki prijetno poživljajo monotonost. Večkrat si prizadeva poiskati ustrezno etimologijo nekaterim terminom oziroma ustrezajoči izraz v grščini. Če se mu ne posreči dovolj jasno razložiti pomen kake besede, si pomaga z italijanskim prevodom. Zabavne so nekatere razlage in primeri. Ko govori o imperativu, pove, da ga za prvo osebo ni, to pa zato, ... quia naturaliter nullus sibi imperat (... ker je jasno, da nihče ne ukazuje sam sebi). Pri infinitivu navede kot primer sijajno življenjsko resnico: Scire tuum nihil est, nisi te scire hoc sciat alter (Nič ni vredno, da veliko veš, če nihče ne ve, da toliko znaš).

Perottus je kot navdušen humanist sijajno poznal antično literaturo, in to njegovo znanje opazimo za vsakem koraku. Že v

začetnih poglavjih citira avtorje tako rekoč vseh panog rimske literature. Najdemo fragmente iz Plauta, Terenca, Katona, Scaevole, Lukreca, Seneke, Horaca, Ovida, Vergila, Cezarja, Salusta, Livija, Plinija, Svetona, Gelija, Cicerona, Quintilijana, Donata, Juvenala, Martiala, Lukana ter drugih. Včasih nam celo navaja citate iz antičnega slovstva ne kot primer, ki naj potrdi pravilo, ampak kot primer izjeme. Kako temeljito se je seznanil s teksti, nam pričajo tudi mesta, kjer pri razlagi nekaterih pomenskih fines zaradi lažjega razumevanja oriše celo situacijo. Često mu je to ali ono delo tako znano, da sploh pozabi omeniti, od kod je odlomek, na primer: Tityre tu patulae recubant sub tegmine fagi... (Začetek Vergilove prve ekloge). Prav pri pesnikih večkrat opravičuje slovnične neskladnosti s pesniško licenco: licet poetae aliquando... causa metri. Omenili smo že, da je Perottus živahno polemiziral z učeniimi možmi svoje dobe, zato je dobro poznal mnenja drugih. Pri tem ali onem gramatikalnem problemu večkrat opozori, da so še druge teorije, toda... nos contrarium censemus (...jaz se s tem ne strinjam). Natančno je ločil cerkveno latinščino od jezika starega Rima. Večkrat opozori, da... ego morem nostrae religionis sequens dicere soleo. Na drugem mestu zopet našteva nekatere glagole, ki jih teologi uporabljajo v drugačnih zvezah in z drugačnim pomenom kot scriptores.

Na koncu vsakega poglavja oziroma vsebinsko zaključene enote doda nekakšen povzetek, De modo examinandi. Če nosi Perottovo delo drugače izrazit pečat humanizma, pa glede izpraševanja v šoli očitno ni postavljaj kakih naprednih zahtev. Vprašanja so formulirana tako, da učenec ne samo more, ampak je naravnost prisiljen dobesedno ponoviti to ali ono pravilo. Največkrat zahteva celo zaporedno številko posameznih regula.

Omenili smo že, da se je v srednjem veku močno skržilo področje, ki ga je zajemal pouk gramatike v antiki. Ta panoga trivija se je ukvarjala samo še z učenjem latinskega jezika in študijem govorniških figur, katere so rabili pri branju svetega pisma. Ko so humanisti prebirali literaturo starega veka, so morali prav tako, če ne še bolj natančno poznati vse možnosti bleščečega izražanja v tropih in figurah, da so lahko tudi stilistično interpretirali tekste. Zato doda Perottus svoji slovnici še izčrpni poglavji De figuris in De tropo.

Zadnje poglavje, toda najdaljše, saj obsega približno tretjino knjige, govori De com-

ponendis epistolis (o sestavljanju pisem). Kakor gramatika so tudi ostale komponente trivija in kvadrivija spreminjale svoj obseg in značaj oziroma prehajale druga v drugo. Enako se je godilo retoriki. Iz atenske skupščine in rimskega senata se je že v začetnih stoletjih našega štetja umaknila v retorske šole, kjer je življenjsko napete situacije nadomestila fikcija. Te jalove institucije so seveda kmalu zamrle in retorika ni bila več znanost o umetnosti govorništva, posredovala je samo še ars dictandi, to je, učila je pravilno sestavljati in pisati pisma ter listine. S tem pa je zašla v domeno gramatike.

De epistolis je najbolj zanimivo poglavje Perottove slovnice. Najprej nam pove, kako so pisma sploh nastala: Quare inventae sunt epistolae? Ut eos, cum quibus sive propter absentiam, sive propter ruborem seu ob aliam quamvis causam loqui non licet, certiores facere possemus, si quid sit quod eos scire oporteat, sive nostra, sive illorum, sive aliorum causa. (Zakaj so nastala pisma? Zato, da tiste, s katerimi ne moremo neposredno govoriti, bodisi da so odsotni, bodisi zaradi nekega sramu ali česar koli že obvestimo o stvari, ki jo morajo vedeti, pa naj se tiče nas ali njih ali nekoga drugega.) Nadaljuje z etimologijo besede epistola, potem pa na kratko nadaljuje z zgodovino epistolografije. V prvo skupino uvrsti fiktivna pisma filozofske, etične ali zgodovinske vsebine ter našteje najbolj znane predstavnike posameznih zvrsti vse od antične do krščanske literature. Nato diferencira privatna pisma, in sicer so to svetovalna, priporočilna, tolažilna, ljubezenska in podobna. Da bi bralci njegovih Rudimenta znali pravilno formulirati zasebno pismo poljubne vsebine, in se ne seznanili samo s teorijo epistolografije, poda praktičen primer. Nalogo rešuje dokaj zabavno, to opazimo že takoj na začetku, ko razlaga naslove v pismih. Če hoče Pyrrhus Perottus na primer pisati Nikolaju Perottu, se mora pismo začeti takole: Pyrrhus Perottus Nicolaio Perotto salutem p. d. Paziti mora, da napiše najprej svoje ime, potem šele ime naslovljenca; zlasti pa naj se izogiblje zveze dominus Pyrrhus Perottus (gospod...) domino Nicolaio Perotto... (gospodu...). To ni izražanje izobraženega sveta in sploh so šele pred kratkim začeli s to novotarijo. (Barbara est enim ea locutio et nuper inventa.) Natančno še razloži, kako naj začnemo uraden dopis in kako povsem privatno pismo ter opozarja, in to v precej dolgem razpravljanju, naj slog pisma prilagodimo njegovi vsebini. Potem pa nam kot primer napiše pismo, najbolj običajno zaseb-

no pismo. Navaja stavek za stavkom, ga pove najprej v italijanščini, nato pa z vprašanjem *Quomodo latine et eleganter dicimus?* (Kako bi povedali tole v elegantni latinščini?) prevede v latinščino. In prav ob teh primerih poseže na področje sintakse. Včasih prevaja na več načinov cele fraze, drugič le posamezne besede, opozarja na pomenske nianse v določenih zvezah oziroma pri določenih avtorjih, tolmači sestavljenke in razlaga sinonime. Na koncu naveže na datum v pismu izčrpno poglavje o datumu v latinščini sploh in o skladu krajevnih imen. Da bi dobili enoten vtis pisma, katerega stavke nam je do tu tako nadrobno komentiral, nam ga ponovi v celoti. Pisal naj bi ga on sam, Nicolaus Perottus, nadškof Sipontinski, svojemu nečaku Pyrrhu Perottu. Perottovi biografski podatki se tako sijajno ujemajo z vsebino pisma, da sploh pozabimo na fikcijo:

Zelo sem se razveselil tvojega pisma. Vidim, da si zdrav, in da mene ne samo spoštuješ, ampak imaš zares rad. Tudi jaz, dragi moj Pir, te iskreno ljubim, nič manj kot sam sebe. Kadar te ni pri meni, sem kakor izgubljen. Če me ne bi zadrževale poklicne dolžnosti, bi prihitel na tvoje posestevce in sprehajala bi se med nasadi ter z zadovoljstvom opazovala drobnico na tvoji pristavi. Nabirala bi zelišča, trgala grozdje, obirala sadje, na trgatev bi šla in iz čebra pokušala mošt. Nobenega dela, ki ga je treba opraviti v tem času, se ne bi branil. Preostale ure bi porabila za prijetne igre. Ne bi tekala po polju, se podila za žogo, ali uganjala podobne športe, ki okrepe utrujeno in izčrpano telo. Ne, ampak hodil bi s teboj po gozdovih in gričkih in pašnikih in gajih in same Kamenice bi povabil z nama, samo da bi se ti zabaval. Nikogar ne bi bilo, ki bi naju očita-joče grajal, češ da sva razposajena; pa tudi če bi, saj sva sama, bi mu rekla. Toda ker jaz ne morem k tebi, naredi mi veselje in se vrni. Neprestano sem v skrbeh zate, če te ni tukaj, in bojim se, saj si še tako mlad, da ne rečem otrok. Neizmerno sem vesel, da se z dneva v dan bolj zanimaš za lepe znanstvene študije. Čestitam ti, obenem pa zahvaljujem Boga, ker te je obdaril s tolikšno nadarjenostjo. Prepričan sem, da ne boš hotel biti nevreden svojega očeta in deda, tako plemenitih in spoštovanih mož. Pri nas je zrak še kar zdrav. Trije meseci so že minili, odkar je zadnjega pobrala kuga. Skoraj vsi prebivalci so se vrnili v mesto. Marij, ki ga imam za teboj najrajši, je še vedno v Faleronu, vendar ga lahko jutri ali pojutrišnjem pričakujemo, kot mi je predvčerajšnjim po-

vedal njegov vzgojitelj. Svoje živali je že poslal domov. No, pa saj to ni nič važno. Bodi zdrav in pripravi se za odhod. Srečen dan, ko te bom spet objel in poljubil. Pozdravljen. V Viterbu, 29. oktobra 1468. (Prevod latinskega teksta.)

Delo zaključuje *Peroratio* (sklepna beseda), kjer avtor toplo priporoča nečaku Piru svoja *Rudimenta grammatices*:

Toda dovolj sem razpletal svoje delo, če ne že preveč. Čas je, da »zatrobimo na umik«. Nakazal sem ti, dragi moj Pir, kaj ti naj bo za zgled in kako posnemaj. Učitelji pa se morajo tebi zahvaliti, da so spoznali, katero pot naj uberejo pri pouku dečkov in mladeničev, kako naj učijo, kako naj izprašujejo in s čim naj začno. Sedaj pa samo še vestno upoštevaj moj nasvet in se po svojih najboljših močeh trudi za najboljše. Če boš tako delal, in upam da boš, utegneš kaj kmalu postati izobražen in spoštovan mož in to v veliko veselje svojim učiteljem. Zdravstvuj. (Prevod latinskega teksta.)

Sledi še kolofon: *Nicolai Perotti Sypontini ad Pyrrhum Perottum Nepotem ex Fratre Suavissimum Rudimentorum Grammatices Finis.*

*

Inkunabulo, ki smo jo pravkar opisali, hrani Slovenski šolski muzej v Ljubljani. Bibliografske podatke o njej je 10. marca 1964 določil Alfonz Gspan, znanstveni svetnik SAZU. Primerek je omenjen v Stillwellu P 275 (Stillwell, Margaret Bingham: *Incunabula in American Libraries. A second census of Fifteenth-century books owned in the United States Mexico, and Canada.* New York 1940) ter registriran v Reichlingu 668 (Reichling, Dietrich: *Appendices ad Hainii-Copingeri Repertorium bibliographicum. Additiones et emendationes.* 6. vol. & index. Monachii et Monasterii Guestphalorum 1905-14. *Helioplanski ponatis*: Milano 1953).

Po Reichlingu je knjiga izšla okrog 1488. leta, vendar ni v njej nobenih podatkov o imenu tiskarja ter kraju oziroma letu izida. Vezava je lepo ohranjena in sočasna, to pomeni, da je iz istega časa kot tisk sam. Platnice so kombinacija lesa in usnja, v katerega so vtisnjeni črtni ornamenti. Kovinski zaponi z napisom AVE pa sta ponarejeni.

Kdaj je bila knjiga, o kateri govorimo, natisnjena, vemo le približno. Kdaj pa je bilo delo napisano, lahko ugotovimo po podatkih v tekstu. Ko pride v pismu, ob katerem avtor tako natančno tolmači zakone latinskega jezika, do datuma, pravi, da bi se v latinščini gasil takole: *Viterbii, quarto ca-*

lendas novembris anno salutis Millesimo quadringentesimo sexagesimo octavo. (V Viterbu, 29. oktobra 1468.) Na to naveže izčrpno razlago o kombinaciji s kalendami, idami, nonami ter kratko zgodovino koledarja. Potem pove, da so Grki štelili leta po olimpiadah, Rimljani po konzulih, nam pa je izhodiščna točka Kristusovo rojstvo, in od takrat teče sedaj leto 1468: Ita nos per annos qui annum salutis sequuntur distinguimus; a quo tempore agitur nunc annus millesimus quadringentesimus sexagesimus octavus. Zadnji podatek o nastanku dela je na koncu, ko je pismo napisano še enkrat v celoti: Datae Viterbii quarto calen. Novembris Anno Salutis MCCCCLVIII. Tudi tukaj bi pričakovali leto 1468. Zato je nedvomno tiskovna napaka, kajti letnica je označena z rimskimi številkami in ne napisana z besedami. Tako je pomota toliko laže nastala.

Perottova Rudimenta grammatices so bila kot dober učbenik tedanje dobe večkrat ponatisnjena v različnih krajih in pri različnih tiskarjih. To lahko sklepamo že iz primerkov, ki so bili, oziroma so še ohranjeni v Sloveniji — poleg inkunabule v Slovenskem šolskem muzeju — ter na Hrvaškem. Podatke za obe republiki povzemamo iz: Alfonz Gspan-Josip Badalić, Inkunabule v Sloveniji, Ljubljana 1957; Josip Badalić, Inkunabule u Narodnoj republici Hrvatskoj, Zagreb 1952.

Narodna in univerzitetna knjižnica v Ljubljani hrani Perottova Rudimenta grammatices, natisnjena leta 1478 v Milanu. Tiskarja sta bila Leonhard Pachel in Ulrich Scenzenzeler. Delo je prišlo v zbirko NUK iz stare stiške knjižnice. Vezano je v polusnje, hrbet je bel s črno nalepko in zlatim napisom. Tisk krasi rdeče iniciale ter rdeče in rumene rubrikacije (Gspan-Badalić, št. 527). Tekst je enak kot v primerku v Slovenskem šolskem muzeju, manjka le uvodno pismo.

Po ohranjenem stiškem katalogu, sestavljenem pred letom 1784, je bila v stiškem samostanu izdaja Perottovih Rudimenta grammatices iz leta 1480, tiskana v Benetkah. Ta knjiga je danes izgubljena. (Gspan-Badalić, št. 810.)

Na Hrvaškem hrani en primerek Dominikanski samostan v Dubrovniku, in sicer iz leta 1478; natisnil ga je Gabriele Petri v Benetkah (Badalić, št. 857). Primerek v samostanu Franjevača Konventualaca v Šibeniku je iz leta 1492, toda knjiga je nepopolna in pokvarjena. (Badalić, št. 862.)

Perottova Rudimenta grammatices so bila, kot smo že omenili, priznan in cenjen učbe-

nik tedanje dobe, zato so ga nedvomno uporabljali tudi pri nas. Dokumentacije o tem seveda ni, toda po primerkih v stiškem samostanu ter samostanih v Dubrovniku in Šibeniku lahko sklepamo, da so učitelji latinščine poučevali jezik prav po tem delu.

OPOMBE

1. Priscianus — Rimski gramatik v začetku VI. stol. Napisal je obsežno slovnico latinskega jezika Institutiones grammaticae. — 2. Vittorino Rambaldoni da Feltre (1378—1446), znan pedagog humanizma. V Mantovi je ustanovil šolo, ki se je imenovala Casa giocosa. V njej so vneto študirali antično literaturo, obenem pa so poučevali tudi matematiko, muziko in telovadbo. — 3. Johannes Bessarion (1403—1472), je bil med prvimi humanisti, ki so prenesli staro grško filozofijo in filologijo na zahod. Poleg visokih cerkvenih in diplomatskih služb, ki jih je opravljal, je prevajal tekste iz grške in latinske literature ter pisal polemike oziroma razprave, največ s filozofskimi temami. — 4. Poggio Bracciolini (1380—1459), humanist. Odkril je vrsto do tedaj neznanih tekstov latinskih avtorjev in oskrbel precej prevodov iz grške literature. V mojstrskem stilu je napisal Facetiae (zbirka zabavnih zgodbic), zgodovino Firenc v latinščini, ter številne polemike. — 5. Calderini Domizio — humanist, rojen okrog 1444, umrl 1478. Že kot mlad mož je opravljal visoke cerkvene službe v Rimu. Poleg tega se je ukvarjal s filozofijo, pravom, matematiko, pa tudi poezijo. Sestavil je komentarje k Vergilu, Properzu, Juvenalu, Martialu, prevedel je del Pausanija v latinščino. — 6. »Zaradi prepisovanja humanistov so se često stari rokopisi izgubili, tako na primer obsežen Fedrov kodeks, ki ga je uporabljal Perottus.« Eduard Norden, Die römische Literatur, Leipzig 1961, Quellen und Materialien, str. 152.

Literatura: Perottus Nicolaus: Rudimenta grammatices. — Italia sacra sive de Episcopis Italiae et insularum adiacentium. Tomus septimus. Auctore Ferdinando Ughello Florentino. Romae, MDCLIX. — Barth Paul: Die Geschichte der Erziehung, Leipzig, 1925. — Eckstein Fr. Aug.: Lateinischer und griechischer Unterricht, Leipzig, 1887. — Schmidt dr. Karl: Geschichte der Erziehung und des Unterrichts, Cöthen, 1871. — Ziegler dr. Theobald: Geschichte der Pädagogik, München, 1909. — Norden Eduard: Die römische Literatur, Leipzig, 1961. — Schanz Martin: Geschichte der römischen Literatur, München, 1913. — Enciclopedia Italiana di scienze, lettere ed arti. Roma, 1952. — Gspan Alfonz-Badalić Josip: Inkunabule v Sloveniji, Ljubljana, 1957. — Badalić Josip: Inkunabule u Narodnoj republici Hrvatskoj, Zagreb, MCMLII.

NEKAJ ZGODOVINSKIH PODATKOV O SLOVENSKEM PRIMORJU V RIMSKI DOBI IN ANTIČNI SITUS EGIDE

LJUDMILA PLESNIČAR-GEČ

Da bi zavarovali svojo severno mejo pred vpadi barbarov, so Rimljani leta 181 pr. n. e. ustanovili mesto Aquilejo¹ z namenom, da bo mesto prevzelo obrambo dežele, hkrati pa naj bi služilo kot posrednik za trgovino in indirektno kulturno poslanstvo s keltskim in ilirskim ozemljem. Iz virov vemo tudi,² da so Histri, katerih ozemlje je segalo, kakor poroča Livius, skoraj do Sistiane, nekaj kilometrov južno od izliva reke Timave, poskušali istega leta preprečiti ustanovitev Aquileje.³ Ta podatek je predvsem važen za notiranje, da so Histri v II. stoletju pr. n. e. segali skoraj do Aquileje.

Z vprašanji narodnosti istrskih plemen in njihove razprostranjenosti so se ukvarjali mnogi strokovnjaki, vendar se je večina njih dotaknila tega problema le okvirno, kolikor je bilo nujno potrebno za osvetlitev zgodovinskih proučevanj na ozemlju Istre. Naj omenim nekatere: C. Combi, Mommsen, Benussi, Pauly Wissowa, Kandler.⁴ Opirali so se predvsem na izročila antičnih piscev. Včasih si mnenja nasprotujejo, zlasti pri obravnavi razprostranjenosti teh plemen.

Mnenja o narodnosti istrskih plemen so bila od najstarejših časov prav različna. Grki so navadno imenovali Ilire vse narode (Herodot MC, str. 126), ki so prebivali na drugi strani Makedonije in Trakije. Pod imenom Tračani ali Iliri niso govorili o nekem posebnem narodu, ampak o kompleksu ljudstev, ki so naseljevali Balkanski polotok. Tračani naj bi prebivali v neposredni bližini Grčije, Iliri pa naj bi bili tisti, ki so po njihovem mnenju segali do Venetov.

O prebivalcih Istre ter s tem dela Slovenskega Primorja vemo le malo. Edina materialna priča, da je v prazgodovini na tem ozemlju živelo neko ljudstvo, je veliko število gradišč, ki so še sedaj vidna na gričih kraške planote in istrskega polotoka. Strukturo tega prebivalstva nam natančneje poda Plinius:⁵ »Incolae Alpium multi populi sed illustres a Pola ad Tergeste regionem Fecusses, Subocri nos, Catalos, Menocalenos, itaque, Carnos, quod Taurisci appellati nunc Norici.« Prebivalo pa je še mnogo drugih, katerih pa Plinius ne omenja med »illustres«.

Pri obravnavi etnosa istrskih plemen je treba osvetliti še en problem, to je keltsko ekspanzijo v jugozahodni del Alp ter materialno kulturo, oziroma arheološke ostanke predvsem najmlajšega obdobja prazgodovine,

to je La Tène in ne prezreti problema odnosov in meja s sosednjimi plemeni — Japodi.

Za rešitev zapletenega vprašanja keltskega prodora na območje jugovzhodnih Alp in v okolico Trsta nam v veliki meri služijo zgodovinski podatki antičnih piscev. Pri njih si včasih poročila nasprotujejo in so nejasna. Historična ekspanzija Kelto v Italijo se po pisanih virih prične okoli leta 400 pr. n. e. V tem času prodirajo Kelti v severno Italijo in Emilijo, v istem času na današnjo Češko-slovaško in v območje reke Donave na današnjem avstrijskem ozemlju.⁶

Najstarejša zgodovinska omemba Kelto v, ki jo lahko z gotovostjo lokaliziramo v jugovzhodnih pokrajinah Alp, je izpričana po Liviusu, ki pravi, da so okoli l. 186 prišli Kelti preko neznanih prelazov na področje Aquileie, kjer so ustanovili svoje mesto. Praetor Caius Valerius poroča senatu takrat naslednje: »Zaradi preobljudenosti v svoji deželi in pomanjkanja plodne zemlje so bili (Kelti) prisiljeni prestopiti Alpe, da bi si poiskali novo zemljo z namenom, da si ustanovijo mesto.«⁷ Na zahtevo Rimljanov zapustijo Kelti-Transalpini Padsko nižino in se umaknejo nazaj v domovino. Čuden je odgovor, ki ga takrat prejmejo rimski odposlanci od keltskih voditeljev: »12.000 ljudi je vpadlo brez dovoljenja našega plemena in da ne vedo, kaj bodo podvzeli v tej novi deželi.« Eggerjevo mnenje je, da je ta del plemena, ki je vpadel v Padsko nižino in se nato umaknil, prišel iz današnje Češke ali iz Donavske nižine, ne pa iz Koroške ali Kranjske.⁸ Pri obravnavi keltske ekspanzije v jugovzhodne Alpe in na ozemlje severovzhodne Italije se postavi vprašanje, do kakšne mere je ta ekspanzija doletela tudi Istro. Justinovo poročilo, da so Kelti 279 pr. n. e. prodrli v Istro,⁹ nam ne izpričuje tudi, da so se na tem polotoku tudi naselili, kajti znano je dejstvo, da so se sami Galci pod svojim vojskovodjem Catmelom skupaj z Rimljani borili proti Histrom v znani istrski vojni leta 176 pr. n. e.,¹⁰ iz česar lahko sklepamo, da je prvi neposredni stik Histrov s Kelti nastal šele v II. stoletju z romanizacijo Istre.

Pri proučevanju keltskega prodora in etnosa Histrov ne smemo zraven zgodovinskih virov prezreti še enega problema, ki ga nam nakažejo tako viri, dosedanje raziskave in arheološka dejstva: razprostranjenost istrskih plemen, meje in odnosi do sosednjih plemen, kajti tudi v obravnavi tega problema je eno

izmed sredstev za rešitev vprašanja etnične pripadnosti Histrov in s tem tudi razprostranjenosti Keltov na Istrskem polotoku.

Strukturo predromaniziranega prebivalstva na ozemlju Istre in današnjega Slovenskega Primorja je prvi podal Plinius in obenem fiksiral območje njegove razprostranjenosti od Trsta do Pule.¹¹

Catali. Plinius jih prišteva med »illustres«. Benussi¹² jih smatra za Japode Cisalpine, prebivali da so na visoki planoti Krasa in segali do gornjega toka Timave (Reke), kjer so prišli v stik s Carni. Natančneje jih locira C. Combij,¹³ in sicer v dolino reke Pivke, med Kladno, Postojno in Timavo (Reko). Mommsen¹⁴ navaja, da so Catali skupno s Carni spadali pod tržaško kolonijo, niso pa imeli rimskega državljanstva, temveč so bili v »redditu pecunario«. Naseljevali da so ozemlje pod Rižano in segali morda še v »Agro Buiense«, kakor so tudi označeni po Tabuli Imperii Romani med Formio (Rižano) in Ningusom (Mirno).¹⁵ Degrassi se je pri obravnavi meje Japodov s Histri dotaknil tudi vprašanja Catalov. Njegovo mnenje je, da so bili Catali japonsko pleme, ki je prebivalo ob gornjem toku Timave, in zavrača Mommsenovo hipotezo, da so prebivali južno od Rižane.

Prav tako kakor Catali omenja Plinius tudi *Carne*. Mommsenovo mnenje je, da so v Istro segali do Rižane (Formio) in naseljevali ozemlje nad Trstom. Drugi zgodovinarji jih štejejo za Galce.¹⁶ Do kod so segali na jug, je še sporno, gotovo pa je, da so naseljevali ozemlje severno od Catalov in Menocalenov ter segali na vzhod do Mons Albiusa (pogorje Snežnika). V katerem času so si utrli pot do morja, ni znano. Dejstvo je, da so Histri segali še leta 178 pred n. e. skoraj do izliva Timave.¹⁷ Znano je tudi, da je bil Trst že od Artemidora na glasu kot karnska naselbina. Torej je karnska, galska infiltracija med Histre lahko nastala šele po letu 178 pred n. e. Arheoloških dokazov skoraj ni,¹⁸ vendar pa ni izključeno, da bodo v prihodnosti arheološka izkopavanja le potrdila antične vire.

Eno izmed redkih istrskih plemen, ki ga lahko z gotovostjo lociramo, je pleme *Rundiktov*. Ne daleč od Materije na glavni cesti Reka—Trst so v prvi polovici prejšnjega stoletja našli napisni kamen z omembo plemena *Rundictes*.¹⁹ V neposredni bližini, kjer so našli ta kamen, je danes vas Rodik, katere ime lahko lingvistično vežemo na pleme *Rundiktov*.

Geografsko določljivo je prav tako pleme *Subocrini*. Prav gotovo nosijo ime po pogorju Okre in so verjetno naseljevali predel pod

Nanosom in Čavnom — Vipavsko dolino. V svojem delu »Geografia antica« pa jih je Kandler lociral v centralno Istro, v okolico Pazina. Vendar je lokacija v dolini Vipave bolj primerna, saj že samo ime Subocrini daje možnost, da jih lahko z gotovostjo lociramo pod pogorje Okre.

Menocaleni so v Plinijevem zapisku še edino pleme, ki ga geografsko navežemo na področje slovenskega etničnega ozemlja. Po mnenju C. Combija in Kandlerja²⁰ se je njihov teritorij razprostiral od Devina do Komna ter so se ob navalu Keltov z njimi pomešali. Pri določanju razprostranjenosti tega plemena ne smemo prezreti Liviusovega poročila, da so Histri ob ustanovitvi Aquileie segali skoraj do Sistiane, nekaj kilometrov južno od izliva Timave. Po vsej verjetnosti so to bili Menocaleni.

Pri obravnavi etnosa istrskih plemen je zraven obdelave razprostranjenosti teh plemen važen tudi problem odnosa in meja s sosednjimi plemeni, predvsem z Japodi, njihovimi neposrednimi sosedi. Ko govorimo o Japodih, imamo v mislih keltsko-ilirsko pleme. Razprostranjenost Japodov na ozemlju Istre in Slovenskega Primorja in njih mejo s Histri, je do danes najbolje proučil Attiglio Degrassi in na osnovi njegovih dognanj sloni teritorialna in etnična meja Histrov z Japodi.²¹

O razprostranjenosti Japodov na ozemlju Istre je poročal že Strabon, ki je zabeležil naslednje:²² »Istrski obali sledi japonska obala, dolga 1000 stadijev. Japodi imajo sedež na Mons Albiusu, na eni strani segajo do Pannonije in Istre, na drugi strani pa do Jadrana. Japonski obali sledi obala Liburnov, dolga 500 stadijev več kakor japonska.« Nadalje poroča Strabon, da sega njihovo področje do Okre, kjer mejijo s Carni. Vendar so morali prebivati le na južnem delu pogorja, saj je v nekem drugem poročilu omenil, da je Okra v bližini njihovega ozemlja. Da so Japodi segali do vznožja Okre, je dokazano, kot izpričuje znano arheološko najdišče Šmihel.²³ Pri določanju meje Histrov z Japodi se moramo zaven antičnih piscev, v tem primeru Strabona, poslužiti še enega podatka, to je razprostranjenosti istrskih kaštelirjev. Že C. Marchesetti²⁴ je pri topografski obdelavi Istre diferenciral gradišča v dolini reke Pivke in Timave z gradišči drugega istrskega področja. Znano je, da so tipična istrska gradišča, ki zajemajo centralno Istro in visoko planoto Krasa, utrjene postojanke z dvojnimi ali celo trojnimi zidanim, kamnitimi obrambnim zidovjem. V razliko od teh je že Marchesetti opazil, da poteka od Slavne, preko Timave (Reke)

do Šapjan nepretrgana veriga gradišč, ki dominirajo nad dolino reke Timave in se po strukturi obrambnega sistema razločujejo od gradišč, ki jih lahko prisodimo Histrom. Ta gradišča so zavarovana s širokimi nasipi, na katerih so bile postavljene palisade. Arheološki dokazi v tem primeru skoraj popolnoma manjkajo. Vsekakor pa moramo iskati mejo med Histri in Japodi ob Timavi, tu so naravne utrdbe in nobena druga meja ne bi mogla tako deliti različna si plemena.

Vprašanje, ki se nam ob tej priložnosti vsiljuje, je, do kod so Histri segali na vzhod in s kom so mejili na reki Raši. Kajti znano je, da je veliko pozneje Avgust postavil mejo Italije prav na Rašo.²⁵ En sam pogled na mejo, ki jo je Avgust določil na Raši, nam lahko pove, da ta meja ni bila določena iz praktičnih razlogov, temveč je morala biti etnična meja različnih plemen.

Strabon nadalje poroča, da so Japodi segali do Flanatskega zaliva.²⁶ Po Ptolomeju pa je dokazano, da so na tem delu mejili s Histri (Ptolomeius, II. 16, 5). Enako poroča Plinius (Plinius, Nat. hist. 140). Tudi Salustius nam izroča važen dokument (Salustius, Histria, II. 40). Poroča o nekem rimskem poveljniku, ki je leta 78–77 pred n. e. začel pohod na Dalmate, verjetno je to bil poveljnik Gaius Cosconius. Prvi narod, na katerega je naletel, so bili Japodi. Torej so v času tega pohoda Histri mejili na Japode. V kateri dobi pa so mejili na Liburne? Kajti če je šla cesta iz Aquileie v Dalmacijo preko Istre, so morali biti prvo pleme, na katero je Cosconius naletel, res Japodi.

Iz IV. stoletja pa obstaja vir po Psevdo-Scilacsu, ki pravi, da so Histri mejili na Liburne. Naštevata tudi nekatera liburnska mesta.²⁷ Brez dvoma so s časom nastale spremembe. Zato ne moremo zavreči nobene izmed obeh hipotez, kajti med njima je bila precej dolga doba in med tem časom so prav lahko nastale velike etnične spremembe.

Kakor sem v začetku omenila, je nastal prvi, neposredni stik med Rimljani in Histri šele z ustanovitvijo Aquileie leta 181 pr. n. e. V naslednjih letih so Rimljani zavojevali skoraj celo Istro. V letih 178–177 pade glavno mesto Istre — Nesactium. Za njim še Mutila in Faveria. S padcem vseh teh mest je bila Istra dokončno podjarmljena, toda še ne ukročena. Rimljani so morali še vrsto let krotiti Histre, preden so vzpostavili red in mir.

Priključitev dela kraških pokrajin v »ager Tergestinus« leta 128, ko je dobil Trst kolonialni status, je predstavljala do Oktavianovih japodskih vojn leta 35. pred n. e. edini kos

današnje Slovenije, vključen v Imperium Romanum.²⁸ Leta 42 pred n. e. priključijo Gallio Cisalpino Italiji in njena nova meja je na reki Rižani.²⁹ Za Avgusta jo prenesejo na Rašo. Takrat se Istra priključi Venetti in sestavlja z njo »X regio Italiae Venetia et Histria«.³⁰ S tem se tudi spremeni ekonomsko in politično življenje Histrov. Postopno se začno formirati municipii.

Edini antični avtor, ki poroča o »Oppida Civium Romanorum«, ki se raztezajo med Formio (Rižano) in Puljem, je Plinius. Med omenjenimi mesti je tudi Egida.³¹ Prvi, ki je Egido istovetil s Koprom, je bil Pier Paolo Vergerio, ki je živel med leti 1370 do 1444. To mnenje so še pozneje razni pisци močno podpirali, sklicevali so se tudi na dva napisna kamna, ki sta izšla v Corpusu, a na žalost nista bila najdena »in situ«.³² Edini, ki tega mnenja ni podpiral, je bil Coppo. Postavil je Egido ob izliv reke Rižane, pod hribom Sermin, sklicujoč se na ogromno količino rimskih ostankov, najdenih v Serminu.³³

Mommsen v svojem uvodu koprskim napisom pripominja, da bi z isto pravico bila lahko identificirana z Egido druga istrska mesta.³⁴ Mnenja je, da so bili vsi napisni kamni v Kopru prineseni iz okolice.

V tem primeru je zelo važno dejstvo, da v Kopru ni bil »in situ« najden noben predmet, ki bi ga z gotovostjo lahko lokalizirali v to mesto, razen seveda kakšnega rimskega novca ali pa fragmenta keramike.

Ne samo dejstvo, da in situ ni bil z gotovostjo najden noben antični predmet, tudi ubikacija Kopra samega nasprotuje misli, da bi to mesto zrastle na tleh antične Egide. Edino poročilo, ki pa je nezanesljivo, je znano iz leta 1949. Arheolog A. Degrassi je v izpopolnjeni izdaji svoje knjige *Il confine nord orientale dell'Italia Romana*, leta 1954, 73 v opombi navedel, da je neki prof. Benedetto Lonza našel blizu današnje bolnišnice ostanke rimskega mozaika, verjetno iz IV. stoletja ter ostanke tegul.

Koper je s celino zvezan le po dveh nasipih. Degrassi sicer ne zanikuje možnosti, da je na tem koprskem otoku obstajala kakšna manjša rimska postojanka. Popolnoma pa izključuje domnevo, da bi na tem kraju obstajala antična Egida in sicer iz dveh razlogov.

1. Iskati bi morali predvsem kontinuiteto s prazgodovinskim gradiščem. O prazgodovinskih najdbah na otoku pa ni nobenih sledov. Razen tega je sam teren precej položen in lahko dostopen ter tudi zaradi tega ni bil v prazgodovini naseljen. Prazgodovinska gradišča (kastelirji) so bila že po naravi utrjene

postojanke. Razen tega ni sledu o kakršnemkoli nasipu ali obzidju.

2. Degrassi popolnoma izključuje možnost, da bi se Rimljani takoj po zavzetju Istre leta 177 pred n. e. naselili na tem otoku. Služil pa je verjetno kot zavetje za časa barbarskih vpadov.

Vsekakor pa je zanimivo dejstvo, da hrani koprski muzej precejšnje število antičnih spomenikov, zlasti napisov. Tudi v mestu je tu in tam še kakšen antični predmet, vreden študija in obdelave.

Zelo zapleteno je vprašanje izvora vseh teh napisnih kamnov. Že v prejšnjem odstavku sem omenila, kakšno je Mommsenovo mnenje. Kandler je mislil enako s to razliko, da je sodil, da so bili vsi ali pa skoraj vsi ti napisni kamni prineseni iz Pulja. Vsekakor pa je bilo nekaj napisov prinesenih iz Pulja, npr. CIL. V. 32, 41.

Važen element za prvotno lokacijo napisnih kamnov je brez dvoma tudi material, iz katerega so klesani. Zanimivo je dejstvo, da so po vseh poročilih Mommsena in Degrassija napisni kamni, ki jih hranijo v Kopru, iz kraškega apnenca, večina jih namreč izhaja iz nabrežinskega kamnoloma. Nasprotno pa so vsi napisi, ki izhajajo iz Pulja in ki se hranijo v puljskem lapidariju, izdelani iz kamna iz najbližjih kamnolomov. To se pravi, da je skoraj izključena možnost, da bi bili koprski napisi puljskega izvora. Odprta pa ostane možnost, da so vsi ti kamni prišli iz najbližjih vasi in mest. Predvsem bi morali upoštevati import iz Trsta in Aquileie, ki je imel svoj višek v dobi humanizma, ko se je začela razvijati težnja po antičnih umetninah. To možnost lahko potrdimo z dejstvom, da so skoraj vsi oglejski in tržaški napisni kamni izdelani tudi iz istega materiala kakor koprski. Do tega importa je verjetno prišlo, kakor sem že zgoraj omenila, že v XV. stoletju, kajti že takrat imamo razna poročila Ciriaca, ki omenja precejšnje število koprskih napisov.³⁵

Zgodilo pa se je tudi, da so razne koprške napise prenesli iz Kopra v Trst. Znano je, da je neki Paolo Ramusio že v XVI. stol. med leti 1550 in 1560 kupil napisni kamen, posvečen Isidi, ki se sedaj hrani v Trstu.³⁶ Iz raznih drugih poročil je prav tako razvidno, da so v XIX. stol. Conti Grisoni iz Kopra prenesli v Dailo neki napisni kamen. Šele v začetku našega stoletja kupuje tržaški muzej v Kopru razne napisne plošče. Možna je še ena hipoteza, kakor sem prej omenila, in sicer ta, da vsi ti kamni izhajajo iz najbližjih rimskih naselbin. Sedanji koprski teritorij je brez dvoma zajemal več kot eno rimsko vilo.

Ostanki take rimske vile so znani onstran reke Rižane in v Ankaranu.³⁷ Od tam izhaja tudi sarkofag, ki je sedaj v koprskem lapidariju. Verjetno niso bili drugi predeli Kopršči-ne nič manj obljudeni. Izola ima tri napisne kamne.³⁸ Koper jih ima vsega skupaj 38, od katerih niso vsi v Kopru. Pri tej veliki količini napisov je treba upoštevati, da je bil Koper dolga leta upravni center Istre in torej ni čudno, da je imel zbranih toliko napisov.

Vsi ti izsledki, posebno pa dejstvo, da tako rekoč nobenega kamna v Kopru niso našli »in situ«, vsaj z gotovostjo ne, nas dovedejo do zaključka, da so vsi ti rimski napisi in spomeniki prišli v Koper iz nekega bližnjega centra. Verjetno je bil ta center Egida.

Zanimivo je brez dvoma vprašanje, kakšna je bila politična vloga Egide. Čeprav nam ne bi bila znana napisna plošča (CIL. V. 532), v kateri je govora, da je Avgust priključil Carne in Catale k tržaški koloniji, nam je kljub temu znano iz drugih virov, da je Trst zavzemal široko jurisdikcijo in sicer ob obali do reke Mirne, v center Istre pa prav gotovo do Roča.³⁹ V bližini Roča so našli napisno ploščo, v kateri se govori, da se je na tistem mestu zgradila cerkvena⁴⁰ (post consulum Basili), torej med leti 542 in 565, ko je škofoval Frugiferus, ki je bil ustanovitelj dieceze v Trstu. Ker je v napisu imenovan ta škof, je torej Roč še pripadal tržaški škofiji.

Po Degrassijevem mnenju ni med Trstom in Porečem mogel obstajati noben samostojen municipium, pač pa razni naselbinski centri, ki so bili pod upravo Trsta. Degrassi je torej mnenja, da je bila Egida le »vicus«, ki je bil podrejen Trstu.

Toda Plinius imenuje Egido »oppidum civium Romanorum«, iz česar lahko sklepamo, da je bila Egida municipium. Znano je namreč, da se je Plinius za naštevaje mest in municipijev posluževal neke Avgustove statistike, ki je zajemala alfabetni seznam teh mest vsake regije posebej.⁴¹

Pravi situs Egide je, kakor sem že prej omenila, sporno vprašanje. Terenska raziskovanja zadnjih let, oziroma izkopi za novo gradnjo na področju nekdanjega otoka, niso prispevali niti enega samega fragmenta, ki bi lahko potrdil domnevo, da je tu bila Egida.

Izvor drobnega keramičnega in steklenega inventarja, ki ga hrani koprski muzej, je iz okolice Kopra ne pa z otoka samega. Leta 1964 so pri izkopu za železniško progo našli na zahodu naselja Sermin nekaj fragmentov antične lončenine, ki je spravljen v Mestnem muzeju v Kopru.⁴² Tudi najdbe pred vojno

pričajo, da je na tem predelu moralo v antiki obstajati večje naselje.

Na otoku, kjer stoji današnji Koper, pa bi bilo vredno iskati situs Caprisa. Ime Capris zasledimo v raznih srednjeveških dokumentih in pa v zapiskih geografa Ravennata.⁴³ Najstarejši dokument je brez dvoma Rižanski placit. Tam se omenja tudi stavek »in territorio Caprense«. Ta otok Capris naj bi bil le zavetje pred barbarskimi vpadi, ki se je počasi razvilo v mesto, prav tako imenovano Capris.

Šele za časa Justina II. se je to mesto preimenovalo v Justinopolis.

OPOMBE

1. Livius, XL, 34 — 2. Livius, XXXIV, 55, 4. — A. Degrassi, Aquileia e Istria nell'età romana, Studi Aquileiesi 1953, 51—63. — 3. Livius, XL, 20, 6. — 4. C. Combi, L'Istria 1886. — Mommsen, CIL. — B. Benussi, Istria nei suoi due millenni di storia, Trieste 1924. — Kandler, Geografia antica, Trieste 1892. — 5. Plinius, nat. hist. III, 133. — 6. R. Egger, Ricerche di storia sul Friuli preromano e romano, Atti dell'Accademia di scienze, lettere ed arti di Udine, 13, 1957, 385. — 7. H. Müller-Karpe, Die Zeugnisse der Tauriskier, Carinthia 1951, 602 ss. Livius, XXXIX, 45. — 8. R. Egger, op. c. — 9. C. Marchesetti, I castellieri preistorici di Trieste e della regione Giulia, 1903, 179. — Justinus, 32, 3. — 10. Livius, XLI, 1. — 11. Plinius, op. cit. — 12. B. Benussi, op. cit. 37. —

13. C. Combi, op. cit. 40. — 14. Mommsen CIL 53, V. — 15. Tabula Imperi Romani, Tergeste 1961. — 16. M. Pavan, La provincia romana della Pannonia Superior, 1955, 375. — 17. A. Degrassi, Il confine nord orientale dell'Italia romana, 6, 1954, 47. — 18. Blizu Tabora pri Povirju (Sežana) so našli skelet in ostanke orožja bojevnika. R. Battaglia, Duemila grotte 1926, 99. — 19. CIL, V. 698. — 20. C. Combi, L'Istria, 1886, 41. — 21. A. Degrassi, Ricerche sui limiti della Giapidia, Archeografo Triestino, 1929—1930. — 22. A. Degrassi, op. cit., 267. Strabon, VII, 5, 4. — 23. Müllner, Argo, I. 1892, 66. Schmid, Röm. Germanische Kommission XV. B. 1923, 1924, 180. — 24. C. Marchesetti, op. cit. 109. — 25. A. Degrassi, Il confine nord orientale dell'Italia romana, 6, 1954, 54. — 26. A. Degrassi, Ricerche sui limiti della Giapidia, Arch. Triestino 1929—1930, 286. — 27. A. Degrassi, op. cit. 286. — 28. P. Petru, Nekateri problemi provincialno rimske arheologije v Sloveniji, AV, XV-XVI, 1964—1965, 65 ss. — 29. A. Degrassi, Il confine nord orientale dell'Italia romana, 6, 1954, 46. — 30. A. Degrassi, op. cit. 54. — 31. Plinius, nat. hist. III, 19, 129. — 32. CIL. V. 12, 13. — 33. A. Degrassi, Abitati preistorici e romani nell'agro di Capodistria e il sito dell'antica Egida, Annuario del R. Liceo Scientifico G. Oberdan di Trieste, Parenzo 1933, 15. — 34. V. p. 49. — 35. A. Degrassi, op. cit. 39. — 36. A. Degrassi, op. cit. 39. — 37. Puschi, Archeografo Triestino, III. 1914, 157 ss. — 38. CIL, V. 482, 483, 497. — 39. A. Degrassi, op. cit. 43. — 40. A. Degrassi, op. cit. 43. — 41. A. Degrassi, op. cit. 44. — 42. Varstvo spomenikov, 1965, 196. — 43. A. Degrassi, op. cit. 44.

Sestavek je bil prebran na kolokviju Kelti v Sloveniji, 12. do 14. oktobra v Mariboru.

